

ANARGHARAGHAVA

(A DRAMA IN SEVEN ACTS)

BY

MURARI-MISHRA.

WITH A FULL COMMENTARY

BY

Pandit-Kulapati Jibananda Vidyasagara, B.A.

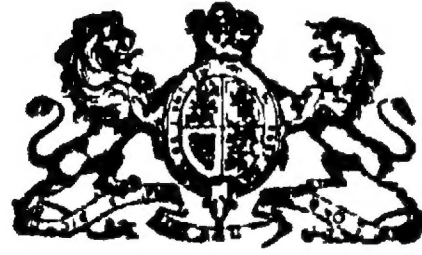
EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT ASHU BODH BIDYABHUSHANA

AND

PANDIT NITYA BODH BIDYARATNA.

THIRD EDITION.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE VACHASPATYA PRESS.

1936.

All rights reserved.

Price 2-8 As.

To be had of :—

Pandit-Kulapati Jibananda Vidyasagara B.A.

Superintendent, Free Sanskrit College.

No. 2, Ramanath Majumdar Street,

Amherst-Street P.O., Calcutta.

अनर्घराघवम् ।

महाकविश्रीमुरारिमिश्रविरचितं सप्ताङ्गनाटकम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया
टीकया समलङ्कितम् ।
तदात्मजाभ्यां श्रीआशुबोध-विद्याभूषण तथा
श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृत्य च प्रकाशितम् ।

तृतीय संस्करणम् ।

कालिकातामहानगर्याम्,
वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १८३६ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्
आम्हार्ट्ट्रीट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

अनघराघवम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः
कोकप्रीति-चकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।
याभ्यामर्द्धविवोधमुग्धमधुरश्रीरर्द्धनिद्रायितो
नाभीपल्लवपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥ १ ॥

यन्यारम्भ प्रागाप्तपरिसमाप्तिकामो यन्यकृत वाशष्टवतोपासनरूप मङ्गलं
नान्दीव्याजिनाचरति, निष्प्रत्यूहमिति ।—निष्प्रत्यूह प्रत्यूहस्य विघ्नस्य, अभाव,
निष्प्रत्यूहं निर्विघ्न, तस्यै विघ्नाभावायेत्यर्थः, कौमोदकीलक्ष्मणः कौमोदक्याख्य-
निजगदाचिह्नस्य, मदाधरस्यात यावत्, भगवतः विष्णोः, कोकस्य चक्रवाकस्य, प्रीतिः
आनन्दः, चकोरस्य पक्षिविशेषस्य, पारणम उपवासान्तभोजन, पिपासानिवारणार्थं
पानमिति भावः, तयोः पटुनी समर्थे, उपयोगिनो इति यावत्, ये ज्योतिर्षो
तेजसो, सूर्य चन्द्ररूपे इति यावत्, ते विद्यते ययोः तथोक्ते, चक्रवाकस्य दिवसे
स्त्रिया अविरह इति तदानन्दपयोगी सूर्यः, तथा चकोरस्य रजन्या चन्द्रिकापाने
परितृप्तिरिति तत्पारणोपयोगी चन्द्र इति प्रसिद्धेरित भावः, लोचने नेत्रे, उपपाशहे
आराधयामः ; याभ्या लोचनाभ्या, नाभी पल्लवमिव अल्प सर इव, “पल्लवश्चाल्प-
सरः” इत्यमरः, नाभेर्गभोरत्वात् सरःसाम्यम्, तत्र यत् पुण्डरीकं श्वेतान्भोजं,
“पुण्डरीकं श्वेतान्भोजम्” इत्यमरः, तस्य मुकुलः अर्द्धविकसिता कलिष्ठा, अर्द्ध-
विवोधेन अर्द्धप्रकाशेन, सूर्यरूपलोचनप्रभायोगादिति भावः, मुग्धमधुरा अति
मनोहारिणी, श्री. शोभा यस्य तथोक्तः, तथा अर्द्धनिद्रायितः अर्द्धांशं निद्रा गतः,
अपराधस्य विज्ञाशाभावेन निभोलित इति यावत्, चन्द्ररूपलोचनप्रभायोगादिति
भावः, सूर्योदये पुण्डरीकविकासस्य चन्द्रोदये च तन्निमीलनस्य कविसमयसिद्धत्वादिति
भावः, अत एव कम्बो. शङ्खस्य, “शङ्खं स्थात कम्बुरस्त्रियाम्” इत्यमरः, सपत्नीकृतः
विपत्नीकृतः, “रिपौ वैरिसपत्नारि द्विषद्वेषणदुर्दृढः । द्विट्विपञ्च—” इत्यमरः ;

अपि च—

विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन-

स्त्रिभुवनपुरः शिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः ।

किमधिकरणा ? कीदृक् ? कस्य व्यवस्थितिः ? इत्यसा-
वुदरमविशदृष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः ॥ २ ॥

(नान्दन्ते) (क)

सुशुभशङ्कस्य एकपृष्ठं यथा विवृतम्, अपरपृष्ठञ्च सवृतम्, पुण्डरीकमुकुलोऽपि तथा एकाग्रस्य विवृतत्वात् अपराग्रस्य च सवृतत्वात् सादृश्येन शङ्क स्पर्शोक्तं च इव अवस्थित इति भावः । भगवत्शरणादिकमपढाय खीचनोपासनं ग्रन्थकृति तदीयशुभदृष्टि-पातनाशमिति द्रष्टव्यम् । उपमाऽलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—“साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्येक्ये उपमा इत्यो ” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्त—“सूर्याश्वेयंदि मः स जौ स-त त गाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

विरमतोति ।—महाकल्पे महाप्रलये, विरमति निवर्त्तमाने, अतिक्रामति सतीत्यर्थः, कल्पावसाने पुनः सर्गोच्छाकाले इति भावः, नाभी एव पथ्याः भगवदुदर-प्रवेशमार्ग इत्यर्थः, नाभिसमुद्भूतपद्ममिति भावः, स एव एकम् अद्वितीयं, निकेतनं निलयः यस्य तथोक्तः, ब्रह्मणः भगवन्नाभिकमलबास्त्यत्वादिति भावः, त्रिभुवनमेव पूः तस्या विलोकोनगण्या इत्यर्थः, शिल्पी निर्माता, असौ आत्मभूः ब्रह्मा, कस्य पदार्थस्य, कीदृक् व्यवस्थितिः ? व्यवस्था ? सा च किमधिकरणा ? किमाश्रया ? कश्चिन्नाधारे कः पदार्थः किं-रूपेण व्यवस्थितः ? इति यावत्, यदा—तदाभूतः आत्मभूः असौ मदधिष्ठानभूता नाभिः, असौ सृष्टिर्वा, किमधिकरणा ? कीदृक् ? कस्य व्यवस्थितिः ? असौ नाभिः सृष्टिर्वा किमाश्रित्य वर्त्तते ? कीदृशी ? अथ कस्य अवस्थितिरित्यर्थः, इति द्रष्टुं प्रतिक्षणं क्षणं क्षणे, मुहुर्मुहुरित्यर्थः, यस्य उदरम् अविशत्, जगता निधये कृत्स्नसमस्तभुवनायेत्यर्थः, तस्मै नारायणायैति यावत्, नमः । हरिणीवृत्त, “न-स-म-र-स-ला गः षड्वेदेर्हयेर्हरिणी मता” इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

(क) नान्दन्ते इति ।—नन्दयति देवादीमिति नान्दो रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं गटैः क्रियमाणमङ्गलाचरणविशेषः । तदुक्तं दर्पणे—“यन्नाव्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशोत्तमाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गं स स्रज्यते ॥ प्रणालादिकान्यङ्गान्यस्य भ्रूयांसि यद्यपि । प्रणालाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दो विघ्नोपशान्तये ॥ आशीर्वाचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्यात् प्रयुज्यते । द्वैविजन्तृपादोना तस्मान्नान्दोति संज्ञिता ॥” अत्राप्यपदा नान्दो । तथा च—

सूत्रधारः । अलमतिविस्तरेण । भो भो लवणोदवेला-
वनालीतमालतरुकन्दलस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमणेः
कमलाकुचकलशकेलिकस्तूरिकापत्राङ्गुरस्य भगवतः पुरुषो-
त्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः (ख) सभासदः । कुतश्चित् द्वीपा-
दागतेन कलहकन्दलनाम्ना (ग) कुशीलवेन रौद्रबीभत्स-
भयानकाद्भुतरसभूयिष्ठं (घ) कमपि प्रबन्धमभिनयता (ङ) नित्यं

“मङ्गल्यशङ्खचन्द्राज-कीककैरवशसिनौ । पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥” इति
दर्पणकारः ।

(ख) भो भोः । सभासदः । इति उत्तरेणान्वयः । लवणोदवेति ।—लवणम् उदकं
यस्य स लवणोदः लवणसमुद्रः, तस्य वेला तोरभूमिः, “वेला स्यात्तोरभूमिः” इत्यमरः ;
तत्र या वनावली वनराजिः, तस्या यः तमालतरुः तापिच्छवृक्षः, तस्य कन्दलस्य
काण्डभूतस्य, तत्प्रदेशस्थितस्येति भावः यद्वा—कन्दलस्य नवाङ्गुरस्य, अभिनयोद्भिन्न-
तमालपल्लवमच्छयस्त्रिगुणश्यामवर्णस्येत्यर्थः, “कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्गुरे”
इति मेदिनी । त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवनस्य मौलिर्मस्तकं, मल्लकसदृशश्रेष्ठं पुरुषोत्तम-
लेशमिति यावत्, तस्य मण्डनाय अङ्गुरणाय, महान् नीलमणिः नीलकान्तरत्नं
तस्य, तत्सदृशस्येत्यर्थः । कमलेति ।—कमलायाः लक्ष्म्याः, कुचौ कनो, कलशाविव
कुम्भाविव, तयोः यः केलिः क्रीडनं, हर्षजननव्यापारविशेष इति यावत्, तस्य
तदर्थं वा कस्तूरिकापत्राणि मृगनाभिचित्रितपद्माकाररचनाविशेषाः, तेषाम् अङ्गुरस्य
प्ररोहस्य, कारणभूतस्यति यावत्, भगवतो विहारार्थमेव तत्कुचरञ्जनादिति भावः ।
भगवतः ऐश्वर्यादिसर्वशक्तिमतः ; तदुक्तम्—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः
श्रियः । ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षष्ठा भग इतीक्ष्णः ॥” इति । पुरुषोत्तमस्य विष्णोः ।
यात्रायाम् उत्सवे । उपस्थानीयाः उपस्थिताः, आराधनीया वा । उपपूर्वकात्
तिष्ठतेः कर्त्तरि अनोध-प्रत्ययः ।

(ग) कलहकन्दलनाम्ना कलहस्य कन्दलः प्रकाण्डः, नवाङ्गुरो वा, तत्स्वरूप
इत्यर्थः, नाम यस्य तथोक्तेन । “कलहकन्दलनाम्ना” इति पाठे—कलहस्य कन्दः मूलं
नाम यस्य तथाभूतेन ।

(घ) रौद्रेति ।—रौद्रः उग्ररूपः, बीभत्सः विकृतरूपः, भयानकः दारुणरूपः,
अद्भुतः आश्चर्यकरः, ते रसा. भूयिष्ठाः प्रचुराः यत्र तथाविधम् । उक्तञ्च दर्पणे—“रौद्रः

किलायमुद्देजितो (च) लोकः । तत् कस्यचिदभिमतसभावभाजः
प्रेक्षणकस्य प्रयोगानुज्ञया (छ) नाट्यवेदोपाध्यायबहुरूपांतेवासी
मध्यदेशीयः (ज) सुचरितो नाम भरतपुत्रोऽहमनुगृह्ये (झ) ।
यतः,—

प्रीतिर्नाम सदस्यानां प्रिया रङ्गोपजीविनः ।

जित्वा तदपहर्त्तारमेष प्रत्याहरामि ताम् ॥ ३ ॥

क्रोधस्याधिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः । आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टीहीपनं मतम् ॥
जुगुप्सास्याधिभावस्तु कौभक्ताः कथ्यन्ते रसः । नीलवर्णो महाकाल देवतोऽयमुदाहृतः ॥
भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः । अङ्गुतो विषयस्याधिभावो गन्धर्व-
देवतः ॥ इति ।

(ङ) प्रबन्ध रचनाविशेष, नाटकमिति यावत् । अभिनयता नाट्येन
प्रकटयता ।

(च) उद्देजितः विरक्तोक्तः ।

(छ) अभिमतरसभाजः अभिमतं मनोऽनुकूलं, रसं भजते इति तथोक्तस्य
मधुररसशालिन इत्यर्थः । प्रेक्षणकस्य प्रकृतम् रूपाय दर्शनं, दृश्यवस्तु इति यावत्
यस्य यत्र वा तत्तत्, नाटकस्येत्यर्थः । प्रयोगानुज्ञया अभिनयायमनुमत्या ।

(ज) नाट्यवेदेति ।—नाट्यवेदस्य नाट्यशास्त्रस्य, उपाध्यायः उपदेष्टा, यः
बहुरूपः तन्नामा आचार्यविशेषः, तस्य अन्तेवासी शिष्यः । मध्यदेशीयः मध्यदेशभव
इत्यर्थः । भरतपुत्रः नटपुत्रः । “भरता इत्यपि नटाः” इति धरणिः ।

(झ) अनुगृह्ये अनुगृहीतोऽणि ।

प्रीतिरिति ।—सदस्यानां सभ्यानां, प्रीतिः सन्तोषः, नाम सन्भावनायां, रङ्गं
नृत्यव्यापारं तत्त्वम् वा, उपजीवति जीविकात्वेन आश्रयतीति तथोक्तस्य,
ममेति शेषः, प्रिया इष्टा, सदस्यप्रीतिरेव नाट्यस्य हितायेति भावः ; एवः अहं,
तस्याः प्रीते, अपहर्त्तारं चौरं, विनाशकर्मात् यावत्, लोकविरक्तिजनं पूर्वोक्तं
कलकलन्दलाख्यमिति शेषः, जित्वा परिभूय, तां प्रीतिं, प्रत्याहरामि प्रत्यानयामि,
पुनस्तान् सदस्यान् प्रीतान् करोमीति यावत् । एतेन सीताहर्त्तारं रावणं जित्वा
पुनः रामस्य सीताप्रत्यानयनं ध्वनितम् । अनुष्टुप् ॥ ३ ॥

(आकाशे कणं दत्त्वा) । किं ब्रूथ ? “वैदेशिका भवानसमग्र-
पात्रः, (ज) कथमौदृशे कर्मणि प्रगल्भते ?” (ट) इति । (विदुषः
सप्रश्रयम् (ठ) अञ्जलिं बद्धा) । हन्त भोः ! किमेवमुदोर्ध्यते ? (ड)
भवद्विधानामाराधनी वृत्तिरेव (ढ) मे पात्राणि समग्रयि-
ष्यति (ण) । यतः,—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

अपन्यानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ४ ॥

(पुनराकाशे कणं दत्त्वा) । किं ब्रूथ ? “तर्हि प्रहितेयमस्माभिः
पत्रिका ?” इति ।

(प्रविश्य नटः पत्रिका ददाति । मूढधारी गृहीत्वा वाचयति) ।—

“यत्र सर्वपुरुषार्थरहस्यनिःस्यन्दिनि— (त)

(ज) वैदेशिकः विदेशभवः । अत एव असमग्रपात्रः असमग्रम् असम्पूर्णम्,
पात्रम् अभिनयाङ्गभिनेतृ-नेपथ्यादिनामयोसमाधानं यस्य तादृशः, देशीयेर्यथा सर्वं
सङ्गृहीतुं शक्यते, विदेशीयेस्तथा नेति भावः ।

(ट) प्रगल्भते स्पर्द्धते ।

(ठ) सप्रश्रयं सविनयम् ।

(ड) उदोर्ध्यते कथ्यते ।

(ढ) आराधनी अनुरक्तनी । वृत्तिः व्यापारः ।

(ण) पात्राणि नटादीन् । समग्रयिष्यति सम्पूर्णानि करिष्यति, अभिनेतृ-
नेपथ्यादीनामभावं प्ररिष्यतीत्यर्थः ।

यान्तीति ।—तिर्यञ्चोऽपि पशु पक्षिजातीया अपि, न्यायप्रवृत्तस्य सदाचारमनुसरत
इति यावत्, जनस्येति शेषः, सहायताम् अनुकूलता, यान्ति गच्छन्ति ; अपन्यानम्
अन्यायमार्गं, गच्छन्तं तु जनं, सोदरः अपि विमुञ्चति त्यजति । एतेन रामस्य
वानरसहायत्वं विभीषणेन रावणस्य त्यागश्च ध्वन्यते ॥ ४ ॥

(त) यवेति ।—सर्वे पुरुषार्थाः धर्मार्थं काम मोक्षाः, तेषां रहस्यं गोपनीयं तत्त्वं,
तस्य निःसन्दः स्वरूपं तद्वतीत्यर्थः । तदुक्तं सङ्गीतकल्पतरौ—“देवर्षिर्वाचतिपात्रपूर्व-
चरितान्यालोच्य धर्मोदयः तद्भावाश्रितभूमिकाऽभिनयने स्मादर्थसिद्धिः परा ।

चेतःशुक्तिकया निपीय शतशः शास्त्रामृतानि क्रमा-

दान्तैरक्षरमूर्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गुम्फिताः ।

उन्मीलत्कमनीयनायकगुणग्रामोपसवत्पान-

प्रौढाहङ्कृतयो लुठन्ति सुहृदां कण्ठेषु हारस्रजः ॥ ५ ॥

तस्मै वीराङ्गुतारम्भ-गम्भीरोदात्तवस्तवे ।

जगदानन्दकन्दाय सन्दर्भाय त्वरामहे” ॥ ६ ॥

सङ्गीताहृतचित्तवृत्तितरला वज्रा भवत्यङ्गना ज्ञानं शङ्करसंवेति कथितं नार्थं
चतुर्वर्गदम् ॥” इति । यत्र सन्दर्भे ।

चेत. इति ।—चेतः चित्तमेव, शुक्तिका मुक्तास्फोटः, तथा क्रमात् शतशः शतं
शतं वारान् इत्यर्थः, बहूनि इत्यर्थो वा, शास्त्राणि उपदेशगर्भाणि शासनानि एव,
अमृतानि निपीय सादर पीत्वा, समालोच्येति यावत्, वान्तैः उद्गोर्णैः, मुक्ताफलेः
मुक्तं त्यक्तम्, अफलम् असारवस्तु येषु तथाभूतैः, अक्षराण्येव मूर्तयः आकाराः
येषां तैः, गद्य पद्यमष्टैवांक्षैरिति भावः, सुकविना गुम्फिताः विरचिताः,
उन्मीलता प्रस्फुरता, कमनीयानां हृद्यानां, नायकस्य “त्यागी कृतो कुलीनः सुश्रीको
रूपयौवमोत्साहो । दण्डोऽनुरक्तलोकस्तेजोवेदग्धशीलवान् नेमा ॥” इत्युक्तलक्षण-
कस्य नेतु, “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि” इति । वस्तु, गुणानां “शोभा
विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसो । ललितोदाय्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा
गुणाः ॥” इत्युक्तलक्षणानां गुणानां, ग्रामस्य समुदायस्य, उपसंवत्सानेन
सम्बन्धेन, सङ्गावेनेति यावत्, विरचनेनेति भावः, प्रौढा उद्गटा, अहङ्कृतिः
रचनोत्कर्षजनिताभिमानः यासु तथाविधाः, उरलीति हारा, मनोहारिण्यः,
स्रज इव माला इव, अक्षरमाला इति यावत्, सुहृदा भृशु हृदयशालिनां,
सामाजिकानामित्यर्थः, कण्ठेषु लुठन्ति । अन्यान्यपि शौक्तिकानि शुक्तिकासु बहुशः
सामुद्रपानोयं चन्द्रनिःसृतानृतं वा पीत्वा क्रमेण ततो वान्तानि सुषतुरपुरुषेष्व
गुम्फितानि कमनीयमध्यमणिसयुतानि सूत्रेष्व यचितानि च सत्पुरुषाणां कण्ठेषु
लुठन्तीति द्रष्टव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ५ ॥

तस्मै इति ।—वीराङ्गुतयोः रसयोः, आरम्भेन उदयोगेन, ताडकावध-
धनुर्भङ्गादिरूपेणेति भावः, गम्भीरं दुरवगाहं, तथा उदात्तं हृद्यं, प्रियमित्यर्थः,
महापुरुषं वा, “उदात्तो दाढ-महतोर्द्वये च स्वरभिद्यपि” इति हैमः ; वस्तु अग्निनेत्र-

(विमृश्य सङ्घर्षक्षितम्) (च) । मारिष ! रामायणमिति शृणोषि
तत्रभवतः कवित्वावतारप्रथमतीर्थस्य (ट) वाल्मीकजन्मनो मुनेः
सरस्वतीनिर्यासो यशःशरीरम् (ध) इच्छाकूणाम् ?

नटः । अथ किम् ।

सूत्रधारः । तत्प्रतिबद्धप्रबन्धानुबन्धिनौ परिषदाज्ञा (न) ।

नटः । (विहस्य) । अहो ! सकलकविसार्यसाधारणी खल्वियं
वाल्मीकीया सुभाषितनीवी (प) ।

विषयः यत्र तथाभूताय, जगताम् आनन्दस्य कन्दाय मूलभूताय, सन्दर्भाय
रचनाविशेषाय, नाटकायेति यावत्, नाटकाभिनयायेति भावः, त्वरामहे सत्वरं
भवामः । युग्मम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

(च) विमृश्य विचिन्त्य । सङ्घर्षक्षितं सङ्घर्षे सानन्दं, क्षितं मन्दहामविशेषः
यस्मिन् तत यथा तथा, आह्वेति अप्याह्वय्यक्रियाविशेषणम् । क्षितलक्षणमुक्तं यथा—
“ईषत् प्रफुल्लितेर्गण्डेः कटाक्षेः सौष्ठवान्वितेः । अट्टदन्तकुसुमेक्षतमाना क्षितं
भवेत् ॥” इति ।

(ट) तत्रभवतः पूज्यस्य । “पूज्यस्तत्रभवानवभवान्” इत्यमरः । कवित्वेति ।—
कवित्वेन काव्यकर्तृत्वेन, अवतारः अवतरणं, प्रादुर्भाव इत्यर्थः, कवित्वावतारः, तस्य
प्रथमः पाद्यः, तीर्थः पात्रं, प्रथमं कवित्वपदवीमारोहस्थेति, आदिकवेरिति यावत् ।

(ध) सरस्वतीनिर्यासः बाङ्गनिस्रवः, वागमृतमित्यर्थः । यशःशरीरं कीर्तिरूपं
शरीरं, भौतिकस्तु शरीरं क्षीयते इदन्तु न तद्येति भावः ।

(न) तदिति ।—तेन वाल्मीकिना, प्रतिबद्धः विरचितः, यः प्रबन्धः रामायण-
मिति यावत्, तदनुबन्धिनौ तदनुसारिणौ । परिषदाज्ञा सभ्यानामादेशः । परिषदा
रामायणानुबन्धिना केनचित् प्रबन्धेन वयं प्रीणनीया इति आज्ञप्तमिति भावः ।

(प) सकलेति ।—सकलानां कविसाध्यानां कविसम्प्रदायानां, साधारणी
संवादिनी, सर्वकविसम्प्रदायेत्यर्थः । वाल्मीकीया वाल्मीकसम्बन्धिनी । सुभाषितनीवी
सुष्ठुवाक्यविन्यासयन्त्रिरित्यर्थः ; सुभाषितरूपमूलधनमित्यर्थो वा, वाल्मीकिसुभाषितरूप-
मूलधनमुपगम्य सर्वे कवयः कविपदवीमारोहन्तीति भावः, “नीवी परिपक्षी
मूलधनम्” इत्यमरः ।

सूतधारः । मारिष ! किमुच्यते—

अपि कथमसौ रक्षोराजस्तताप जगत्त्रयीम् ?

अपि कथमभूटिच्छाकूणां कुले गरुडध्वजः । ?

अपि कथमृषौ दैव्यो वाचः स्वतः प्रचकाशिरे ?

सुचरितपरीपाकः सर्वः प्रबन्धकृतामयम् ॥ ७ ॥

तत्र तावन्निरूपयामि (फ) रूपकमभिरूपम् (ब) ईदृशम् ।

(मुहूर्तमिव स्थित्वा अरण्यमभिनीय सीतासम्) । अस्ति मौद्गल्यगोत्रसम्भवस्य महाकवेर्महृष्टीवर्द्धमानतनूजन्मनः तन्तुमतीनन्दनस्य (भ) मुरारेः कृतिरभिनवमनर्घराघवं नाम नाटकम् (म) । तत् प्रयुञ्जानाः सामाजिकानुपास्महे (य) । (विचिन्त्य सदृष्टम्) । अहो !

अपीति ।—असौ रक्षोराजः राक्षसेश्वरः रावणः, कथं केन प्रकारेण, केन हेतुना वा, जगत्त्रयी विलोकी, तताप ? सन्नापितवान् ? अपि-तय प्रत्यवाचकम् ; इच्छाकूणा कुले गरुडध्वजः विष्णुः, कथं केन हेतुना, अभूत ? अजनि ? ऋषौ वाल्मीके, दैव्यः देवसम्बन्धिन्यः, वाचः गिरः, देवभाषा इत्यर्थः, कथं केन हेतुना, स्वतः आत्मना, प्रचकाशिरे ? प्रादुर्भूताः ? इत्यर्थः, अयं सर्वः राक्षसराजादिकृत जगत्त्रयसन्तापनादिरूपः, प्रबन्धकृतां काव्यरचयितृणां, सुचरितस्य सुकृतस्य, परिपाकः परिणामः, परिपच्यते इति परिपाकः फलं वा, कर्मणि घञ् प्रत्ययः, प्रबन्धकृता सुकृतबलेनैव तत्तत् सर्वं वित्ते आविर्भवतीति भावः । हरिश्चोक्तं—“न-स-म-र-स-ला गः षड्वेदैर्दृष्टैर्हरिणो मता” इति तद्वचणात् ॥ ७ ॥

(फ) निरूपयामि निर्धारयामि ।

(ब) अभिरूपं रमणीयं, सर्वजनप्रियमित्यर्थः, “अभिरूपो बुधे रम्ये” इति मेदिनी ।

(भ) वर्द्धमानतनूजन्मनः वर्द्धमानपुत्रस्य । तन्तुमती नाम काचित् रमणी, तस्या नन्दनस्य तद्वर्द्धमानस्य ।

(म) अनर्घः अमूल्यः, राघवो रामः, रामचरितमिति यावत् यत्र तथोक्तम् ।

(य) तत् नाटकम् । प्रयुञ्जानाः अभिनयन्तः । सामाजिकान् सभ्यान्, सहृदयानिति यावत् । उपास्महे आराधयामः ।

रमणीया खल्वियं सामग्री परिषदाराधनस्य (र) ।

यतः,—

महर्ग्या रसपाठगीतिगतिषु प्रत्येकमुत्कर्षिणी

मौद्गल्यस्य कवेर्गम्भीरमधुरोद्गारा गिरां व्यूतयः ।

धीरोदात्तगुणोत्तरो रघुपतिः काव्यार्थवीजं मुनि-

वाल्मीकिः फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥ ८ ॥

अयं तु प्राचेतसोऽयं कथावस्तु बहुभिः प्रणीतमपि प्रयुञ्जानो
नापराध्यति श्रोत्रियपुत्रः (ल) । पश्य—

यदि क्षुप्तं पूर्वैरिति जहति रामस्य चरितं

गुणैरेतावद्भिर्जगति पुनरन्यो जयति कः ?

(र) सामग्री उपकरणम् । परिषदाराधनस्य सभ्यसन्तोषविधानस्य ।

महर्ग्या इति ।—मम वर्ग्याः सम्प्रदायभुक्ता जनाः, प्रत्येकम् एकैकम्, रसपाठः
रसयुक्तः पठ्यते इति पाठः सन्दर्भः, सुललितरचनाविशेष इत्यर्थः, तस्य गीतिः सङ्गीतं,
तस्या गतिषु पङ्क्तिषु, उत्कर्षिण्यः उत्कर्षवन्तः, पारदर्शिन इत्यर्थः, मौद्गल्यस्य
मौद्गल्यगोत्रसम्भूतस्य, कवेः मुरारेः, गिरा वाचा, व्यूतयः रचनाः, गम्भीरः अश्रुगुरुः,
मधुरः मनोहरः, उद्गारः उक्तिः यासु तथाभूताः, तथा काव्यायस्य नाटकीय-
वस्तुनः, बीजं मूलं, मूलभूत इत्यर्थः, रघुपतिः रामः, धीरोदात्तस्य “अविकत्यनः
अनावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः
कथितः ॥” इति दर्पणीतलक्षणस्य नायकभेदस्य, गुणैः अविकत्यनत्वादिभिः,
उत्तरः भूयान्, वाल्मीकिः यस्य रघुपतेः, चरितस्तोत्राय चरितकीर्तनाय,
दिव्याः सङ्कृताः, गिरः वाचः, फलति स्म उत्पादयामास, उद्गावयामासेत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ल) प्राचेतसोऽयं प्रचेताः वरुणः, “प्रचेता वरुणः पात्री” इत्यमरः, तस्मापत्यं
पुमान् प्राचेतसः वाल्मीकिः, तस्य इदं तत्सम्बन्धि तत्प्रणीतं वा, कथावस्तु कथावपनिति-
वृत्तं, बहुभिः कालिदास-भवभूत्यादिभिः, प्रणीतमपि विरचितमपि, प्रयुञ्जानः अभिनय-
मार्गेण विरचयन् । श्रोत्रियपुत्रः कृन्दीज्ञात्मजः, वेदविद्वज्ज्ञानतमयः इत्यर्थः,
“श्रोत्रियश्चान्दसौ समो” इत्यमरः ; न अपराध्यति न दोषमर्हतीत्यर्थः ।

यदिति ।—पूर्वैः प्राचीनैः पाठ्यतेः वाल्मीकिप्रभृतिभिः, क्षुप्तं लेखनीमुखेन

स्वमात्मानं तत्तद्गुणगरिमगम्भीरमधुर-

स्फुरद्वाग्ब्रह्माणः कथमुपकरिष्यन्ति कवयः ? ॥ ८ ॥

उपक्रममाणश्च स कविः स्वनिर्भासशब्दब्रह्माणमाचार्य्यं
प्राचेतसं गिरं च देवतामेवमुपश्लोकितवान् (व)—

तमृषिं मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचाम् ।

सुरलोकादवतारप्रान्तरखेदच्छिदं वन्दे ॥ १० ॥

उत्कीर्णं, विरचितमिति यावत्, इति हेतोः, रामस्य चरितं, मत्प्रणीतमिति शेषः,
यदि जहति त्यजति, लोका इति शेषः, तदा तत्तद्गुणानां "रसस्यार्द्रत्वमात्रस्य धर्माः
शौच्यादयो यथा । गुणा माधुर्य्यमोजोऽप्यप्रसाद इति ते विधा ॥" इति दर्पणोक्त-
माधुर्य्यैर्ग-प्रसादादोना, गरिमणा गुरुत्वेन, गम्भीरं गम्भीराद्यर्थक, मधुर इत्यस्य
यथा तथा, स्फुरत् प्रकाशं गच्छत्, वाग्ब्रह्म शब्दरूप ब्रह्म येषां तथाभूताः, कवयः
काव्यप्रणेतारः स्वमात्मानं निजस्वरूपमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण, उपकरिष्यन्ति ?
प्रतिपत्तिरूपामुपजातं नेष्यन्ति ? नैव नेतुं शक्त्यन्तीत्यर्थः, कः पुनः अन्यः, पुमानिति
शेषः, जगति ण्तावद्भिः गुणैः पूर्वोक्तेः काव्यगुणैः, माधुर्य्यादगुणवत्काव्यरचनैरित्यर्थः,
जयति ? उत्कर्षे लभते ? न कोऽपीत्यर्थः ; तस्मात् रामचरितस्य पूर्वकविभिः
पुण्यत्वेऽपि तथाविधगुणसम्पन्नं काव्यं समादरणीयमिति तात्पर्य्यम् । शिखरिणीवृत्तं
—"रसेरुद्रैश्चिन्ना य-म-न-स-भ ला गः शिखरिणी" इति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

(व) उपक्रममाणः आरभमाणः । स्वनिर्भासेति ।—स्वस्मिन् निर्भासते स्वतः
स्फुरतीति तथोक्तं, शब्दब्रह्म यस्य तथाभूतम् । आचार्य्यं गुरु, काव्यप्रणेतृणामिति
भावः । प्राचेतसं बाल्मीकिम् । गिरं देवता वाग्देवीमित्यर्थः । उपश्लोकितवान् श्लोकेन
स्तुतवानित्यर्थः ।

तमिति ।—वाचां देववाणीनां, मनुष्यलोके मर्त्यभूमौ, यः प्रवेशः समागमः,
तस्मिन् विश्रामशाखी अनापहतकः तं, विश्रामकरणार्थं वृक्षतुल्यमित्यर्थः, तथा
सुरलोकात् स्वर्गात्, यः अवतारः अवतरणं, तस्मिन् अवतरणकाले इत्यर्थः,
प्रान्तरे शून्यवर्त्मनीत्यर्थः, य खेदः निरवलम्बनतया क्लेशः, तं छिनत्तीति तथोक्तम्
आश्रयदानात् तरक्लेशापहारिणमिति यावत्, तं प्रसिद्धम्, ऋषिं बाल्मीकिमित्यर्थः,
वन्दे प्रणमामि । आर्य्या वृत्तम् ॥ १० ॥

धातुश्चतुर्मुखीकण्ठ शृङ्गाटकविहारिणीम् ।

नित्यं प्रगल्भवाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ ११ ॥

नटः । (सङ्घर्षम्) । भाव ! तत् प्रस्तूयताम् । अस्य हि
मौद्गल्यानां ब्रह्मर्षीणामन्वयमूर्धन्यस्य (श) मुरारिनामधेयस्य
बालवाल्मीकेर्वाङ्मयममृतविन्दुनिष्यन्दि कन्दलयति (ष)
कौतुकं मे ।

सूत्रधारः । मारिष ! स्थाने (स) भवतः कुतूहलमीदृश-
मेवैतत् । तथा हि—

तत्तादृगुज्ज्वलककुत्स्थकुलप्रशस्ति-

सौरभ्यनिर्भरगभीरभनोहराणि ।

धातुरिति ।—धातुः ब्रह्मणः, चतुर्णां मुखानां समाहारः चतुर्मुखो मुखचतुष्टय-
मित्यर्थः, तस्याः कण्ठाः एव शृङ्गाटकानि चत्वारः पन्थानाः, “शृङ्गाटकचतुष्टये”
इत्यमरः, तेषु विहारिणी सततसञ्चारिणी, प्रगल्भा च वाचाला च ता समुद्रत-
वाग्वादिनीमित्यर्थः, सरस्वतीं नित्यं सततम्, उपतिष्ठे मन्त्रेणाराधयामीत्यर्थः ।
मन्त्रकरणकोपपूर्वकालिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥ ११ ॥

(श) मौद्गल्यानां मौद्गल्यगोत्रसम्भूतानाम् । अन्वयमूर्धन्यस्य वंशश्रेष्ठस्येति
भावः ।

(ष) बालवाल्मीकेः नवावतारवाल्मीकेः । वाङ्मयं काव्यम् । अमृतविन्दुनिष्यन्दि
सुधाविन्दुवर्षीत्यर्थः । कन्दलयति जनयतीत्यर्थः ।

(स) स्थाने योग्यविषये युक्तं वा, “युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

तदिति ।—तत् प्रसिद्धं, तादृशम् अनन्यसाधारणमिति यावत्, उज्ज्वलं दीप्यमानं,
यत् ककुत्स्थकुलं तन्नामराज्ञा वंशः, पुरा परश्वयो नाम काश्यप इत्याकुवशीयः
नृपतिरासीत् । तमेकदा देवाः समागत्य असुरजयाय अनुकुरुधुः । स च तानब्रवीत्,
यदि शतक्रतुः इषरूपः सा सङ्ग्रामभूमिं नयति तदाऽहं तेषामसुराणां जयाय
यास्यामीति । देवाश्च शक्रमुपेत्य तथेवोचुः । स च देवेन्द्रः इषरूपमाख्याय तं
राजानमसुरजयायै रणभूमिमनयत् । स राजा तस्य इषरूपस्येन्द्रस्य ककुत्स्थं समाख्याय
असुरान् जिगाय । ततश्चास्य ककुत्स्थ इति, तद्वंशोद्यानाच्च काकुत्था इति प्रसिद्धि-
रिति पुराणवार्ता; तस्य या प्रशस्तिः स्मरितकीर्तनेन प्रशंसा, तस्याः सौरभ्यस्य

वाल्मीकिवागमृतकूपनिपानलक्ष्मी-

मेतानि विभ्रति सुरारिकवेर्वचांसि ॥ १२ ॥

(नेपथ्ये गीयते) ।

दिणशरकिरणक्रेरो पिशाशरो कोऽपि जीवलोचस्य ।

कमलमउलंकवालीकिश्रमहुशरकड्ठणविश्रुटो * ॥ १३ ॥

सूत्रधारः । (आकर्ण्य) । कथमुपक्रान्तमेव (ह) नर्तकैः,
यदियं दशरथोत्सङ्गात् (क) रामभद्राकर्षिणो विश्वामित्रस्य

* दिनकरकिरणोत्करः प्रिया(य)करः कोऽपि जीवलोचस्य ।

कमलमुकुलाङ्गपालीकृतमधुकरकर्षणविदग्धः ॥ इति संस्कृतम् ।

सुगन्धितायाः, कमनीयताया वा, ख्यातेर्वा, “सुरभिः सुगन्धि-कान्तयोस्त्रिषु ।
त्रिख्याते—” इति मेदिनी ; निर्भरेण अतिशयेन, गभीराणि महानि, मनोहराणि
च एतानि सुरारिकवेः वचांसि वालोके, वागेव रामायणमेवेत्यर्थः, अमृतकूप तस्य
निपानं तदमृतपानार्थं तत्समीपे कृतजलाधारविशेषः, “आहावस्तु निपानं स्थादुपकूप-
जलाशये” इत्यमरः, तस्य लक्ष्मीं शोभा, विभ्रति भजन्ते । अत्रान्यस्य धर्मो
कमलस्यो बह्वित्ति निपानस्य सुरारिवचसश्च विस्व-प्रतिविस्वभावात् निदर्शनाऽलङ्कारः,
तदुक्त दर्पणे—“सम्भवन् वस्तुमन्वन्तोऽमन्वन् वाऽपि कुवन्ति । यत्र विस्वानुविस्वत्वं
बोधयेत् सा निदर्शना ॥” इति । वसन्ततिलकं वस्तु, “जेय वसन्ततिलकं त-म-जा
ज गौ गः” इति तल्लक्षणात् ॥ १२ ॥

दिनकरेति ।—दिनकरस्य सूर्यस्य, किरणोत्करः तेजोराशिः, तत्स्वरूप
इत्यर्थः, जीवलोचस्य ससारस्य, प्रियाकरः प्रियस्य प्रियानुष्ठानस्य, आकरः
खनिस्वरूपः, आश्रयभूत इत्यर्थः, प्रियानुष्ठाना इति यावत् ; “प्रियकरः” इति वा
संस्कृतं, तथात्वे हितकरः इत्यर्थः, कमलमुकुलेन पद्मकलिकया, अङ्गपालीकृतः
क्रोडनिहितः, स्वप्न आयत्तरे आवड्योक्त इत्यर्थः, यः मधुकरः भ्रमरः, तस्य कर्षणे
तत्क्रोडात् हरणे इति यावत्, विदग्धः दहः, कोऽपि अनिर्वचनीयप्रभावसम्पन्नः
पुरुष इति भावः, दृश्यते इति शेषः ॥ १३ ॥

(ह) उपक्रान्तं प्रारब्धम् ।

(क) दशरथोत्सङ्गात् दशरथक्रोडात् ।

प्रावेशिकौ ध्रुवा (ख) । (पुरोऽवलोक्य ससम्भ्रमम्) । अये ! कथम् !!
अत्रैव तत्रभवतः कमलधोनिजन्मनो मुनेरायतनात् (ग)
प्रतिनिवृत्तेन ऋत्विजा (घ) वामदेवेन किमपि तदाचिकम्
(ङ) अभिधीयमानो महाराजो दशरथस्तिष्ठति । तदेहि,
न ह्योस्तृतीयेन भवितव्यम्, (च) इत्यावामप्यनन्तरकरणी-
याय (छ) सज्जीभवावः । (इति निष्क्रान्तौ) ।

प्रस्तावना । (ज)

(ततः प्रविशति यक्षोपदिष्टो दशरथो वामदेवस्य) ।

दशरथः । अहो !! बहुधा श्रुतमपि भगवतो वशिष्ठस्यानु-
शासनं (भ) नवं नवमिव प्रमोदयति माम् ।

(ख) प्रावेशिको प्रवेशसूचिका । ध्रुवा गीतिविशेषः ; सा च पञ्चधा ; यदाह
अरतः,—“ध्रुवा तु गीतिभेदोऽयमिति ; प्रावेशिको निष्क्रामको परिक्रामण्यवस्थितिः ।
उत्थापनौ तु पञ्चम्या ध्रुवा नाट्यायंसिद्धये ॥ तत्र प्रावेशिको ज्ञेया प्रवेशे नागयोजनतः ॥”
इति च ।

(ग) कमलधोनिजन्मनः ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य । मुनेः वशिष्ठस्यैव ।
आयतनात् आयमात् ।

(घ) ऋत्विजा पुरोहितेन ।

(ङ) वाचिकं सन्देशवचनं, “सन्देशवाक् वाचिकं स्मात्” इत्यमरः ।

(च) इतोः परस्परं कथयतोः वामदेव दशरथयोरित्यर्थः । तृतीयेन, जनेनेति
ज्ञेयः । न भवितव्यं न तत्र गन्तव्यमिति यावत्, अभयोर्विश्रम्भात्पञ्च व्याघातसम्भवा-
दिति भावः ।

(छ) अनन्तरकरणीयाय अतःपरं कर्तव्यानुष्ठानाय ।

(ज) प्रस्तावना प्रस्तावयति सूचयति नाटकीयवस्तु अनयेति व्युत्पत्त्या
प्रस्तुतसूचिका निधः सम्भावना इत्यर्थः । तदुक्तं दर्पणे—“नटो विदूषको वाऽपि
धारिपाचंश्च एव वा । सूचकारेण सहिताः संज्ञापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्कोः
स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताचेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्र विज्ञेयं नात्मा प्रस्तावनाऽपि
सा ॥” इति ।

(भ) अशुश्रूषणम् उपदेशवचनम् ।

वामदेवः ।—

मधुकैटभदानवेन्द्रमेदःप्लवविस्त्रा विषमैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभिश्चिरमेनामुपभुञ्जते नरेन्द्राः ॥ १४ ॥

दशरथः । (सविमर्शस्मितम्) । सखे वामदेव ।—

तस्याञ्जयैव परिपालयतः प्रजां मे

कर्णोपकण्ठपलितङ्करणी जरेयम् ।

यद्गर्भरूपमिव मामनुशास्ति सर्व-

मद्यापि तन्मयि गुरुर्गुरुपक्षपातः ॥ १५ ॥

मधुकैटभेति ।—मधुश्च कैटभश्च तयोः तदाख्ययोः, दानवेन्द्रयोः देवराजयोः, मेदसा वसया, “स्यान्मदस्तु वपा वसा” इत्यमरः ; प्लवेन आप्लवनेन, आच्छादितत्वे जेत्यर्थः, पूरणेन इति यावत्, विस्त्रा आमगन्धवती, “विस्त्र स्यादामगन्धि यत्” इत्यमरः, अत एव मेदिनी मदीयबहुला, मेदीर्यागादिति भावः, इयं पृथिवी, विषमैव अभोग्यैवेत्यर्थः, दीर्गम्यादिति भावः, अत वासे लोकानां शरीरेषु विविधदुष्कृतयोगात् दुर्गेत्य एव वासते इति तात्पर्यम्, यदि पश्चान्तरे, अथवा दीर्गम्यात् वासायोग्ये ऽपीत्यर्थः, यद्वा—यदि सम्भावनायाः मन्थे इत्यर्थः, नरेन्द्राः राजानः, स्वकैः स्वकीयेः, यशोभिः कीर्तिभिः, प्रशारञ्जनजनितैरिति भावः, एना मेदिनीम्, अधिवास्य यशः-सौरभैः सस्कृत्य, “संस्कारो गन्धमात्युद्यौ यः स्यात्तदधिवासनम्” इत्यमरः, चिर दीर्घकालम् उपभुञ्जते, वासायोग्यामपि इमा नरेन्द्रा एव स्वकीययशःसौरभैः सुरभिं कृत्वा वासयोग्या कुर्वन्ति उपभुञ्जते च, अतः सर्वैरेव अस्यां सुष्ठु आचरितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

तस्येति ।—तस्य गुरोः, आञ्जयैव आदेशेनैव, प्रजा परिपालयतः परिरक्षतः, मे मम, इयं जरा वार्द्धकं, कर्णोपकण्ठयोः कर्णसमीपस्थप्रदेशयोः, तत्रत्यकेश-निचयानामित्यर्थः, “समीपे त्रिकटासप्त...उपकण्ठातिकाभ्यर्थाभ्यया—” इत्यमरः ; पलितङ्करणी जराजनितशैक्ल्यजननीत्यर्थः, कर्णांतकवर्तिनः केशनिचयाः परिपक्वा इति भावः, “पलितं जरसा शैक्ल्यं केशादौ” इत्यमरः, आश्लेषवं वार्द्धकं यावत् तदाञ्जयैव प्रजाः पालयामोति निष्कर्षः, अद्यापि गुरुः अश्रिष्ठः, गर्भरूपमिव शिशं अपुत्रमिव, मा सर्वम् अनुशास्ति उपदिशति, इति अतः तत्तन्मयि गुरुर्गुरुपक्षपातः क्लेशो यज्ज्जादृशः, इति मन्थे इति शेषः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

वामदेवः । महाराज ! किमुच्यते, समानवृत्तेरपि क्वचिदेव कस्यचित्तारामैवकम् (ज) । तथा हि, स तत्रभवान्—

साधारणो रघूणा गुरुर्भवन्नपि विशेषदृष्टिस्ते ।

नामोदयति कमिन्दुः ? कुमुदं पुनरस्य सर्वस्वम् ॥ १६ ॥

दशरथः । वामदेव ! मम हि गुरुवचनश्रवणदृष्ट्यामङ्गुशी-
करोति (ट) श्रोत्रवृत्तिरिन्द्रियान्तरानुसारिणी (ठ) हृदय-
महागजस्य ; तन्न किञ्चिदपरम् (ड) अवशिष्यते ?

वामदेवः । महाराज ! निःशेषमभिहितम् । इमां तु
सर्वसन्देशसङ्ग्रहकारिका कारिकाम् (ढ) अतिप्रयत्नेन भग-
वान् भवन्तमनुस्मारयति । (ण)

(ज) समानवृत्तेः समाना साधारणी वृत्तिः व्यापारः, अनुशासनरूप इत्यर्थः,
यस्य तथाभूतत्वापि, सर्वेषु जनेषु समदर्शिनोऽपीत्यर्थः, कस्यचित् जनस्य, क्वचिदेव
जने, तारामैवकं स्वतःसिद्धा चक्षुःप्रीतिः, मन्त्रयोगकृता प्रीतिर्वा । “अक्षिपुत्राश्च
नृचक्षुः तारोक्ता वास्त्योपिति” इति विश्वः ।

साधारण इति ।—रघूणा रघुवशीयानां, साधारणः तुल्यरूपः, गुरुः भवन्नपि ते
तव, त्वयीत्यर्थः, सम्बन्धविवक्षया षष्ठौ, विशेषदृष्टिः अत्यन्तमनुरागीत्यर्थः ; तथा हि,
इन्दुश्चन्द्रः, कं कमं, न नामोदयति ? न प्रीणयति ? सर्वमेव नामोदयतीत्यर्थः, पुनः किन्तु,
कुमुदं कैरवम्, अथ इन्दोः, सर्वस्वं परमप्रियमिति भावः । प्रतिबलूपमाऽलङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे—“प्रतिबलूपमा सा स्यात् वाक्ययोगस्य-साम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो
यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति । आर्यावृत्तं—“यस्याः पाटे प्रथमे द्वादश मावास्तवा
तृतीयेऽपि । षष्ठादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या ॥” इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(ट) गुरुवचनेति ।—गुरुवचनस्य, श्रवणे या दृष्ट्या लालसा, आग्रह इति
धावत् ताम् । अङ्गुशीकरोति अनङ्गुशम् अङ्गुशं इतिशासनदण्डविशेषं तादृशं करोति ।

(ठ) इन्द्रियान्तरानुसारिणः इन्द्रियान्तरं श्रोत्रव्यतिरिक्तं चक्षुरादिकम्, अनु-
सरति अनुधावतीति तथोक्तम् ।

(ड) अपरम् अन्यत्, वक्तव्यमिति शेषः ।

(ढ) सर्वेति ।—सर्वेषां सन्देशानां वाचिकानां, सङ्ग्रहः सङ्क्षेपः, तस्य कारिका
कारिका कारिकां श्लोकं, “कारिका तु कृतो श्लोकः” इति विश्वः ।

दशरथः । (सादरम्) । अवहितोऽस्मि । किमाज्ञापयति ?

वामदेवः ।—

हुतमिष्टं च तप्तं च धर्मसायं कुलस्य ते ।

गृहात् प्रतिनिवर्त्तन्ते पूर्णकामा यदर्थिनः ॥ १७ ॥

दशरथः । (सहर्षम्) । सुष्ठु, शिरसि कृतमाचार्यवचनम् ।

किञ्च—

अम्भोजोत्तमहत्तरः क्रतुभुजामद्यायमाद्यो रवि-

यज्ज्वानो वयमद्य ते भगवतो भूरस्य राजन्वती ।

अद्य स्वं बहु मन्यते सहचरैरस्माभिराखण्डको

येनैतावदकुन्धतीपतिरपि स्वेनानुगृह्णाति नः ॥ १८ ॥

(च) अनुस्मारयति स्मृतिविवरणं प्रापयति, स्मृतिपत्रं नेतुमनुबन्धनीत्यर्थः ।

हुतमिति ।—अर्थिनः याचकाः, पूर्णकामाः सफलमनोरथाः सन्तः, गृहात् राजमन्थनात्, प्रतिनिवर्त्तन्ते प्रतिगच्छन्ति, इति यत्, एतत् ते तव, कुलस्य वंशस्य, हुतं “कृदभिहितो भावो द्रव्यस्य प्रकाशते” इति न्यायात् होमः इत्यर्थः, दंबोद्देशेन अग्नौ इत्यपक्षेपः इति यावत्, एवम् “इष्टं” “तप्तम्” इत्यत्रापि अवगन्तव्यम्, इष्टम् अग्निहोत्रादिवः क्रतुः, तप्तं तपश्चरणम्, अयं धर्मस्य अवश्यकर्तव्यः कार्यविशेषश्च । यथा—हुतं होमः कृतः, इष्टं यागोऽनुष्ठितः, तप्तं तपश्चरणं कृतं, भवद्भिरिति शेषः, च किञ्च, ते कुलस्य अयं धर्मः विशिष्यतः, यत् अर्थिनः पूर्णकामाः गृहात् प्रतिनिवर्त्तन्ते इति । अनुष्टुप्वचनम् ॥ १७ ॥

अद्यादिति ।—अद्य अस्माकं मोक्षस्य वंशस्य, महत्तरः अतिमहान्, आदिपुरुष इत्यर्थः, रविः सूर्यः, क्रतुभुजा देवानाम्, आद्यः श्रेष्ठः, अभूदिति शेषः । वयम् अद्य ते यज्ज्वानः विधिना कृतधन्याः, अभूमेति शेषः, “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः, अद्य भगवतो भूः पृथिवी, राजन्वती शोभनराजप्राणिनीत्यर्थः, “सुगन्धि देशे राजन्वान्” इत्यमरः, अद्य आखण्डकः इन्द्रः, अस्माभिः सहचरैः, स्वं स्वपतिपात्य, त्रिलोकी-राज्यमिति यावत् बहु मन्यते समधिकमाद्रियते इत्यर्थः, येन हेतुना अकुन्धती-पतिः वशिष्ठोऽपि, स्वेन आत्मना, स्वर्गमित्यर्थः, नः अस्मान्, एतावत् समधिकमिति भावः, अनुगृह्णाति, उपदेष्टवानेनेति शेषः । आर्द्धविक्रीकृतं वचनम् ॥ १८ ॥

वामदेवः । राजर्षे ! सङ्गजानुभावगम्भीरमहिमानो (त) यूयः
मेव तादृशाय यशसे । (थ) वयं तु केवलमुपदेष्टारः,—
उन्मुद्रयति हि कुमुदाकरमशरन्निशानिशातनिस्तुषोऽपि
तुषारकिरणः ।

स पुनः किमुच्यते भगवान् द्वितीयपरमेष्ठौ वशिष्ठः ? ॥ १८ ॥

अपि च—

इदं वो याज्यानामुदितमुदितं यत् कुलमभूत्

यदिष्टं वा कुवन्नकृत सगरः पूर्त्तमुदधिम् ।

असौ पूर्वेषां ते सुचरितपताका यदमर-

सवन्तो कृत्स्नोऽयं त्रिभुवनगुरोस्तस्य विभवः ॥ २० ॥

(त) सङ्गजेति ।—सङ्गजः स्वाभाविकः, य. अनुभावः प्रभावः, तेन गम्भीरः
दुरवगाहः, महिमा माहात्म्यं येषां तथाविधा ।

(थ) यशसे तत्तत्पुङ्गवानुष्ठानजनितकोत्तये, प्रभवयेति शेषः ।

उन्मुद्रयतीति ।—शरदः शरत्कालस्य, निशा रात्रिः, तथा निशातः तेजितः,
समुक्त्वन् इत्यर्थः, तथा निस्तुष निरावरणः, निर्मल इति यावत्, स न भवतीति
अशरन्निशानिशातनिस्तुषः अपि वर्षाकालोत्थोऽपीति भावः, तुषारकिरणः शीतरश्मिः,
चन्द्र इत्यर्थः, कुमुदाकर कैरवनिचयं, तदाधारगलाग्रय वा, उन्मुद्रयति हि
विकाशयत्यत्र, सः पुनः द्वितीयपरमेष्ठौ अपरी ब्रह्मा, वशिष्ठः कुः पृथिवी,
तस्याः मुनिः आनन्दस्य, आकरः आश्रय तं भवन्तमिति भावः, उन्मुद्रयतीति किम्
उच्यते ? किं कथ्यते ? अत्र किं यक्तव्यमिति भावः । शीतरश्मिस्तु कदाचित्
मलिनता कदाचिन्निर्मलता च अस्य तु भगवतः सदैव निर्मलत्वमित्याशयेन
द्वितीयपरमेष्ठोक्तम् । कुमुदाकरं वृत्तम्—“एकादशांतिर्वर्षैरष्टादशभिः कमादुभौ
पादौ । तः कुमुदाकरवत् चरसौ तु दशाक्षरौ यस्य ॥” इति तल्लक्षणात् ॥ १८ ॥

इदं वीति ।—याज्यानां यजमानानां वा युष्माकम्, इदं कुलम् उदितम् उदि-
तम् अतिशयेन उदितं वर्द्धितमित्यर्थः उदितं मुदितञ्चेति उदितमुदितं वा अभूत्
इति ऽयत्, वा अथवा, इष्टं यज्ञं, कुर्वन् सगरः उदधिं समुद्रं, पूर्त्तं स्वातं, “पूर्त्तं
त्रिषु पूर्णितं स्वातं क्लीबे स्वातादिकं मतम्” इति मेदिनी, अकृतं कृतवानिति यत्,
ते तव, पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां सुचरितपताकां सुकृतां वैजयन्तीस्वरूपेण्यत्र, असौ

किञ्च—

कौशिकस्वीकृतस्यापि यदाज्ञाऽतिक्रमादभूत् ।

त्रिशङ्कोरुपभोगाय न द्यौरपि न भूरपि ॥ २१ ॥

(प्रविश्य) ।

प्रतोहारो । जयतु जयतु देवः । देव ! भगवान् कौशिको
हारमध्यास्ते ।

दशरथः । (ससम्भ्रमम्) । किं कौशिकः ॥

वामदेवः । अहं तमुपेत्य श्रौतेन (द) विधिना पुरस्कृत्य (ध)
प्रवेशयामि तपोनिधिम् । (इति प्रतोहार्या सह निष्क्रान्तः) ।

दशरथः । (सहस्रम्)—

यः क्षत्रदेहं परितक्ष्य टङ्केस्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार ।

परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः स गाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ॥ २२ ॥

अमरस्ववती सुरगदी, मन्दाकिनोत्थः, “अथ नदी सरित् । स्ववती निम्नगाऽऽपगा”
इत्यमरः ; इति यत् अथ कृत्स्नः समयः, तस्य प्रसिद्धस्य, त्रिभुवनगुरोः वशिष्ठस्य,
विभवः प्रभावः ; वशिष्ठप्रभावेणैव तव पूर्वपुरुषाः तादृशानि महानि कर्माणि
साधयामासुरित तात्पर्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २० ॥

कौशिकेति ।—यस्य वशिष्ठस्य, आज्ञाऽतिक्रमात् आदेशलङ्घनात् हेतोः, कौशिकेन
विश्वानिव्रेण, स्वीकृतस्य त्वा मयरीरं स्वर्गे प्रेषयिष्यामीति अङ्कोकृतस्यापि, त्रिशङ्कोः
तदाव्यनरपतेः, द्यौरपि स्वर्गोऽपि, न, भूरपि भूमिरपि, उपभोगाय आश्रयाय, न
अभूत् । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ २१ ॥

(द) श्रौतेन श्रुतिर्वेदः तद्विहितेन ।

(ध) पुरस्कृत्य परितोष्य, अरेकृत्य इति वा ।

य इति ।—यः तपोमये टङ्केः पाषाणविदारकास्त्रभेदैः, “टङ्कः पाषाणदारणः”
इत्यमरः, अत्रदेहं परितक्ष्य तनूकृत्य, खण्डोक्त्येत्यर्थः, विशोध्य इति भावः, ब्राह्मणं
ब्रह्मसत्त्वम्, टङ्कमिति शेषः, उच्चकार उच्चैः कृतवान्, ब्राह्मणं देहं बहुमेने
इत्यर्थः, अत्यन्तब्रह्मतेजःपूर्णं चकारेति यावत्, परोरजोभिः रजोगुणात् परैः,
रजोगुणातिशयाभिरित्यर्थः, स्वगुणैः निजैः सात्त्विकैः गुणैरित्यर्थः, अगाधः अतल-

(ततः प्रविशति वामदेवोपदिश्यमानवत्सां विश्वामित्रः) ।

विश्वामित्रः । सखे वामदेव ! त्वमधुनैव वशिष्ठाश्रमादा-
गतोऽसि । कश्चित् कुशलो तावदरुन्धतीनाम्ना पतिव्रता-
मयेन ज्योतिषा सहचरितधर्मा (न) तत्रभवान् मैत्रा-
वरुणिः (प) ।

वामदेवः । विशेषेण (फ) पुनरप्य याज्यकुलमुपतिष्ठ-
माने (व) चिरन्तनप्रणयिनि कौशिके ।

विश्वामित्रः । सखे वामदेव ! चिरेण दशरथो द्रष्टव्य
इति सर्वमनोरथानामुपरि वर्त्तामहे ।

वामदेवः । (सविनयम्) । भगवन् कुशिकनन्दन ! धन्यः
खल्वयं राजा सावित्रः, (भ) यमेवमनुरुध्यन्ते (म) भवन्तोऽपि ।

विश्वामित्रः । सखे ! धन्य एवायं—

नमन्नृपतिमण्डलीमुकुटचन्द्रिकादुर्दिन-
स्फुरच्चरणपल्लवप्रतिपदोक्तदोःसम्पदा ।

स्पर्शः, दुरवगाह इत्यर्थः, स गार्धिपुत्रः विश्वामित्रः अपि, गृहान्, ममेति शेषः,
उपेति आगच्छति, अहो । महाभाग्य ममेति भावः ॥ २२ ॥

(न) सहचरितः सहागुष्ठितः, धर्मः येन तच्चाभूतः, “सस्त्रीको धर्ममाचरेत्”
इति शास्त्रादिति भावः ।

(प) मैत्रावरुणिः मित्रश्च वरुणश्च तथोरपत्यं पुमान् मैत्रावरुणिः । पुरा
ब्रह्ममानसजगितं देहमपहाय तपस्यतोर्भिवावरुणयास्तेजसा जवंशोगर्भे सम्भूत इति
पुराणात् मैत्रावरुणोत्त सजावीजं ज्ञातव्यम् ।

(फ) विशेषेण कुशलोति शेषः ।

(व) याज्यकुलं याज्यस्य यजमानस्य दशरथस्य, कुलं गृहमित्यर्थः ।
उपतिष्ठमाने समामच्छतोत्यर्थः ।

(म) सावित्रः सूर्यवशीयः ।

(न) अनुरुध्यन्ते अभिनन्दन्ति ।

नमदिति ।—नमान्तं प्रणिपतन्ती, या नृपतिमण्डली राजचक्रं, तथा मुकुटानां

अनेन ससृजेतरां तुरगमेधमुक्ताभ्रम-

तुरङ्गखुरचन्द्रकप्रकरदन्तुरा मेदिनी ॥ २३ ॥

(पुरोऽवभोक्त्य सङ्घर्षम्)—

चिरादक्ष्णोर्जाद्य शमयति समस्तासुरबधू-

कचाकृष्टिक्रीडाप्रसभसुभगभावुकभुजः ।

त्रिलोकौजङ्गालोज्ज्वलसङ्घजतेजा मनुकूल-

प्रसूतिः सूत्राम्णो विजयसहकृत्वा दशरथः ॥ २४ ॥

सखे वामदेव ! इयमनेन पौष्टुषतुषारसौकरासारवर्षिणी
सुजनसवादकौतुकमेघलेखा पौरस्त्येनैव मरुता लोकनाथेन
सहस्रशिखरीक्रियते (य) ।

चिरोटाना, चान्द्रकया ज्योत्स्नया, प्रमयेति यावत्, दुदिनं समाच्छ्रमिति यावत्, तत् यथा तथा, स्फुरन् राजन्, यश्चरणपङ्क्तव तेन प्रतिपदं पदे पदे, प्रतिक्षणमिति वा, उक्ता कथिता, प्रकटितेति यावत्, दी.मप्यत बह्वलसम्पदं यस्य तथोक्तेन, समाजेति भावः, अनेन दशरथेन, मेदिनी पृथिवी, तुरगमेधेषु अश्वमेधेषु, मुक्तानाम् अभिमन्त्रा विसृष्टानाम्, अत एव समता सर्वांस्तु दिक्षु विचरतां, तुरङ्गाणां खुर-चन्द्रकप्रकरः चन्द्रकलाकारगुरगिङ्गसमूहः, तेन दन्तुरा उन्नतानता, व्याप्तिरिति यावत्, ससृजेतराम् अशिश्येन ससृजे, कतेत्यर्थः । पृथ्वीवत्, “ज-सौ ज-स-य-ला वसु-यदयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति तल्लक्षणात् ॥ २३ ॥

चिरादिति ।—समस्तानाम् असुराणां या बध्वः अङ्गनाः, तासां कचाकृष्ट्या केशाकर्षणेन या क्रीडा तथा प्रसभं सुततं, सुभगभावुकी प्रीतिदो, भुजौ बाहू यस्य तथोक्ताः । त्रिकाक्या गङ्गालं प्रमरादिति भावः, उज्ज्वलं सङ्घं स्वाभाविकं, तेजः प्रतापः यस्य तथाभूतः मनुकूलं प्रसूतिः उद्भव यस्य तथाविधः मनुवंशीय इत्यर्थः, सूत्रामणः इन्द्रश्च, “सूत्रामा गात्रमिति वज्री” इतीन्द्रपण्याये अमरः, विजये, असुराणामिति शेषः, सहकृत्वा सहकागौ, दशरथः चिरात् बहुकालात् परम, अक्षाः नेत्रयोः गाढां गडतां, रमणीयद्वयानामादिति भावः, शमयति निवारयति, चक्षुषो विश्वासयतीत्यर्थः, आनन्देनेति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥

(यः पौष्टुषे त — पौष्टुषममृतमेव, तुषार इमं तस्य सौकरा कचा, तेषाम् आसारवर्षिणी आरास्राविणी सुजनानां मरुता, सवादो निधी भावसे, वत्

वामदेवः । भगवन् ! अद्य खलु दिलीपकुलकुशलकर्म-
कल्पकृतानामङ्कुरग्रन्थिभिः (१) उदोर्ध्वन्ते किमस्तयानि, (२)
यदत्रभवानपि त्रिभुवनसनातनगुरुः (३) एवमस्मै नरेन्द्राय
सृष्टयति (४) ।

(इति परिक्रामतः) ।

दशरथः । (सहस्रं ससन्मममासनादुत्थायोपसृत्य च) । भगवन् कुशिक-
नन्दन ! ऐक्ष्वकः पङ्क्तिरयोऽभिवादयते (५) ।

विश्वामित्रः । स्वस्ति भवते (६) सपरिवाराय ।

(इति सर्वे यथाचितमुपविशन्ति) ।

दशरथः । (सप्रश्रयम्) । भगवन् विश्वामित्र !—

कश्चित् कान्तारभाजा भवति परिभवः कोऽपि शौवापदो वा ?
प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते वा हवोषि ? ।

कौतुकम् आनन्दः । तस्य मचलेष्वा घनश्रवो, पौरस्त्वेन पूर्वादग्भवेन, मरुता वायुना
इव, लोचनाद्येन सृपतिना दशरथेनेत्यर्थः, सहस्रमिन्द्रोक्रियते सहस्रशृङ्गवती
क्रियते, दशरथनामात्काररथकोतकं भूयसा पवित्रं इति भावः ।

(१) दिलीपेति ।—दिलीपस्य कुलं वंशः, तस्य कुशलकर्मणि कुशल-
जनकानुष्ठानानि एव, कल्पकृताः कल्पतरवः, तासाम् अङ्कुराः प्रगोढाः, तेषां ग्रन्थिभिः
पर्ध्वभिः ।

(२) किमस्तयानि नवपद्मवाः । उदोर्ध्वन्ते उद्भाव्यन्ते ।

(३) अत्रभवान् पूज्यः । त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवनस्य सनातनः चिरमनः, गुरुः
आचार्यः, विश्वामित्र इत्यर्थः ।

(४) सृष्टयति आकाङ्क्षति ।

(५) पङ्क्तिरथः पङ्क्तिः दश, दशसु दिशु गत इत्यर्थः, रथो यस्य सः
दशरथः, “पङ्क्तिर्दशपरच्छन्दो दशवङ्गादिषु स्थिता” इति मेदिनी ; अभिवादयते
प्रशंसति ।

(६) स्वस्ति शुभं, भूयादिति शेषः ।

कश्चिदिति ।—कान्तारभागान् अरण्यवासिनां, कोऽपि शौवापदः श्रापदकृतः,
परिभवः तिरस्क्रुवा, पीकेति यावत्, कश्चित् भवति वा ? भवति किम् ? मखभुजा

कर्तुं वा काञ्चिदन्तर्वसति वसुमतोर्दाक्षिणः सप्ततन्तुः ?

यत्सम्प्राप्तोऽसि ? किं वा रघुकुलतपसामौदृशोऽयं विवर्त्तः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रः । (विदुषा) ।—

जनयति त्वयि वीर ! दिशां पती-

नपि गृहाङ्गनमात्रकुटुम्बिनः ।

रिपुरिति श्रुतिरेव न वास्तवो

प्रतिभयोन्नतिरस्तु कुतस्तु नः ? ॥ २६ ॥

अपि च—

यज्ञाग्निर्देवाः, “यज्ञः सधोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मुखः क्रतुः” इत्यमरः ; प्रलूहेन विघ्नेन, यज्ञस्येति शेष, क्रतूना यज्ञाना, इदोष न खलु नेव, भुञ्जते वा ? वा अथवा, वसुमतौ पृथिवी, दाक्षिणा यस्तु तथाविधः, सप्ततन्तुः यज्ञः, (कर्तुं) कर्तुं करणाय, अन्तः सप्तसि, वसति कश्चित् ? किम् ? यत यतः, सम्प्राप्तः समागतः, असि ? भवसि ? किं वा रघुकुलतपसा रघु-श्रीद्वानां तपोऽनुष्ठानानाम्, उदृशः अयं, विवर्त्तः ? परिपाक ? रघुवशीयानां तप प्रभावेणैव भवादृशानां गृहागमनं सम्भवतीति भावः । स्रग्धरा वृत्तं, “स्रग्धराणां त्रयेण विमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्ततेयम्” इति तल्लक्षणात् ॥ २५ ॥

जनयतीति ।—हे वीर । त्वयि भवति, दिशा पतीनपि दिक्पालानपि, नृपतीनपि इति वा, गृहाङ्गनमात्रे त्वदीयगृहप्राङ्गणे एव, कुटुम्बानि पोष्यवर्गाः, “कुटुम्बं पोष्यवर्गे च” इत्यमरमाला ; एषा सतीति तादृशान् कुटुम्बिनः सपरिवारावस्थितानिति यावत्, सप्ततयज्ञानुष्ठानात् भयात् वेति भावः, जनयति कुर्वति सति, रिपुः शत्रुः, विघ्नकृदिति भावः, अस्माकमिति शेषः, इति एवं, श्रुतिरेव शब्दमात्रमेवेत्यर्थः, वर्त्तते इति शेष, वास्तवो तार्त्त्विको न, विघ्न इति शब्दमात्रमेव वर्त्तते, परन्तु विघ्नकृतां नामापि न श्रूयते इति भावः ; नः अस्माकं, तु पुनः, प्रतिभयस्य भयङ्करस्य, भयहन्तोः शत्रोरित्यर्थो वा, शत्रुभ्यः भयस्य इति वा, “भयङ्करं प्रतिभयम्” इत्यमरः, “प्रतिभयं भये भोक्ते” इति च हैमः, उन्नतिः वृद्धिः, कुतः अस्तु ? भवतु ? न कुतोऽपि भयस्त्रावकाश इति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, “द्रुतविलम्बितमाह न-भौ भ-रौ” इति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

दत्तेन्द्राभयविभ्रमाद्भुतभुजासम्भारगम्भीरया
त्वहृत्या शिथिलीकृतस्त्रिभुवनत्राणाय नारायणः ।
अन्तस्तोषतुषारसौरभमयश्वासानिलापूरण-
प्राणोत्तुङ्गभुजङ्गतल्पमधुना भद्रेण निद्रायते ॥ २७ ॥

दशरथः । (सवैलक्ष्यस्मितम्) (ङ) । भगवन् विश्वामित्र !
अभ्यमित्रिणस्य तत्रभवतः सुनासीरस्य नासीरपुरकेण पदाति-
परमाणुना (क) मयाऽपि कदाचिदुद्धृतं धनुः, यन्मूलः (ख)
अयमलौकिकप्रवादो भवन्तमाप्याययति (ग) ।

दत्तेति ।—दत्तम् इन्द्राय अभयं येन तादृशः विभ्रमः विलासः यस्य तच्चाभूतः, अत एव अद्भुतः विस्मयजनकः अलौकिकः इति यावत्, यः भुजयोः बाहुयुगलस्य, “अथा भुजा । द्वयोः बाह्वौ करे” इति मेदिनी, सन्धारः बलमित्यर्थः, तेन गम्भीरया चङ्कटया, मङ्कट्या इति यावत्, तत्र हत्या व्यापारेण, आचरणेनेत्यर्थः, पृथिवीपाखनरूपेणेति यावत्, हेतुना विभ्रवनस्य वाणाय परिरक्षणार्थं, परिरक्षणे इति यावत्, शिथिलीकृतः शिथिलप्रयत्नीकृतः इत्यर्थः, उपेक्षमाण इति भावः, नारायणः अधुना अन्तर्लोषेण आन्तरसन्तोषेण, तुषारः शीतलः, समुद्रसलिलेनेति भावः, सौरभमय शोभनगन्धपूर्णः, नाभिस्तकमलसम्पत्कादिति भावः, यः आसानिलः निश्वासवायुः, नारायणस्येति शेषः, तेन आपुरणं परिपोषण यस्य तच्चाभूतेन, प्राणेन तदाख्यवायुना, चतुष्टयः समुद्रतः, स्फीत इत्यर्थः, सर्पाणां वायुमुक्त्वादिति भावः, भुजङ्ग एव शेष एव, तल्पः शय्या यत्र तत्र यथा तथा, षट्रेण सुखेन, निद्रायते स्वपिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(६) सदैव लक्ष्मिं सलज्जमदहायम् ।

(क') अभ्यमिवीक्ष्य समिवान् शत्रून्, अभिसुखं गतस्य सामर्थ्येन शत्रूणामभि-
सुखं गच्छतः इत्यर्थः, “यो गच्छत्यलं विद्वषतः प्रति । सोऽभ्यमिवोऽभ्यमिवोऽप्यभ्य-
मिवोऽपि ॥” इत्यमरः ; सुनासोरस्य इत्यस्य, “वडश्रवाः सुनासोरः पुरुङ्गतः
पुरन्दरः” इतीन्द्रप्रय्याये अमरः , नासोराणां सेनामुखानाम्, अयगामिसेनानां वा,
“नासोरोऽयगलरि” इति विश्वः ; पुरकेष सङ्ग्रापुरकेष, सङ्ग्रावृद्धिकारिणेत्यर्थः,
अदातिपरमायुना क्षुद्रपदातिनेत्यर्थः ।

(ख) यत्फलः यन्निबन्धनः ।

(ग) आप्ताययति मोक्षयति ।

विश्वामिवः । (शोभाहमितम्) । सखे !—

त्रैलोक्याभयलङ्घनेन भवता वीरेण विस्मारित-

स्तज्जौमृतमुहूर्तमण्डनधनुःपाण्डित्यमाखण्डनः ।

किञ्चाजस्रमत्वापितेन हविषा सम्प्लुतमांसोत्तम-

त्सर्वाङ्गीणवलीविलुप्तनयनव्यूहः कथं वर्त्तते ॥ २८ ॥

वामदेवः । महाराज भूकश्यप ! यथाऽऽह भगवान्
कौशिकः (घ) । स्वयमनेकधा सुधर्मायामध्यचीकृतम् (ङ)
अहमपि ब्रवीमि—

त्वय्यर्हासनभाजि किञ्चरगणोद्गीतैर्भवद्विक्रमै-

रन्तःसम्भृतमत्सरोऽपि भगवानाकारगुप्तौ कृतौ ।

त्रैलोक्याति ।—पाखण्डन इन्द्रः, यथाणा लोकाणा समाहारः त्रिलोको सा एव
त्रैलोक्यं विभुश्च, तस्य चमये निर्भयतायां, लङ्घनेन प्रतिभूतवेषेण, वीरेण भवता
तत् प्रसिद्धं, जौमृतस्य मेघस्य, मुहूर्तं अचिकं, मण्डनम् अण्डरचभूतं,
यत् धनुः रामधनुरिति इन्द्रधनुरिति च नामकं, तस्मिन् पाण्डित्यं कौशलं,
विस्मारितः, निष्पृथोजनत्वात्तदनुयङ्क्ष्येति भावः; किञ्च अपरञ्च, अजस्रम्
अनवरतं, मखेषु यज्ञेषु, प्रार्पितेन दत्तेन, हविषा हवनीयद्रव्येण, सम्प्लुतं प्रहृतं,
यत् मांस तेन उल्लसन्ती उडवन्ती, या सर्वाङ्गीणा सर्वाङ्गव्यापिनी, वली चर्माङ्गिणी,
तया विलुप्तः विनष्टः, समाच्छन्न इति यावत्, नयनव्यूहः नेत्रममूहः, सङ्घनयना-
नीति भावः यस्य तदाभूतः सन्, कथम् इत्यत्र प्रपीति पदमध्याहृत्य अन्वयः कर्तव्यः,
अहमपि अतिक्रच्छन्, वर्त्तते । हविर्भुक्त्वात् अण्डरचविभोजनेन शरीरशौक्लं,
तेन च वलीना समुडवः, वलीनिय नेपाकां समाच्छादनमिति महतेवापरिहाय्येण
क्लेशेण विहतीति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥ २८ ॥

(घ) भूकश्यप । भुवि पृथिव्यां, कश्यपमुनेरवतार इत्यर्थः, विश्वजनकत्वादिति
भावः । भयवान् कौशिकः विश्वामिवः, यथा चाह ब्रवीति, तत्तर्थात् जीवः ।

(ङ) सुधर्मायां सुष्ठु धर्मः यस्यामिति तदाख्यायां देवममायामित्यर्थः,
“जातु सुधर्मा देवसभा” इत्यमरः; अनेकधा बहुवारम्, अध्यचीकृतं प्रत्यचीकृतं,
दृष्टमित्यर्थः ।

अपीति ।—त्वयि अर्हासनभाजि चासनार्हासीने सति, इन्द्रस्येति शेषः,

उन्मूलकवदौघदक्षिणभुजारोमाञ्चविहोच्चर-

द्वाप्नैरेव विलोचनैरभिनयत्यानन्दमाखण्डलः ॥ २८ ॥

दशरथः । (सञ्चितम्) । वामदेव ! त्वमपि भगवन्तं गाधि-
नन्दनमनुप्रविष्टोऽसि (च)—

एतस्मै समराङ्गनप्रणयिने तिष्ठेत कः प्रज्वल-

दम्भोलिद्युतिमण्डलोद्भटभुजस्तम्भाय जम्भारये ? ।

निर्यङ्गिर्वहिरेष रोषदहनज्योतिःस्फुलिङ्गैरिव

स्वै रज्यङ्गिरपीक्षणैः समतनोदाग्नेयमस्तं द्विप्राम् ॥ ३० ॥

क्षिराणां देवयोनिविशेषाणां, गणैः समूहैः, उद्गोतैः उच्चैः गान्धारयामेष
कोर्तितैः, भवतः विक्रमैः शौर्यैः, असुरपराजयव्यापारेरिति यावत्, अन्तः मनसि,
सम्भूतः सञ्जातः, मत्सरः विद्वेषः यस्य तथाभूतोऽपि, मा परित्यज्य एनं मर्त्यमुप-
स्तुवन्तीति ईर्ष्यांकुलितचित्तोऽपीति यावत्, आकारस्य चित्तविकृतिजनितसुखस्वान्यादेः
मत्सरचिह्नस्य, गुप्तो संवरणे, कृतो दण्डः, भगवान् परमैश्वर्यवान्, आखण्डलः इन्द्रः,
उन्मूलकः गान्धर्वणात् उद्गच्छद्भिः, भवदौघदक्षिणभुजायाः तव दक्षिणबाहोः, इन्द्रस्य
वामभागावस्थितत्वादिति भावः, रोमाञ्चैः पुलकैः, विह्वानि संसृष्टानि, अत एव
उच्चरन् उद्गच्छन्, वाष्पः अश्रुजलं यन्मयः तथाभूतैः, विलोचनैः नेत्रैः, आनन्दं
हर्षं, सङ्कीर्तनप्रणयनमिति भावः, अभिनयति प्रकाशयति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २८ ॥

(च) अनुप्रविष्टोऽसि अनुसृतोऽसि, अनुसरसौत्यर्थः ।

एतस्मा इति ।—प्रज्वलता प्रदीप्यमानेन, दम्भोलेः वज्रक, द्युतिमण्डलेन प्रभा-
निचयेन, उद्गटो दारुणो, भुजावेव जम्भो यस्य तथाभूताय, समराङ्गनप्रणयिने
सङ्ग्रामभूमिप्रियाय, सर्वदा युद्धक्षेत्रवर्तिने इत्यर्थः, एतस्मै जम्भारये जम्भासुरशत्रवे
इन्द्राय, कः तिष्ठेत ? कः आत्मनो युद्धाभिप्रायं प्रकाशयेत् ? युद्धार्थं सन् एतत्समीपे
कस्तिष्ठत् ? न कोऽपीत्यर्थः । एषः इन्द्रः, वहिः निर्यङ्गिः निर्गच्छद्भिः, रोष क्रोध एव,
दहनः अग्निः, तस्य ज्योतिष्वा शिखाणां, स्फुलिङ्गैरिव कणैरिव, “विषु स्फुलिङ्गोऽप्र-
कथः” इत्यमरः ; रज्यङ्गि रक्तता गच्छद्भिः, स्वैः निजैः, इक्षणैः नेत्रैरपि, द्विषा शत्रूणां,
प्रतीति शेषः, आग्नेयम् अस्त्रं समतनोत् विस्तारितवान्, ववर्षेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३० ॥

विश्रामिनः । (समीरवं दशरथबाहुमास्रयत्) । राजर्षे ! वशिष्ठ-

शिष्य !—

संवृत्तोऽयं यदि तव भुजच्छायया सम्प्रतीन्द्रो

निर्विघ्नश्रीरियमभिनवा कीदृशी ते प्रशस्तिः ? ।

इक्ष्वाकूणा लिखितपठिता स्वर्वधूगण्डपीठ-

क्रीडापत्रप्रकरमकरीपाशुपाल्यं हि वृत्तिः ॥ ३१ ॥

दशरथः । भगवन् सर्वाङ्गुतनिधे ! (क) भगवन्तमनुगन्तु-
मुक्तिप्रत्युक्तिकया के वयम् ? (ज) । एवं किल त्रिशङ्कुसङ्कीर्त्त-
नोपाख्यानपारदृश्वानः (झ) पौराणिकाः कथयन्ति—

त्रासोत्कम्पत्रिदशपरिषन्मौलिमाणिक्यमाला-

वालादित्यप्रकरकिरणस्मेरपादारविन्दे ।

संवृत्त इति ।—यदि अयम् इन्द्रः तव भुजच्छायया बाहुबलाश्रयेण, सम्प्रति
निर्विघ्नश्रीः निर्विघ्ना विघ्नविरहिता, श्रीः सम्पत् यस्य तादृशः, संवृत्तः सञ्जातः, तदा
इयं ते तव, अभिनवा नूतना, प्रशस्तिः प्रशंसा, सुख्यातिरित्यर्थः, कीदृशी ? का ?
नेय तव अभिनवा प्रशस्तिः, आप तु कुलक्रममागतैवेत्याह. इक्ष्वाकूणानिति ।—
स्वर्वधूना सुरसुन्दरीणां, गण्डपीठेषु कपोलदेशेषु, यः क्रीडापत्रप्रकरः विलासार्थं
विरचितपत्रावलीसमूहः, तत्र या मकरी मकराख्यजलजन्तुस्त्री चित्रितेति भावः,
तस्याः पाशुपाल्यं रक्षेति यावत्, असुरभण्डूरोकरखेत तासां चेतसः प्रफुल्लता-
सम्पादनद्वारा इति भावः, इक्ष्वाकूणा लिखितपठिता लिखिता पठिता च,
प्रसिद्धेति यावत्, वृत्तिः व्यापारः, कुलधर्म इत्यर्थः । मन्दाकान्ता वृत्तिः, “मन्दाकान्ता-
इन्दुवि-रस-तगेर्भौ म-नी ती गयम्भन” इति तद्वच्चयात् ॥ ३१ ॥

(क) सर्वाङ्गुतनिधे ! सर्वाङ्गुतनिधे !

(ज) अनुगन्तुम् अनुसर्तुम् । उक्ति प्रत्युक्तिकया वचन-प्रतिवचनेनेत्यर्थः । वयं
के ? न केऽपीत्यर्थः, न समर्था वयमिति भावः ।

(झ) त्रिशङ्कुति ।—त्रिशङ्कुः तदाख्यवृत्तेः, सङ्कीर्त्तनं स्मरितवर्थनं वद
तादृशं, यत् उपाख्यातम् आख्यायिका, तत्र पारदृश्वानः पारगाणिनः, तदभिज्ञा
इति यावत् ।

त्रासिति ।—त्रासं भ्रमं, डम्पः, डम्पः, डम्पः, डम्पः, तदाभूता, वा त्रिदश-

प्राचीमेता भुवनरचनामन्यथा निर्मिमाणे

कार्पण्योक्तीस्त्वयि रचितवानन्तरायं महेन्द्रः ॥ ३२ ॥

(विहस) ।

जवाटाराहुं त्वामुपनमति वर्गे दिविषटा-

मपव्यस्तो मन्दैरजनि रथहंसैः कमलभूः ।

नियच्छामो जिह्वा न तव चरितेभ्यः किमुत ते

सुधामध्रीचीनामतिपतति वाचामवसरः ॥ ३३ ॥

(अञ्जलि बद्धा) । भगवन् ! प्रसीद तावत् ; उत्तरोत्तरेषां

परिषत् देवसभा, सभास्यदेवउन्दमित्यर्थः, तस्या मौलिषु किरीटेषु, या माणिक्यमाला माणिक्याख्यरत्नविशेषसूत्रः, ता एव बालादित्यप्रहरकिरणाः नवोदितहाट्यसूत्र्यप्रभाः, तैः स्मरं विकसितं, रञ्जितमिति भावः, पाटारविन्दं चरणकमलं यच्च तद्याभूते, त्वयि भवति, एतां वर्त्तमाना, प्राचीं पूर्वतनीं, विधातृकृतमित्यर्थः भुवनरचनां जगत्सृष्टिम्, अन्यथा अन्येन प्रकारेण, निर्मिमाणे कुवांणे सति, महेन्द्रः देवराजः, कार्पण्योक्तीः दीनवचनानि, 'कृपया एवं मा कुरु मा कुरु' इत्येवं रूपेणार्तस्वरैश्च प्रायेणावाक्या-
नोति यावत्, अनन्तरायं विद्, सृष्टमिति शेषः, रचितवान् कृतवान् । पुरा द्वितीयां सृष्टिं कर्तुमुद्यतं विश्वामित्रं भग्रीहिग्रा देवाः समुपेत्य पादपतनेन दैन्यवचसा च शमयामासुरिति पुराणवार्त्ता । मन्दाकान्ता उत्तम ॥ ३२ ॥

जवाटिति ।—दिविषटां देवानां, वर्गे गणे, त्वां भवन्तम्, आराहुं सन्तोषयितुं, कृतवान् वेगात्, सत्वरमिति यावत्, उपनमति उपगच्छति सति, मन्दैः मन्दरगामिभिः, रथहंसैः रथयोजितहंसैः उपलक्षितः, हंसवाहितरथावट इत्यर्थः, कमलभूः ब्रह्मा, अपव्यस्तः अत्युत्कृष्टः इत्यर्थः, अजनि संवृतः, हंसानां मन्दरगामितया सत्वरं गन्तुमक्षमत्वादिति भावः ; वयं तव चरितेभ्य चरितकीर्त्तनेभ्यः, जिह्वा रसना, मे नियच्छामः न निवारयामः, किमुत ? अथ किं वक्तव्यम् ? नैव तव चरितवर्णने निवर्त्तमहे इत्यर्थः ; यद्वा—किमुत इति विकल्पे अथवा इत्यर्थः, "वाङ्मो उताङ्मो किमुत विकल्पे किं किमुत च" इत्यमरः ; सुधामध्रीचीनाम् अमृतसहचरीणां, पीयूषसहस्रमनोहारिणीनामित्यर्थः, ते तव वाचाम अवसरः समयः, अतिपतति अतिवर्त्तते, अस्माकं वचनानि तव वचनावसरमदत्त्वेव प्रसरन्ति इत्यर्थः, किमर्थमागमनं श्रोतुमिच्छामोति भावः । मित्ररिषी उत्तम ॥ ३३ ॥

महोत्सवानां (ज) कदाचिदपि न तृप्यन्ति पुंसां हृदयानि,
यदियं त्वदुपस्थानसुलभसम्भावनाऽतिप्रसङ्गसङ्गीतनर्तकौ (ट) मे
चित्तवृत्तिर्नियोगानुग्रहाय स्पृहयति । अपि च—

एताभिस्तव कौतुकोक्तिभिरपि त्रैविद्यमूर्तेरिव
त्वष्टस्यामरशिल्पिना दिनकृतोऽवच्छेदवेदाक्षरेः ।

पूताः स्मो वयमद्य यद्यपि तदप्याज्ञामपि स्यामहो !

वीढुं विष्टिरनर्घता रघुकुले कल्पान्तमुन्मीलतु ॥ ३४ ॥

विश्वामित्रः । (विष्टिः) । ऐन्दुमतेय ! (ठ) किमन्यत

नियोज्यं (ड)—

निर्मुक्तशेषधवलैरचलेन्द्रमन्य-

सङ्खुब्धदुग्धमयसागरगर्भगौरैः ।

(ज) उत्तरोत्तरेषाम उत्तरोत्तरवर्तिनाम् । महोत्सवानामिति करणे षष्ठी ।

(ट) त्वदिति ।—तव उपस्थानेन उपस्थित्या, सुलभः सुप्रापः, स्वयमुपना-
दुत्सवः, यः सम्भावनाऽतिप्रसङ्गः समादरातिशयः, तस्मात् सङ्गीते सङ्गीर्तने, नर्तक-
नटी, तत्सदृशीत्यर्थः ।

एताभिरिति ।—यद्यपि वयम् एताभिः पूर्वीकृताभिः, कौतुकोक्तिभिः परिहास-
वचनेः, अमरशिल्पिना विश्वकर्मेणा, त्वष्टस्य तनूकृतस्य, शाण्ड्येन समारोप-
उद्घोषणेन मन्दप्रभीकृतस्येत्यर्थः, “तष्ट त्वष्टो तनूकृते” इत्यमरः, त्रयाणां वेदान-
समाहारः विवेदो, सा एव त्रैविद्यं, तत् मूर्तिर्यस्य तथाभूतस्य त्रयीमयशरीरस्य
त्यर्थः, दिनकृतः सूर्यस्य, अवच्छेदा एव खण्डभूतान्येव, यानि वेदाक्षराणि तैरि-
पूताः अः पवित्रीकृता भवानः । पुरा सौर तेजोऽसङ्गमानया सूर्यपद्मया संश्रया पित-
विश्वकर्माऽभिहितः सूर्यं यन्त्रोत्प्लिखितं कृत्वा किञ्चित् हीनतेजसमकरोदिति पुराणम्
तदपि तथाऽपि, आज्ञा भवतः आदेशं, वीढुं सम्पादयितुं, विष्टिः कर्मकरः, “विष्टि-
कर्मकरे विष्णु” इति मेदिनी ; स्या भवेयम्, अहो । अनर्घता अमूल्यता, असाधारण-
नित्यर्थः, अर्थिकानपूरणे इति भावः ; कल्पान्तम् आप्रलयं, रघुकुले उन्मीलतु प्रसरतु
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(ठ) ऐन्दुमतेय । इन्दुमतीतनय ।

(ड) नियोज्यम् आदेष्टव्यं, वक्तव्यमिति यावत् ।

राजान्नदं बहुलपक्षदलन्मृगाङ्क-

च्छेदोज्ज्वलैस्तव यशोभिरशोभि विश्वम् ॥ ३३ ॥

पुनरिदानीमपि—

यशःस्तोमानुच्चैरुपचिनु चकोरप्रणयिनी-

रसज्ञापाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमभरान् ।

अपि त्वत्तेजाभिस्तमसि शमिते रक्षतु दिशा-

मसौ यात्रामैत्रीं नभसि नितरामस्वरमणिः ॥ ३४ ॥

किन्तु कतिपयरात्रमायुधमध्रोचा (ठ) रामभद्रेण सन्नि-

निर्मुक्तोत् ।—इ राजन् । निर्मुक्तः मुक्तकञ्चुक , निर्भीकरहितः इत्यर्थः, “निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः” इत्यमरः , यः शेषः वसन्तनागः, तद्वत् खलानि शुभाणि तैः, अचलेन्द्रः मन्दरगिरिः, तेन मन्यः विलोडनं, तेन सङ्कुम्भः समुच्छालितः, यः दुग्धमयसागरः क्षीरोदधिः, तस्य गर्भवत् अभ्यन्तर इव, गौराणि तैः, तथा बहुलपक्षे कृष्णपक्षे, “बहुला नीलिकाया... । पुष्पग्रो कृष्णपक्षे च—” इति मेदिनी , दलम् उन्मीलनम्, यः मृगाङ्कच्छदः चन्द्रखण्डः तद्वत् उज्ज्वलानि तैः, बहुलयङ्गं शुक्लपक्षापेक्षया चन्द्रस्य स्पृश्यत्वद्योतनायेति बोध्यम् ; तव यशोभिः विश्वं जगत्, अशोभिः अलङ्कृतम् । वसन्ततिलक इत्यम ॥ ३५ ॥

यश इति ।—चकोरप्रणयिनीनां चकोरीणां, या रसज्ञा जिह्वा, “रसज्ञा रसज्ञा जिह्वा” इत्यमरः , तस्याः पाण्डित्यं नेपुण्यं, चन्द्रिकापानचातुर्यमिति यावत् ; उक्तञ्च, “चकोर्यं एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्माणि” इति , तस्य छिदुरः भेदकः, यशसि चन्द्रिकाभ्रमात् तस्याः पाण्डित्यच्छद इति बाहुव्यम् ; अशिशिधामभ्रमभरः चन्द्रकिरणभ्रान्तप्रतिशयः येषु तान्, उच्चैः मडतः, यशःस्तोमान् कीर्तिराशीन्, उपचिनु वडिं नय , तथा तव तेजोभिः प्रतापैः, किरणैश्च, तमसि दुःखे अन्धकारे च, शमिते शान्ति गमितेऽपि, असौ अस्वरमणिः सूर्यः, नभसि आकाशे, दिशा यात्रामैत्रीं गमनेन मित्रता, नितरा केवलं, रक्षतुः; तवैव तेजसा तत्कार्यं साधिते तस्मात् उदयस्य निरर्थकत्वेऽपि केवलमिदानीं दिशु भ्रमणं पूर्वमेवोरक्षणायेमिति तात्पर्यम् । भ्रान्तिमान् अलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“सास्यादतस्त्रिंस्तद्वुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोव्यति” इति । शिखरिणी इत्यम ॥ ३६ ॥

(ठ) आयुधमध्रोचा आयुधेन अस्त्रेण सह, अचति गच्छति, विचरतीत्यर्थः; तादृशेन अस्त्रसहचरेण, अस्त्रधारिणेत्यर्थः । “यः सङ्गाच्छति सध्रष्टुः सः” इत्यमरः ।

हितवैतानत्रयानाम् (ण) अस्माकमाश्रमपदं सनाथीकरिष्यते
(त) । अपि च—

मध्ये कृत्य घनं धिनोति जलधिः स्वैरम्बुभिर्मेदिनी
हन्ति स्वे किरणैस्तमिस्रवरुणं कृत्वाऽन्तराले रविः ।
त्वं रामान्तरितस्य पालय निजैरेव प्रतापैः प्रजा-
मौडकाऽपि परोपकारसुहृदामिव स्वभावो हि वः ॥ ३७ ॥
किञ्च—

दृष्ट साक्षादसुरविजयो नाकिनां चक्रवर्त्ती
मात्स्यो न्यायः कथयति यथा वारुणी दण्डनोतिः ।

(ण) समिहितेति ।—समिहितम् उपस्थितं, वैतानत्रयं यज्ञकर्म येषां तथोक्ता-
नाम् । “वितानो यज्ञ उल्लोच” इति मेदिनी ।

(त) सनाथीकरिष्यते सरण्यकं करिष्यते, रक्षिष्यते इत्यर्थः ।

मध्येकृत्येति ।—जलधिः समुद्रः घनं मेघं मध्येकृत्य दारोक्त्येति यावत्, स्वैः
अम्बुभिः जले, मेदिनी पृथ्वी, धिनोति तर्पयति, रविकरेणाकृतं जलेर्जलमूर्ध-
मुद्याय मेघो भूवा कटिद्वये पततीति शास्त्रात् जलधिजलस्य मेघदारेण
मेदिनीतर्पणं बोध्यम्, रविः सूर्य, वरुणं स्वभारविम्, अन्तराले मध्ये, कृत्वा स्वे-
किरणे तमिस्रं तिमिरं, हन्ति नाशयति, त्वं रामेण अन्तरितः, राम. अन्तः
मध्ये, इतः ततः, उपस्थित इत्यर्थे यस्य तादृशः इति वा रामान्तरित, राम मध्ये
कुर्वन्मिथ्यं, निजैरेव प्रतापैः तेजोभिः, प्रजा प्रकृतिवर्गं, पालय रक्षस्व,
परोपकारे परहितसाधने सुष्ठु दृष्टं अन्तःकरणं येषां तथाभूतानां, वः युष्माकम्,
कुडुक् एवविधः, कोऽपि अनिर्वचनीयः, एष स्वभावः हि प्रकृतिरेव । सामान्येन
विशेषसमर्थनयोऽर्थांतरवासः, तदुक्तं दर्शये—“सामान्यं वा विशेषेण विशेषहेतु-
वाच्यं” । “कार्यस्य कारणेनेदं कार्यं च समर्थ्यते ।” साधर्म्येणेतरेषां नान्यः सो-
ऽपि ततः ॥” इति । आर्टुनविक्रीकृतं वचनम् ॥ ३७ ॥

दृष्ट इति ।—नाकिनां देवानां, चक्रवर्त्ती प्रभुः, इन्द्र इत्यर्थः, असुरविजयो
अपुराणानि जेता, न तु अशर्मस्येति भावः, त्वन्तु असुरविजयो अपरमावजयी चेति ;
किञ्च, असुरविजयो इत्यनेन तस्य अदृष्ट-सदृशदुष्टादिदुष्टात्, तेन च तस्य दुष्टकृतिनो
राज्यं पातकदुष्टमिति च अन्यथे, तत्र तु न तथेति ; यथा—असुरविजयित्वात्

पातालेन्द्रादहिभयमथास्त्येव नित्यानुषक्तं

तन्न पुण्यैरजनि भवता वीर ! राजन्वतो भू ॥ ३८ ॥

दशरथः । (सन्निपादमात्मगतम्) । कथमिदमस्माकं सकललोक-
शोकशङ्खचरणशीलशोतलेभ्यः कौशिकप्रसादेभ्यो रामभद्रप्रवास-
वैमनस्यमुत्पत्स्यते (य) !! दृष्टं वा निःशेषानन्दनिःस्पन्दिनो-

रुर्देव सकलमासक्तस्य तस्य प्रजापालने नैव दृष्टिरिति व्यज्यते, तव तु न तथेति ;
किञ्च, असुगन्धा विजयः असुरकर्तृविजय इत्यर्थः, स अस्मासीति तस्मात्तः
असुरैर्विजित इत्यर्थः देवीमाहात्म्यादेषु महिषासुरादिभवंदुःशस्तथा दर्शनात् ;
असुरस्य प्रजाराजणात्मत्वात् तद्रज्य स्थितिर्न युक्ता, त्व न कदाऽपि विजित
इति च व्यज्यते । वारुणो वरुणसम्बन्धिनी, दण्डनीतः दुष्टानां नियन्त्राय
विरचितं नीतशास्त्रं, मातस्यः मातृसम्बन्धी, न्याय व्यवहारः, यथा यादृगत्यर्थः,
तथा कथयति प्रकाशयति, वरुणो हि जलाधिपतिः तत्प्रजास्य मातस्य दयो जलचरा,
तेषां व्यवहारः सजातीयदुर्बलमक्षकत्वं, तथा च, वरुणस्य दण्डनीतः साधूनामल्प-
घनाणां महाघनैर्बलवान् नैव ह इति फलं, न तु तत्त्वतो दुष्टनियन्त्रमात्रं तद्राज्ये
स्थितिर्न युक्तेति व्यज्यते । अथ किञ्च, पातालेन्द्रात् वारुकेः, अहिभयम् सर्पभीतिः,
नित्यानुषक्तं सततसम्बद्धम्, अस्त्येव ; अहिभयमित्यस्य अहिभ्यः भयम् अहीनां
भयमिति चायः ; तथा च, पाताले राजा वारुकिः, तत्प्रजास्य सर्पाः, तेः सह
वासी मृत्युरेव, तदुक्तं — “समर्पे च गृहे वा नो मृत्युरेव न संशयः” इति, सर्पावाञ्च
रञ्च वारुकेर्भयं, कदाऽस्मान् गरुडाय प्रदास्यतीति, तन्न युक्तस्तव वास इति व्यज्यते ।
हे वीर ! तत् तस्मात्, न, अस्माकं, पुण्ये सुकृतैः, भवता भू पृथिवी, राजन्वतो
सुगन्धशासता, न्यायपरायणराजाधिष्ठिता इत्यर्थः, “सुराणि देशे राजन्व न्”
इत्यमरः, अजनि जाता, तव राज्ये न कश्चिदपि प्रजानां क्लेशः इति भावः । मन्दा-
क्रान्ता उक्तम् ॥ ३८ ॥

(य) सञ्ज्ञेति ।—सञ्ज्ञाना लोकाणां जनानां, शोकः एव शङ्कः उदय
निहितं शक्त्यमिति यावत्, तस्य उदरणम् उत्पाटनं, शीलं अभावो येषां
तथाभूताः, शीतलाः शीतल्यः तेषां । कौशिकप्रसादेभ्यः विद्यामित्राद्युपदेभ्यः ।
रामभद्रेति ।—रामभद्रस्य प्रवासेन विदेशगमनेन, वैमनस्य विमनस्कत्वं, विषाद
इत्यर्थः, ममेत शेषः उत्पत्स्यते उद्गच्छति ।

नामपौन्दुकरकन्दलोनां कमलवनीमौलनं कलङ्कस्थानम् (द) ।

(विमृश) । का गतिः (ध) —

कूर्मराजभुजगाधिपगोत्र-

ग्रावादिक्रूरिभिरेकधुरीणः ।

मां प्रसूय कथमस्तु विगौतो ?

ह्रा ! परार्थविमुखो रघुवंशः ॥ ३८ ॥

विश्वामित्रः । (सञ्चितम्) । राजर्षे ! ममकारो हि राजपुत्रेषु
राज्ञामुपलालनक्लेशाय केवलम्, उपयोगस्तु प्रजानाम् (न) ।
यथैतत्—

(द) वा अथवा । नि शेषेति ।—नि शेषः परिपूर्णः, निरतिशय इत्यर्थः, न
आनन्दः तस्य निःस्पन्दिनीनां बाष्पिनीनाम् । इन्दुकरकन्दलोनां चन्द्रकिरणविभवानाम् ।
कमलवनीमौलनं चन्द्रपद्मवर्णमङ्गीचन, पद्मसङ्कीर्णसाधनमित्यर्थः, कलङ्कस्थानं
कलङ्कशरमित्यर्थः । सकललोकदुःखहरणात् नदीयदुःखजननं नगदानन्दिनचन्द्रस्य
पद्मनिमौलनमिवेति तात्पर्यम् ।

(ध) गतिः उपायः ।

कूर्मेति ।—कूर्मराजः कमठपतिः, पृष्ठे सागर-वनसङ्घितसप्तद्वीपवसुन्धराधारश्च
इति भावः, भुजगाधिपः बासुकिनागः, शिरसि पृथ्वीधारणकर्ता इति भावः,
गोत्रपाशाः कुलपर्वताः, दिक्कुरिणः दिग्गजाः तेः, एकधुरीणः समनधुरन्धरः,
पृथिव्याः भारवहनशील इत्यर्थः, रघुवंशः मां प्रसूय कथं केन प्रकारेण, परार्थविमुखः
परकार्यसाधने पराश्रयः सन्, विगौतः निन्दित, अस्तु ? भवतु ? ह्रा । इति
खेदे, कूर्मराजादयः सदैव तत्तदवलम्बनरूपकार्यकारित्वेन यथा परार्थसाधनपराः,
रघुवंशाऽपि तथा, किन्तु यदि रामप्रदानेऽहं पराश्रुतो भवेयं, तदा रघुवंशे
नयेव कलङ्कपातितः स्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

(न) ममकारः ममत्वबुद्धिरित्यर्थः । ममेत्यव्ययम् । उपलालनेति ।—
उपलालनं सत्तर्पणेन शरीरपोषणं, तेन क्लेश तस्मै, यथा—उपलालने सयत्न पोषणे,
रक्षयवर्द्धने इत्यर्थः, यः क्लेशः कष्ट तस्मै । उपयोगः उपकारः । राज्ञां ममत्वबुद्ध्या
निजप्रबोधलालनं केवलं क्लेशहरं, न तु किञ्चिदपि लोपकारकं, परन्तु
भाविप्रजानां सुखविधानार्थमिति भावः ।

कष्टा वेधव्यथा कष्टो नित्यमुद्वहनक्लमः ।

श्रवणानामलङ्कारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥ ४० ॥

दशरथः । भगवन् ! परमनुगृहीता वयमेवं तत्रभवता
सम्भाव्यमानाः (प) ; किं पुनरक्लतास्त्रः क्षीरकण्ठो (फ)
वत्सोऽयमिति सुग्धोऽस्मि (ब) ।

विश्वामित्रः । (विद्वस्य) । सखे ! तत्रभवन्तं मैत्रावरुणिमृषिं
पुरोधाय चरितब्रह्मचर्य्यव्रतस्य (भ) धनुर्वेदसंस्कारास्तावदस्त्र
कृशाश्वप्रसादादस्मास्त्रायतन्ते (म) ।

दशरथः । (सविनयोपरोधम्) । भगवन् ! उच्छसितमपि (य)
रघुराजवीजिनां त्वदायत्तमेव, किमुत कार्मुकविद्यासम्प्रदायः ।
शङ्के, सहस्रकिरणकुलैकपक्षपातेनैव (र) सहस्रं वत्सरान्

दृष्टान्तेनैतत् समथयति, कष्टति ।—श्रवणानां श्रोत्राणां, वेधव्यथा वेधजनिता
पीडा, कुण्डलधारणार्थमिति शेषः, कष्टा क्लेशदायिनी, तथा नित्यं सततम्, उद्वहने
कण्ठयोः धारण, यः क्लमः क्लान्तिः, परिश्रम इत्यर्थः, सोऽपि कष्टः, तु कित्नु, कुण्डलं
कर्णभूषणं, कपोलस्य गण्डदेशस्य, अलङ्कारः शोभाजनकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

(प) सम्भाव्यमाना सादरमभ्यर्थ्यमाना इत्यर्थः ।

(फ) किं पुनः कित्नु इत्यर्थः । अक्लतास्त्रः अशिक्षितधनुर्वेद इत्यर्थः । क्षीरकण्ठः
दुग्धपायी, दुग्धपीष्य इति यावत् ।

(ब) सुग्ध मूढः, किं कर्तव्यविमूढः इति यावत् ।

(भ) पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा । चरितेति ।—चरितम् अनुष्ठितं, ब्रह्मचर्य्यव्रतं
धेन तद्याभूतस्य, बाणश्रेणोपनीतस्येति भावः ।

(म) कृशाश्वस्य मम पूर्वप्रपितामहस्य, धनुर्वेदोपदेष्टुः गुरोरिति भावः,
प्रसादात् अनुगृह्यात् । आयतन्ते आयत्ताः इत्यर्थः, धनुर्वेदसंस्कारी मयैवास्त्र
सम्प्रादनीय इति भावः ।

(य) उच्छसितं जीवनम् । रघुराजेति ।—रघुराजः बीजो आदिपुरुषः प्रधान-
पुरुषो वा येषां तथोक्तानां रघुवंशीयानामित्यर्थः ।

(र) शङ्के मन्त्रे । सहस्रेति ।—सहस्रकिरणस्य सूर्यस्य, कुलं वंशः, तस्मिन्
एवः अद्वितीयः, पक्षपातः खेदः तेन ।

भगवन्तं कथाश्रमुपासीनो दिव्यास्त्रमन्त्रोपनिषदमध्यगौष्ठाः
(ल) ।

विश्वानित्रः । अलं च ते रामभद्रेऽपि बालोऽयमित्यलीकसम्भा-
वनया (व) ; दिवस्पृथिव्योस्तिमिरतिरस्कारिणीं तरणिरणु-
तरोऽपि तेजसा तिरस्करोति (श) ।

दशरथः । (सञ्चितम्) । भगवन् ! कुशिकवंशकेतो ! कस्य
तलिनी (ष) तादृशौ जिह्वा, यस्त्वामपि ब्रुवाणमधरोत्तरेणाभि-
सन्धत्ते ? (स) (अपवार्यम्) । (ङ) वामदेव ! एवमत्रभवाम्
कौशिको ब्रवीति ।

वामदेवः । राजर्षे ! किमत्र प्रष्टव्या वयम् ?—

कौशिकोऽर्थो भवान् दाता रक्षणीयो महाक्रतुः ।

रक्षिता रामभद्रश्चेदनुमन्यामहे वयम् ॥ ४१ ॥

(ल) उपासीनः आराधयन् । दिव्यास्त्रेति ।—दिव्यानि अस्त्राणि तेषां
मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररहस्यम् । अध्यगौष्ठाः अधोतबानसीत्यर्थः ।

(व) बालोऽयं शिशुरयम् । अलीकसम्भावनया ब्रुवामननेन, मिथ्याशङ्कयेत्यर्थः ।

(श) तरणिः सूर्यः “द्युमण्डितरणिर्मित्रः” इति सूर्यपर्व्यादि अमरः ।
अणुतरोऽपि अतिक्षुद्रोऽपि, तेजसा किरणेन प्रतापेन च, दिवस्पृथिव्योः द्यावा-भूत्योः,
तिमिरमेव अन्धकारमेव, तिरस्कारिणीं जवनिह्वतां, तिरस्करोति अपनयति,
निरस्यतीत्यर्थः ।

(ष) तलिनी खण्डा, “परिष्कृतेति भावत्, “तलिनं विरले लोके खण्डेऽपि
वाप्यलिङ्गकम्” इति विश्वः ।

(स) अधरोत्तरेण अधरः बाहः, उत्तरः प्रतिबाहः तेन बाहप्रतिवादेनेत्यर्थः ।
यदा—अधरोत्तरेण स्वल्पतद्वता, स्वल्पार्थकेन महाशक्तकेन वा वाक्पपञ्चेनेति भावः ।
अभिसन्धत्ते बाधते, पराजयते इति भावत् ।

(ङ) अपवार्यम्, “रहस्यं यदस्य पराहस्यं प्रकाशयते । नाह्यर्भदनाधोगात्
कृतं तदपवारितम् ॥” इति लक्ष्मीनारायणवार्तिकेन कृत्वा, अन्यतो मुखं पराहस्येत्यर्थः ।

कौशिक इति ।—कौशिकः विश्वानित्रः, अर्थो दातृः, भवान् दाता, महाक्रतुः

अपि च—

जगतीभारखिन्नानां विश्रामो भवतामयम् ।

यत् यथाकामसम्पत्ति-प्रौतार्थिमुखदर्शनम् ॥ ४२ ॥

किं च विशेषेण—

पूरयितुमर्थिकामान् मैत्रावरुणेन गोत्रगुरुणा ते ।

सन्दिग्धता सन्दिष्टः समाधिदृष्टोऽयमेवार्थः ॥ ४३ ॥

दशरथः । वामदेव ! एवमेतत्—

ध्यानमयदृष्टिपातप्रमुषितकालाध्वविप्रकर्षेषु ।

विषयेषु नैष्ठिकानां सर्वपथौना मतिः क्रमते ॥ ४४ ॥

(विमृश्य) ।

महायज्ञः, रक्षणीयः, चेत् यदि, रामभद्रः रक्षिता रक्षाकर्ता, यज्ञस्येति भावः, भवेदिति शेषः, तदा वयम् अनुमन्त्रामहे अनुमोदामहे । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४१ ॥

जगतीति ।—जगत्याः पृथिव्याः, भारेण पावनरूपकाश्र्यातिशयेन, खिन्नानां क्लिष्टानां, श्रान्तानामित्यर्थः, भवता भवादृशाना भूपाशानामित्यर्थः, अयम् एवः एव, विश्रामः श्रान्तिदूरीकरणं, श्रमापनोदनीपाय इति यावत्, यत् कामस अभिलषित-मनतिक्रम्य इति यथाकामं प्रायनाऽनुरूपं द्रव्यं, तस्य सम्पत्त्या लाभेन, प्रौताना दृष्टा-नाम्, अर्थिना याचकानां, मुखदर्शनम्, अभिलाषानुरूपधनप्राप्त्या याचकानां प्रफुल्लमुखदर्शनजनितानन्दानुभव एव भवता चित्तविनोदनीपाय इति निष्कर्षः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

पूरयितुमिति ।—अर्थिनां याचकानां, कामान् अभिलाषान्, पूरयितुं सफलयितुं, सन्दिग्धता वाचिकं प्रेषणता, ते तव, गोत्रगुरुणा कुलाचार्येण, मैत्रावरुणेन वशिष्ठेन, अयमेवार्थः विश्राममात्रं श्रमप्रदानरूपविषय इत्यर्थः, समाधिदृष्टः योगबल्लेन प्रत्यक्षो-क्तः, अत एव सन्दिष्टः मन्मुखेन वाचिकतया प्रेषित इत्यर्थः । आध्यां वृत्तम् ॥ ४३ ॥

ध्यानेति ।—नैष्ठिकानां निष्ठा उत्कर्षः, तत्र आसक्ताः नैष्ठिकाः तेषाम् उत्कर्ष-शालिनां, तपःसिद्ध्या उत्कर्षे प्राप्तानामित्यर्थः, निष्ठा व्रतं वा प्रयोजनमेवा नैष्ठिकानां व्रतपराया, यम-निवृत्तादिना विहितं प्राप्तानामित्यर्थः, “निष्ठोत्कर्ष-व्यवस्थयोः । क्लेशे निपत्यो नाशेऽन्ते निवांहे याचने व्रते” इति दारावली ; सर्वेष्वपीना सर्वमार्गः, सञ्चारिणी, सर्वतोमुखीत्यर्थः, मतिः बुद्धिः, ध्यानमयेन चित्तस्य बाह्यनिवृत्तिविमुखी,

क्रियाणां रक्षायै दशरथमुपस्थाय विमुखे
 मुनी विश्वामित्रे भगवति गते सम्प्रति गृहान् ।
 तपोलेशक्लेशादुपशमितविघ्नप्रतिभये
 प्रवृत्ते यष्टुं वा रघुकुलकथैवास्तमयते ॥ ४५ ॥

(मुनिं प्रति) । जगद्गुरो ! गाधिनन्दन !—

त्वं चेद्दोक्षिष्यमाणो मे रामभद्रं प्रतौक्षसे ।
 तन्नः पतिव्रतावृत्तमियं चरतु मेदिनी ॥ ४६ ॥

करणात्मकेन, दृष्टिपातेन ज्ञानयोगेनेत्यर्थः, प्रकर्षेण चत्यर्थः, मुषितः अपहृतः, निराकृत इत्यर्थः, आश्रय्य अतीतानागतरूपस्य, अध्वनः मार्गस्य च, विप्रकर्षः दूरत्वं येषां तथाभूतेषु, त्रिषयेषु वस्तुषु, क्रमते प्रसरति, योगबलेन सर्वमवगच्छतीत्यर्थः ।
 आर्या वृत्तम् ॥ ४४ ॥

क्रियाणामिति ।—क्रियाणां यज्ञानामिति यावत्, रक्षायै रक्षाय, दशरथम् उपस्थाय उपस्थ, दशरथसमीपमागत्येत्यर्थः, भगवति मुनी विश्वामित्रे विमुखे पराशुखे, अश्वकामे इति भावः, गृहान् आश्रमान्, गते प्रस्थिते, तथा तपोलेशश्च क्षिप्तिस्मात्तपसः, क्लेशात् व्ययात्, यद्वा—तपसि तपश्रय्याया, यः लेशक्लेशः दुष्पत्-क्लेशः तस्यात्, स्वल्पक्लेशार्जिततपःप्रभावादित्यर्थः, न तु मूढता कृच्छेणार्जिततपःप्रभावात् तादृशतपःप्रभावस्य एतत्तद्विघ्नोपशमने निष्प्रयोजनत्वादिति भावः, उपशमितं निरस्तं, विघ्नेभ्यः यज्ञविघातकनिशाचरेभ्यः, प्रतिभयं दासः येन तथाभूते, मत्साहाय्यविनाऽपि दुष्पन्मात्रेण तपःप्रभावेणैव यज्ञविघ्ने निराकृते सतीति भावः; यष्टुं यज्ञं सम्पादयितुं, प्रवृत्ते वा प्रक्रान्ते सति, रघुकुलस्य कथैव अर्थिना कामनापूरकत्ववार्त्तेन, अस्तम् अदर्शनं, लोपमिति यावत्, अयते गच्छति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

त्वमिति ।—दोक्षिष्यमाणः दोक्षा प्रवेक्ष्यन्, यज्ञे दोक्षितो भविष्यन्नित्यर्थः, त्वं चेत् यदि, रामभद्रं प्रतौक्षसे अपेक्षसे, प्रत्यवेक्षकं करोषि इत्यर्थो वा, तत् तदा, नः अपेक्षाकम्, इयं मेदिनी पृथिवी, अयोध्या भूमिरित्यर्थः, पतिव्रतावृत्तम् एकपतिव्रताया निवृत्तं, “प्रवासे मालिना कृपा” इत्यादिरूपमिति यावत्, चरतु अनुतिष्ठतु; राम एवास्याः पतिः, तस्य त्वया सह गमने प्रवाहितत्वात् अन्ताः प्रोषितभर्तृव्रतया तदुचितमालिन्यादिकं भवति, तथा च, इयं भूमिः रामविरहेण नितरा व्यभिष्यते, तत् सुखं रामः प्रत्यर्पणीय इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(त्रेपण्याभिमुखः) । कः कोऽत्र भीः !

(प्रविश्य) ।

दौवारिकः । किमाज्ञाययति देवः ?

दशरथः । आह्वयतां रामभद्रः ।

वामदेवः । लक्ष्मणश्च ।

दशरथः । (साक्षतम्) । ऋषे ! पृथक्प्रयत्नापेक्षी नाय-
मर्थः (क) । न खलु प्रकाशमन्तरेण (ख) तुहिनमानुरुज्जि-
हीते ।

(दौवारिकी निष्क्रान्तः) ।

(ततः प्रविशतो राम-लक्ष्मणौ) ।

रामः । (सङ्घर्षम्)—

सुराधीशक्रोधाज्जगदपरथा कर्तुमपरे

पुराणब्रह्माणो भुवनपितरः सप्त च कृताः ।

धृतास्तुष्टेनामो वहिरपि च वैश्वानरपथात्

कथा पौराणो यच्चरितमिति ह स्म प्रथयति ॥ ४७ ॥

(क) पृथगिति ।—अयम् अथः लक्ष्मणाह्वानरूप इत्यर्थः, पृथक् स्वतन्त्रतया, द्वितीयमित्यर्थः, प्रयत्न प्रयासं, न अपेक्षते इति तथोक्तः, रामाह्वानेनैव लक्ष्मणस्यापि आह्वानस्य सिद्धिरिति भावः ।

(ख) प्रकाश प्रकाशते इति प्रकाशः आतपः, ज्योत्स्ना इति यावत्, “प्रकाशो ज्योत आतपः” इत्यमरः । अन्तरेण विनेत्यर्थः । तुहिनमानुः शीतकिरणः, चन्द्र इत्यर्थः । उज्जिहीते उद्गच्छतीत्यर्थः ।

सुराधीशति ।—सुराणाम् अधीशः इन्द्रः, तस्मिन् क्रोधः रोषः, विशङ्कोः स्वशिष्यश्च स्वर्गात् भ्रंशनजनित इति भावः तस्मात् हेतो, अपरथा अन्यविधम्, एतदनुरूप । द्वितीय-
मित्यर्थः, जगत् कर्तुं सृष्टम्, अपरे च अन्ये च, एतज्जगत्सृष्टुः ब्रह्मणः अतिरिक्ताः इत्यर्थः, सप्त सप्तसङ्ख्याकाः, भुवनपितरः जगत्सृष्टारः, पुराणब्रह्माणः इति यावत्, कृताः सृष्टाः, तथा तुष्टेन अनन्तरमेव इन्द्रादीनां प्रविपातात् प्रीतिन, प्रशमितक्रोधेन सतेति भावः, अमो आत्मना सृष्टाः सप्तसङ्ख्याका भुवनपितरः, वैश्वानरपथात् आश्रयपथात्, आकाशीयप्रदेशविशेषादिति यावत्, यत्र सरोच्यादयः ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः सन्तीति

कथं, सोऽपि भगवान् विश्वामित्रः स्वयमस्माभिरुपचरि-
ष्यते (ग) !! (इति परिक्रामन् पुरोऽवलीक्य कृष्णंतिशयं कथयन्) ।
नूनं विनयनम्रयोस्तात वामदेवयोस्तृतीयः प्रशान्तपावनीया-
कृतिः (घ) स भगवान् विश्वामित्रो भाविष्यति ।

सञ्ज्ञः । (साश्चर्यास्त्रितम्) । आर्य्य !—

अयमयमौदृशप्रशमविश्वसनौयतनु-

भुवनभयङ्करोः कथमधत्त कृषोऽपि मुनिः ? ।

स्थितमिदमेव वा मृदुमनोज्ञतुषारतमा-

स्तमसि सति ज्वलन्ति सहसैव महीषधयः ॥४८॥

भावः, बहिः पश्यन् पदंशे इत्यर्थः, धृताश्च स्थापिताश्च, इति एवं, पौराण्ये कथा
पुरातनी वार्ता, यस्य विश्वामित्रस्य, आरतं प्रभावमिति यावत्, प्रचयति च विस्तारयति
च, प्रकटयामास इत्यर्थः । इति पादपूरणाद्येनम्ययम् । शिखरिणी उक्तम् ॥ ४७ ॥

(ग) उपचरिष्यते सेविष्यते ।

(घ) प्रशान्तेत ।—प्रशान्ता सौम्या, पावनीया पवित्रताजननी, आकृतिर्यस्य
तथोक्ताः ।

अथमिति ।—अयमयमिति सत्प्रमे दिक्कृतिः । अयमयं स एष, मुनिः
विश्वामित्रः, ईदृशीन प्रशमेन प्रकृष्टेन शमगुणेन, शमगुणसङ्गादादित्यर्थः, विश्वसनीया
अशङ्कनीया, तनुः शरीरं यस्य तस्याभुतः अपि, भुवनानां भयङ्करो भौतुत्पादिकाः,
कृषः क्रोधान्, कथं केन प्रकारेण, अधत्त ? धृतवान् ? येन स्थितस्य जगतो विभ्रमः,
द्वितीयस्य जगतः सृष्टिश्च प्रारब्धेति भावः, सा च यवा, इदमेव स्थितं स्थितिः,
मर्यादेत्यर्थः, नियम इति यावत्, यत मृदवः क्रोमलाः, मभीक्षाः सनीहारिण्यः,
तुषारतमाः तुषारवत अतिशोतलाः, अतिसौम्या इत्यर्थः, महीषधयः दिव्यौषधयः, महा-
प्रभावसम्पन्नाः पार्वत्युत्तादिविशेषाः इत्यर्थो वा, तमास अन्धकारे, तदाख्ये गुणे च
अति, सहसैव ज्वलन्ति श्लोचते । कोकिलकं उक्तम्—“इय-कृतु-सागरेयतियुतं यदि
कोकिलकम्” इति तल्लक्षणात् । अस्मिन् तु प्रागुक्तं “यदि भवतो न कौ म-ज-क-ला
शुभं नदंढकम्” इति नदंढकमेव इत्यादियुतियुतं चेत् कोकिलकं ताम उक्तमिति
स्मृतम् ॥४८॥

लच्छौविच्छुरिदकांतिपवभाराइं (ज) रहुउलकुमाराणं
मुहपुंडरौआइं पेक्खंतो जुउच्छिदेणावि माआमाणुसो-
भावेण (भ) किदत्थीकिदम्हि । अम्मो ! सा तारिसी गुणाणं
पकिदी, (ज) जा विपक्खहत्थपाडिदावि (ट) सुहावेदि । *

माल्यवान् । (दृष्टा सस्तेहम्) । कथं वत्सा शूर्पणखा ? वत्से !
अयमहम् । इत इतो भवती ।

शूर्पणखा । कथं इह ज्जेब्ब अट्टालअसिहरपग्गीवे (ठ)
मादामहो । अम्मो ! दुज्जिलिट्ठता (ड) दहकज्जाणं, जं
दाणिं पजागरकिलिअंतलोअणो पडिक्खणजिंभिआपसांरिद-
मुहकुहरदिट्ठहिअअट्ठिदकाठिणकज्जभारो (ढ) अस्सो विअ

* अस्महे । सौम्यसुन्दरविवाहनेपथ्यलक्ष्मीविच्छर्दितकान्तिप्राग्भाराणि रघुकुल-
कुमाराणा मुखपुण्डरीकाणि प्रेक्षमाणा जुगुप्सितेनापि मायामानुषोभावेन कृतार्थी-
कृताऽस्मि । अम्मो ! सा तादृशी गुणाना प्रकृतिः, या विपक्षहस्तपतिताऽपि सुखयति ।

(ज) अस्महे ! आश्चर्यम्, “अम्मो अस्महे इत पद कुप्यात् स्त्रोचान्तु विस्मये” इति
भरतः । सौम्यति ।—सस्या प्रियदर्शना, सुन्दरो शोभना च, या विवाहनेपथ्यलक्ष्मीः
वैवाहिकपरिच्छदशोभा, तथा विच्छर्दितः विस्फुरितः, कान्तिप्राग्भारः लाभस्यातिशयः
येषा तथाभूतानि ।

(भ) जुगुप्सितेनापि निन्दितेनापि, क्षुद्रजीवमानुषरूपधारणान् दृष्टितेनापि
इति यावत्, मायामानुषोभावेन मायया कपटेन गृहीत इत्यर्थः, मानुषोभावः
मानुषदृष्टेन ।

(ज) प्रकृतिः स्वभावः ।

(ट) विपक्षति ।—विपक्षस्य शत्रोः, हस्ते पतिताऽपि विपक्षगामिनी अपोत्यर्थः,
अस्माकं शत्रोः सम्बन्धिनी अपोति भावः ।

(ठ) अट्टालकशिखरप्रयीवे अट्टालकस्य प्रासादस्य, शिखरम् उपरिभागः, तस्य
प्रयीवे प्रान्तभागे इति यावत् ।

(ड) दुःश्लिष्टता दुःखसंयोगिता, दुःखदायकता इत्यर्थः, दुरवगाहता इत्यर्थो वा ।

(ढ) प्रजागरिति ।—प्रजागरेण प्रकृष्टेन जागरणेन, दुश्चिन्ताजनितया अनिद्रयेति
यावत्, स्नाने आन्ते, कातरे इत्यर्थः, कलुषिते इत्यर्थो वा, लोचने वस्त्रं दपोक्तः ।

को वि दौसदि । अहवा सामसा वि गुरुओ (ण)
मंतिभावो, विसेसेण साहसेकरसब्बवसाअस्स चंडचरिदस्स
(त) अम्हसामिणो रावणस्स । जाणामि, (थ) मं ज्जेब्ब पडि-
पालअंतो (द) चिट्ठदि । जाव णं उवसप्पामि । (सविषादमुप-
सृत्य) । अज्ज ! वदे । *

माल्यवान् । वत्से ! कल्याणिनी भूयाः । इहास्यताम् ।
अपि भरत-शत्रुघ्नाभ्यां मिथिलामुपस्थितो दशरथः ?

सूर्यणखा । (उपविश्य) । अज्ज ! दसरहे आअदे कुमारणं
गोदानमंगले (ध) अ संबुत्ते दाव मए पत्तं मिहिला-
णअरं । †

* कथामहेवाट्टालकशिखरप्रयोवे मातामहः । अम्हो । दुःस्मिष्टता दग्धकार्याणां,
अदिदानीं प्रजागरक्लान्तलोचनः प्रतिलक्ष्णजृम्भाप्रसारितमुखकुहरदृष्टहृदयस्थितकठिन-
कार्यभारोऽन्य इव काऽपि दृश्यते । अथवा सामान्योऽपि गुरुको मान्त्रभावः, विशेषेण
साहसेकरसव्यवसायस्य चण्डचरितस्यान्माक स्वाभिनी रावणस्य । जानामि, मामेव
प्रतिपालयस्तिष्ठति । यावदेननुपसपामि । आर्य्य । वन्दे ।

† आर्य्य । दशरथे आगत कुमारणा गोदानमङ्गले च संबुत्ते तावन्मया प्राप्त
मिथिलानगरम् ।

प्रतिलक्षणेति ।—प्रतिलक्ष्णं क्षणे क्षणे, या जृम्भा जृम्भण, मुखव्यादानपूर्वकवायु-
यङ्गानन्तरनिःसारणमत्यधः, “हाइ” इति प्रसिद्धा, तथा प्रसारित विवृतोभूत, यत्
मुखकुहरं वदनविवर, तेन दृष्टः हृदयस्थितः कठिनः कठोरः, दुर्वहः इति यावत्,
कार्यभारः कर्मबाहुल्य यस्य तादृशः ।

(ण) गुरुकः गुरुरेव गुरुकः महानित्यर्थः । स्वार्थे कन् प्रत्ययः ।

(त) साहसेकरसेति ।—साहसे सहसा बलेन क्रियमाणे कर्मणि, एकरसः
एकान्तानुरागसम्पन्न इत्यर्थः, एकमात्र इत्यर्थो वा, व्यवसायः उद्योगः यस्य तत्राभूतस्य ।
चण्डचरितस्य उद्वेगभावस्य, तीक्ष्णपराक्रमस्य इति भावः ।

(थ) जानामि मन्ये ।

(द) प्रतिपालयन् प्रतीक्षमाणः ।

(ध) गोदानमङ्गले गोदानरूपं मङ्गलं माङ्गलिककार्यं, क्षत्रियाणां समाच-ार

माल्यवान् । (निःश्वस्य) । अतिप्रकाशोऽयमर्थो (न) यथा
निवृत्तस्वीकरणा (प) जानकीति ।

सूत्रं यथा । अध इ । *

माल्यवान् । (विस्मय्य) । अहो ! दुरात्मनः क्षत्रियब्राह्मणस्य
कुशिकजन्मनो दुर्नाटकम् (फ)—

यज्ञोपप्लवशान्तये परिणतो राजा सुतं याचित-

स्तं चानोय विनोय चायुधविधौ ते जघ्निरे राज्ञसाः ।

त्रैयत्नं विदलय्य कार्मुकमथ स्वीकार्य सीतामितो

नो विद्मः कुहनाविटेन वटुना किं तेन कारिष्यते ? ॥ ११ ॥

* अथ किम् ।

सिद्धमिति भाव तस्मिन् । केचित्तु गवा लोम्ना, केशानामित्यर्थः, “गौर्नाऽऽदित्ये
बलीवर्दे ... । रश्मिदृग्वाणलोमसु ॥” इति केशवः, दान कुहनरूपं सुत्कारकर्म,
तदेव मङ्गलं तस्मिन् । “दी य च्छदे” इत्यस्मात् भावे अनट्-प्रत्ययः ।

(न) अर्थः विषयः ।

(प) निवृत्तस्वीकरणा निवृत्त समाप्त, स्वीकरणम् आत्मोक्तिरूपं, पक्षोत्वेन
परिग्रहणमित्यर्थः यस्याः सा तादृशी, समाप्तपरिणयित्यर्थः । “निवृत्तस्वीकरणा” इत्यत्र
“निवृत्तस्वीकरणा” इति पाठ साधु, निवृत्त सिद्ध, निष्पन्नमित्यर्थः, “सिद्धे निवृत्त-
निष्पन्नौ” इत्यमरः, अन्यत् समानम् ।

(फ) दुर्नाटक दुष्टाभिनयः, दुष्टेष्टेति यावत् ।

यज्ञेति ।—यज्ञस्य उपप्लव विघ्नः, तस्य शान्तये निवारणाय, परिणतः वृद्धः, राजा
दशरथः, सुतं पुत्रं, राममित्यर्थः, याचितः प्रार्थितः, विश्वामित्रेणेति शेषः, तच्च सुतं
रामम्, चानोय, स्वाश्रममिति शेषः, आयुधविधौ अस्त्रविधाने, विनोय शिष्ययित्वा च,
ते महावीरत्वेन प्रसिद्धाः, राज्ञसाः सुबाहुप्रभृतय इति यावत्, जघ्निरे निहताः ;
अत्रापि विश्वामित्रेणेति शेषः, अथानन्तरं, त्रैयत्नं शान्तवं, कार्मुकं धनुः, विदलय्य
भञ्जयित्वा, सीतां स्वीकार्य परिणाय, कुहनाविटेन कुहनाया कुलकर्मणि, विटः
धूर्तः, तत्राविधेन, वच्चनावतुरेणेत्यर्थः, तेन वटुना ब्राह्मणेन, कौशिकेनेत्यर्थः, इतः अस्मां
खडाया, किं कारिष्यते, रामेणेति शेषः, तत् नो विद्मः न जानीमः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ११ ॥

सूयं च खा । अज्ज ! एब्बं णेदम् । सो मए तस्य बम्हणो
वसिष्ठमहेसिणो वि फुरंतो (व) दिट्ठो । *

माल्यवान् । (विदुषः) । वत्से ! तपोभिरस्य ब्राह्मणादेशोऽपि
स्थानिवद्भावेन क्षत्रकार्यं न जहाति (भ) । किञ्च, स्वभावमधुरो-
ऽपि काकुत्स्थवटुरौत्पत्तिकेन क्षात्रेण ब्राह्मणेन च जन्मना
त्रिजातकादस्मान्मुनेरधीयानोऽधरोऽयं परिणस्यते (म) ।
तथा हि—

* आर्य ! एवमेतत् । स मया तत्र ब्राह्मणो वशिष्ठमहर्षेरपि स्फुरन् दृष्टः ।

(व) स ब्राह्मणः कौशिक इति यावत् । वशिष्ठमहर्षेरपि वशिष्ठ महर्षि-
मपेक्ष्यापीत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी । स्फुरन् दीप्यमानः ।

(भ) ब्राह्मणादेशः क्षत्रियस्यापि ब्राह्मणत्वेनातिदेशः, ब्रह्मण्ये स्थितिरिति भावः,
स्थानिवद्भावेन स्थानं स्थितिः, प्राकृतधर्मः इत्यर्थः अस्यास्तीति स्थानो, स चात्र क्षत्रजातिः,
तेन तुल्य स्थानिवत्, तस्य भावस्तेन, उक्तञ्च मुग्धबाधे बोधदेवगोस्वामिना “स्थानिवदा-
देशः” इति । अत्रकार्यं क्षत्रियोचितमारणादिरूप, न जहाति न त्यजति ।

(म) स्वभावमधुरः निसर्गमुन्दरः । काकुत्स्थवटुः काकुत्स्थवंशीयब्रह्मचारी, राम
इत्यर्थः । औत्पत्तिकेन उत्पत्तिर्जन्म तस्मैत्वन्विना, क्षात्रेण क्षत्रतेजसेत्यर्थः, ब्राह्मणेन
ब्रह्मतेजसा च, ततश्च ब्राह्मणेन जन्मना तपोजनितेन ब्राह्मण्यलाभनेति भावः, त्रिजात-
कात् जन्मत्रययोगिनः, अथ च त्रिभिर्जातादिति वाक्पारुष्यमिति बोध्यं, मुनेर्विश्व-
निवात्, अधीयानः अध्ययनं कुर्वन्, अधरोऽयं धिक्कृतं, निन्दितं यथा तथा इत्यर्थः,
“अधरोऽयं धिक्कृतः” इति रमसः ; “अधरोऽयः” इति पाठान्तरम् ; परिणस्यते निन्दित-
रूपेण परिणतो भविष्यात्, असत्सङ्गादसदेव जायते इति भावः । पुरा श्वशुरस्य
गाधिनृपतेः स्वस्य च पुत्रार्थं जमदग्निर्महर्षिर्यज्ञं कृतवान् । ततश्च यज्ञीयचरोरेकमंशं
ब्रह्मतेजसा अपरमं क्षत्रतेजसा अभिमन्त्रितमासीत् । तथोच ब्रह्मतेजोऽभिमन्त्रितं
चरुभागं गाधिमहिषी अगवधानात् भक्षितवती । अपरं क्षत्रतेजोऽभिमन्त्रितं तत्कन्या
रेणुका भक्षितवती । ततश्च गाधिसुतो विश्वामित्रः ब्रह्मतेजोऽभिमन्त्रितचरीरुत्पन्नत्वात्
चात्रं ब्राह्मण्यञ्च जन्मत एव लब्धवान्, पुनश्च तपसा ब्राह्मणत्वमित्यस्य त्रिजातकत्वमिति
पुराणवातांऽत्रागुच्येया ।

अविनयभुवामज्ञानानां शमाय भवन्नपि
प्रकृतिकुटिलाद्विद्याऽभ्यासः खलत्वविवृद्धये ।

फणिभयभृतामस्तुच्छेदक्षमस्तमसामसौ

विषधरफणारत्नालोको भयं तु भृशायते ॥ १२ ॥

भवतु, किमतिक्रान्तोपवर्णनेन (य) । कथं त्विदानीं स्वयं
ग्रहीतुमुत्तिष्ठमानो (र) राक्षसपतिः प्रतिकर्तव्यः (ल) स्यात् ?

सुपंखा । अज्ज ! ण क्व भोद्धिमं परिहरन्ती (व) असो
उवाओ लक्खीअटि । *

माल्यगान् । वत्से ! मा मैवम् ; महादोषो हि तादृशेन
धर्मविजयिना वीरप्रवालेन परिगृह्यताया वैदेह्याः प्रसङ्गाप-
हारः (श) । पश्य—

* आर्य्य । न खलु भोद्धिमं परिहरन्तीत्यु उवाची लक्ष्यते ।

अविनयभुवामिति ।—अविनयभुवा दुर्नयजनकानाम्, औडत्यसम्पादकानामित्यर्थः,
अज्ञानानां शमाय शान्तये, भवन्नपि प्रभवन्नपि, शत्रुवन्नपीत्यर्थः, प्रकृतिकुटिलात्
स्वभावक्रात, जनादिति शेषः, विद्याऽभ्यासः विद्याशिक्षा, खलत्वस्य दौर्जन्यस्य,
विवृद्धये विशेषेण वर्द्धनाय, भवतीति शेषः, तथा हि, अस्मै विषधरस्य भुजङ्गस्य,
फणारत्नालोकः फणास्थितमणिप्रभा, फणिभयभृता सर्पभीतिजनकानां, तमसाम्
अन्धकाराणाम्, उच्छेदक्षमः विनाशसमर्थः, अस्तु भवतु, तु क्विन्तु, भयं भृशायते
भृशम् अत्यर्थं भवतीत्यर्थः, प्रकृतिसुन्दरस्यापि दुर्जनसङ्गात् दौर्जन्यं जायते इति भावः ।
हरिणो वृत्तम् ॥ १२ ॥

(य) अतिक्रान्तोपवर्णनेन अतिक्रान्तस्य अतीतस्य, उपवर्णनेन आलोचनया ।

(र) स्वयमात्मना, ग्रहीतुम् आदातुं, बलाग्नेतुमित्यर्थः, कर्तुमिति भावः, सीता-
मिति शेषः । उत्तिष्ठमानः यतमानः ।

(ल) प्रतिकर्तव्यः प्रतिविधेयः, निवारणीय इति यावत् ।

(व) भोद्धिमं बलात्कारम् । परिहरतः त्यजतः, रावणस्येति शेषः । “परिहरन्ती”
इत्यस्य “परिहरन्” इति मस्कृतं साधु, बलात्कारं त्यजन्, बलात्कारं विनेत्यर्थः ।

(श) वीरप्रवालेन वीराङ्गुरेण, बालकवीरेणेति यावत् । प्रसङ्गापहारः बलात्
अपहरणं, महान् दोषो यत्र तादृशः ।

दोःस्तम्भद्वयदर्पडम्बरमिति स्पष्टं न विस्पन्दते

वैदेह्योकरबन्धसूचनमिति प्रस्तौति न ब्रीडया ।

इत्यालोच्य कृतस्मितैर्मुनिभिरादिष्टेन येन क्षणा-

दासं वन्दितमाश्रितं च सहसा भग्नं च तादृग्धनुः ॥ १३ ॥

तत् कथञ्च तस्मिन्निशाचरनाथमाततायिनम् (ष) अनुजानीमः ?

शर्पण्डा । (निःश्वस्य) । जधा गिरूविदं माटामहेण । अम्भो !

कालस्म माहृष्यं, जं दाणि तिहुअणजअलच्छौलोलोलावंदिअरे
(स) महाराअरावणे वि एब्ब मंतोअदि । *

* यथा निरूपित मातामहेन । अहो ! कालस्य माहात्म्या, यदिदानीं विभुवन-
जयलक्ष्मोलोलावन्दोकारे महाराजरावणेऽप्येव मन्त्राते ।

दोःस्तम्भेति ।—दोःस्तम्भयोः बाहुरुपस्तम्भयोः, द्वयस्य यो दर्पः षडङ्कारः, तस्मात्
डम्बरम् षडम्बरं, स्पष्टेति यावत्, प्रकटितं स्यादिति शेषः, इति, मत्वेति शेषः,
स्पष्टं स्फुटं यथा तथा, न विस्पन्दते न विकम्पते, न अञ्जली भवतीत्यर्थः, न विकल्पते
इति यावत्, तथा वैदेह्याः सीतायाः, करबन्धः पाणिपीडनं, परिणयः इत्यर्थः, तस्य
सूचनं ज्ञापनं, हरशरासने ज्यायोगनं कर्तुमिच्छामीति कथने सीतापाणिषडङ्गेच्छां
प्रकटीभविव्यतीति भावः, इति ब्रीडया लज्जया, न प्रस्तौति न प्रस्ताव करोतीत्यर्थः,
ज्यारोपणस्य इति भावः, उभयत्र राम इति कर्तृपदमुच्यते; इति इत्यम, आलोच्य
विचिन्त्य, रामस्य विजयादिगुणवत्तामात्रं भावः, कृतस्मिते, अन्तरोषत् इमाङ्गः, मुनिभिः
शतानन्दादिभिः, आदिष्टेन आज्ञप्तेन, येन रामेण, क्षणात् अत्यल्पकालेनैव, तादृक्
विशालम् अपराजीयं वा, धनुः आत्तं गृह्येतं, वन्दितं नमस्कृतम्, आश्रितं
गामितञ्च, सहसा अकस्मात्, वलात् वा, भयञ्च खण्डितञ्च । नात्र “मुनिभिरा”
इत्यत्र द्वादशेऽक्षरे यतिभङ्गदोषः, स्वरविहितसन्धेरसङ्गाव एव तस्य दोषत्वेनाभिधानात्,
यदुक्तं छन्दोमञ्जर्या—“कचिच्छन्दस्थान्ते यतिरभिहितः पूर्वकृतिभिः पदान्ते सा शोभां
प्रजति पदमध्ये व्यजति च । पुनस्तत्रैवासी स्वरविहित सन्धिः अस्ति तां यच्च
कृणु, पुष्पात्त्वतुलमहिमा नां करुणया ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥ १३ ॥

(ष) आततायिन दारापहारिणम् । तथा च स्मृतिः,—“अग्निदो गरदथैव
अस्त्रपाचिर्धनापहः । चैव दारापहारो च षडते आततायिनः ॥” इति ।

(स) विभुवनेति ।—विभुवनस्य लोकत्रयस्य, जयलक्ष्म्याः विजयसम्पदः, लोलाया
क्रोडया, अवहृल्लयेत्यर्थः, वन्दोकार, वलात् बन्धनकर्ता ताडनम् ।

माल्यवान् । वत्से !—

मुनिरपि गुरुर्दिव्यास्त्राणां बभूव दिवौकसा-
मजगवधनुर्भङ्गे तावानहो ! स महोत्सवः ।
रघुपतिगुणक्रीतामेतामवेहि जगत्त्रयीं
विपरिणमते दीर्जन्यं तु प्रभुत्वमदेन नः ॥ १४ ॥

शर्पणखा । को संदेहो, तस्मिं विवाहमहोत्सवे सर्वं मया
पञ्चक्वौकिट । *

माल्यवान् । तदेवमेकलोष्टवधः स्यात् (ह) । तथा हि,
मिथिला प्रविश्य बलादाकृष्यमाणे कलत्रे कथं तितिक्षेत (क)
रघुराजपुत्रः ? तं चोत्तिष्ठमानं पौर जानपद प्रकृतयोऽप्यनु-

* क. सन्देह, तस्मिन् विवाहमहोत्सवे सर्वं मया प्रत्यक्षोक्तम् ।

मुनिरिति ।—मुनिः विश्वामित्रः, दिव्यानाम् अलौकिकानाम्, अस्त्राणां लृप्तका-
टीना, गुरुः आचार्यः, बभूव, राम दिव्यास्त्रसम्प्रदाये सुशिक्षितमकरोदिति भावः,
अस्मी । आश्चर्यम्, अजगवधनुः पिनाकः, “पिनाकोऽजगव धनुः” इत्यमरः, तस्य
भङ्गे दिवौकसामपि देवानामपि, तावान् अत्यधिक इति यावत्, स अस्माभिर्दृष्ट इत्यर्थः,
महोत्सव महान् आनन्दः, अभूदिति शेषः, देवधनुर्भङ्गे देवानां क्रोधो दूरस्तु,
प्रत्युत महोत्सव इति देवा अपि रामपक्षपातिन इति भावः, अतः एता जगत्त्रयीं
विलीक्यौ, रघुपतेः रामस्य, गुणेऽग्रीयादिना, क्रीताम् आद्यतीकृताम्, अवेहि
जानीहि, ‘तु परन्तु, केवलमिति भावः, नः अस्माक, दीर्जन्य खलत्वं, प्रभुत्वमदेन
वयमेव जगत्प्रभव इति गर्वेण, विपरिणमते विपर्यस्यति, वयमेव रामविरोधिण इति
भावः । हरिणी वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ह) तत् तस्मात्, एव रावणेन बलात् तत्कालवहरणं, कृते सतीति शेषः, एक-
लोष्टेति ।—एकस्य एकाकिनः, रावणस्यति भावः, लोष्टेः मृदुखण्डेः, बहुभिर्जनैः
प्रक्षिप्तैरिति भावः, वधः विनाश, स्यात् ।

(क) कथं तितिक्षेत क्षमेत, नैव क्षमेतेत्यर्थः ।

तिष्ठेरन्, किमङ्ग ! सम्बन्धिवान्धवाः ? (ख) यथोक्तम्—
“आरण्यः (ग) अग्निरिव दुःसहदुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति,
मण्डलस्य चानुग्राह्यो (घ) भवति” इति ।

शूर्पणखा । (दोषमुष्णं च निःश्वस्य) । अज्ज ! किं दाणिं शुत्तं ? *

माल्यवान् । शृणु वत्से ! कार्य्यज्ञाऽसि । अस्ति वनौकसां (ङ)
मन्त्री जाम्बवान् । स मतङ्गाश्रमवास्तव्यामुपसृत्य (च)
श्रमणां नाम सिद्धश्वरीमभ्यर्थितवान्, यथा अस्य बालिनो
द्वैराज्येन क्षीणा लुब्धापवारिताः प्रकृतयः (छ) किष्किन्ध्यायां

* आर्य्य । किमिदानीं युक्तम् ?

(ख) तच्च रामम्, उत्तिष्ठमानं युद्धाय उद्युक्तं, रावणेन युध्यमानमिति
यावत् । पौरिति ।—पौराः पुरवासिनः, जानपदाः देशवासिनः, प्रकृतयः प्रधान-
पुरुषाः राजासाध्यादयः । अनुतिष्ठेरन् राममनुसरयुरित्यर्थः । किं, वक्तव्यमिति
शेषः । अङ्ग ! सम्बाधने । सम्बन्धिवान्धवाः सम्बन्धिनः वैवाहिकसम्बन्धात् सम्पर्क-
विशिष्टा, बान्धवा, स्वजनाः, एते यत् राममनुतिष्ठेरन् तत्र किं व्यक्तव्यम् ?
इति भावः ।

(ग) आरण्यः वन्यः ।

(घ) दुःसहेति ।—दुःसहेन सोढुमशक्येन, दुःखेन भग्नपोडया इत्यर्थः, यः
अमर्षं क्रोधः, तज्ज तदत्यन्तं, तज्ज प्रतापः, सामर्थ्यविशेष एतत् यावत्, विक्रमयति
प्रचण्डपराक्रमं प्रदर्शयति, महाविक्रमेण योधयतीति यावत् । मण्डलस्य राजचक्रस्य,
राजसमूहस्येत्यर्थः । अनुग्राह्यः अनुलम्पनीयः, अनुसरणीय इति भावः, दुःखभाक् जन
इति शेषः ।

(ङ) वनौकसा वानराणाम् ।

(च) मतङ्गेति ।—मत्तङ्गस्य मुनेः आश्रमे वास्तव्यं वासो यस्याः ताम् । उपसृत्य
उपेत्य ।

(छ) द्वैराज्येन राजकद्वयेन, स्वस्य राज्यं सुपौत्रस्य च राज्यं तयोर्द्वयोः आत्म-

कुमारसुग्रीवमभिषेद्यमाणाः सामवायिकं रामभद्रमपेक्षन्ते
(ज) ।

शर्पणखा । (सातङ्गम्) । कथं खल्विदमप्युच्यते (भ) बालि-
निगच्छे वि सहायो समीचीनश्च । तदो तदो ? *

माल्यवान् । ततश्चायोध्यातः (ज) कैकेया भरतवार्ताहर-
णाय (ट) प्रेषिता मन्यरा नाम स्थविरदासी (ठ) कठोरतर-
तरणितापवज्रानलज्वालाऽवलौठजोविता मिथिलाप्रान्तरे (ड)
तिष्ठतीति निदाघकिरणान्तेवासो सतीर्थम् (ढ) ऋषिं याज्ञ-

* कथं क्षत्रियपीतको बालिनिगच्छेऽपि सहायः समीक्षते । ततस्तत् ?

सात्करणेनेति भावः । क्षीणाः दुर्बलाः, राज्यापहरणादिति भावः, लुब्धाः लोभ-
परायणाः, राज्याकाङ्क्षिण इत्यर्थः, अत एव अपवारिताः निवारिताः, राज्यात् वञ्चित्वा
इत्यर्थः प्रकृतयः प्रधानपुरुषाः, सुग्रीवामात्या इति यावत् ।

(ज) अभिषेद्यमाणाः राजपदाभिषिक्तं करिष्यन्त इति यावत् । सामवायिकं
समवायान् सङ्घान् सङ्गच्छतीति तथोक्तं, सहायकमिति भावः । अपेक्षन्ते प्रतीक्षन्ते,
रामं सहायं कृत्वा बालिनिगच्छाय यतन्ते इति भावः ।

(भ) क्षत्रियपीतकः क्षत्रियशिशुः ।

(ज) अयोध्यातः अयोध्यानगरात् ।

(ट) भरतेति ।—भरतस्य विवाहार्थं मिथिलां गतस्येति भावः, वार्ताहरणाय
संवादानयनार्थम् ।

(ठ) स्थविरदासी वृद्धा किङ्करी ।

(ड) कठोरेति ।—कठोरतरः अतिदुःसहः, तरणितापः सूर्यसन्ताप एव,
वज्रानलः अग्निनि सृताग्निः, तस्य ज्वालाभिः शिखाभिः, सन्तापेरिति यावत्,
अवलौठम् आक्रान्तं, जोवितं यस्याः तथाविधा । मिथिलाप्रान्तरे मिथिलायाः दूरशून्ये
कायाजलादिविरहिते अध्वनि, “प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा” इत्यमरः ।

(ढ) निदाघेति ।—निदाघकिरणस्य उष्णरश्मिः, सूर्यस्येत्यर्थः, अन्तेवासो शिष्यः ।
सतीर्थं सहाध्यायिनम्, एकगुरुकमिति यावत्, याज्ञवल्क्य इन्मनीरुभयोरेव
सूर्यशिष्यत्वात् सतीर्थत्वम् । “सतीर्षास्वेकगुरवः” इत्यमरः ।

वल्कामुपस्थाय (ण) सम्प्रत्येव निमेषमात्रान्निवृत्तो हनू-
मान् कथयति । अतस्त्वमप्यस्मदनुरोधेन हनूमत्प्रत्यवेक्षित-
स्वशरीरा परपुरप्रवेशविद्यया (त) मन्यराशरीरमधि-
तिष्ठन्ती (थ) मिथिलामुपेत्य प्रत्यायिता संविधानकमिदं
दशरथगोचरोकरिष्यसि (द) । इत्यम्भाविना (ध) गुरुः
निदेशचर्याप्रसङ्गेन (न) पङ्क-पाषाण-विषम-कण्टक-व्यालकुल-
बहुलामरण्यानाम् (प) अनुप्रविष्टः सर्वथा वैदेशिको राज-
पुत्रः (फ) कार्यगौरवान्नियतमेव (ब) बालिवधपूर्वकेण
प्रतीकारसन्धिना सम्बन्धेन सुग्रीवमुपगृह्णीयादिति (भ) ।

(ण) उपस्थाय चाराध्य, वन्दित्वेत्यर्थः ।

(त) हनूमदिति ।—हनूमता प्रत्यवेक्षितम् अवधानेन रक्षितं, यदा—प्रत्यवेक्षितं
प्रतिकूलदृष्टं, द्रष्टुमशक्यमिति भावः, स्वशरीरं निजदेहः यस्यां तथाभूता । पर-
पुरेति ।—परस्य पुरं शरीरं, तस्मिन् प्रवेशविद्यया प्रवेशसाधन्या विद्यया ।

(थ) अधितिष्ठन्ती आश्रयन्ती ।

(द) प्रत्यायिता अनितविश्वासा । संविधानकं कर्णं भक्ष्यमाणं रामवतवास-भरत-
राज्यदानरूपं कैकेया अभिप्रेतमिति भावः । दशरथगोचरोकरिष्यसि दशरथाय
निवेदयिष्यतीत्यर्थः ।

(ध) इत्यम अनेन प्रकारेण, एवंविधकौशलेनेति यावत्, भाविना भविष्यता ।

(न) गुरुनिर्देशेति ।—गुरोः पितुः, निदेशः आज्ञा, तस्य चर्या प्रतिपालनं, तत्-
प्रसङ्गेन तदनुरोधेनेत्यर्थः ।

(प) पङ्केति ।—पङ्केः कर्दमेः, पाषाणैः प्रक्षरैश्च, विषमा अवनतीव्रता, तथा
कण्टकेः व्यालकुलेः हिंस्रजन्तुवन्देय, बहुला पूर्णा ताम् । अरण्यानीं महारण्य,
“महारण्यमरण्यानी” इत्यमरः ।

(फ) वैदेशिकः भिन्नदेशभवः, तत्तदरण्यप्रदेशस्थमागानभिज्ञ इति भावः ।
राजपुत्रः रामः ।

(ब) नियतमेव निश्चितमेव ।

(भ) प्रतीकारसन्धिना प्रतीकारे साहाय्यकरणे, सुग्रीवकर्तृके इति भावः, सन्धिः
आश्रयः यत्र तथामूलेन, यदा—प्रतीकाराय बालिकर्तृकराज्यहरणस्य प्रतिनिधानाय,

शूर्पणखा । (सङ्कोचम्) । अज्ज ! किं तं संविहाणञ्चं ? *

माल्यवान् । (कर्णे) । एवमेवम् । (इति कथयति) ।

शूर्पणखा । (हसन्ती) । अहो ! बुद्धरिच्छस्स (म) कुटिलदा ।

तदो तदो ? †

माल्यवान् । ततश्च साऽपि शबरयोगिनी (य) सुग्रीवगुणानु-
रोधेन सर्वमोमित्युरसि कृत्य (र) तदैव विदेहाभिमुखी
(ल) प्रस्थितेति मे जनस्थानविहारिभिः (व) निशाचरै-
रागत्य निवेदितम् । तदमुना च जाम्बवत्प्रयोगेण फलता
(श) विराधप्रभृतिभिरधिष्ठितेषु विन्ध्यगिरिगह्वरेषु विहरतो
रामस्य सुकरं कलत्रापहरणम् । अस्मदीयास्तु मायाः (ष)
सुरासुरप्रथमरेखयोधस्य (स) युद्धमुदितविवुधपतिना

* अर्थः । किं तत् संविधानकम् ?

† अहो ! बुद्धकृतस्य कुटिलता । ततस्ततः ?

सन्धिर्भेलनं यव तेन , यद्वा—प्रतीकारसन्धिः परस्परौपकारकरणार्थं सम्मेलनं
तथाभूतेन, उक्तञ्च आणक्येन—“मयाऽप्युपकृतं पूर्वमयं मामुपकरिष्यति । इति यः
क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ उपकारं करोम्यस्य समाप्येव करिष्यति । अयं
वाऽपि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥” इति, सम्बन्धेन रंस्त्रवेण । उपगृह्णीयात्
सहायं कुर्यादित्यर्थः ।

(म) बुद्धकृतस्य स्थविरभक्तकृतम् ।

(य) शबरयोगिनी सिद्धशबरी ।

(र) ओमः इति अनुमतायं कर्मव्ययम् ; “ओमेवं परमं मतम्” इत्यमरः ।
उरसि कृतं यद्दये कृत्वेत्यर्थः । “उररोक्त्य” इति पाठे—स्त्रीकृत्वेत्यर्थः ।

(ल) विदेहाभिमुखी निषिद्धाभिमुखी ।

(व) जनस्थानविहारिभिः दण्डकारणान्तर्गतस्थानविशेषसञ्चारिभिः ।

(श) जाम्बवत्प्रयोगेण जाम्बवतः कौशलेन । फलता सिद्धिं गच्छता ।

(ष) मायाः अपटावरणानि, शाम्बरीविद्या वा, अदृश्यीभवनादिरूपा इति
भावः, “स्थान्माया शाम्बरी” इत्यमरः ।

वितौर्णमायाहरणमन्त्रधारिणो (ह) दशरथस्य सन्निधौ न प्रभवन्ति (क) ।

शूर्पणखा । (सर्वाचिकित्सम् (ख)) । अज्ज ! उवणदस्स एब्बं (ग) करीअदि । *

माल्यवान् । (विहस्य) । वत्से ! साधु, वृद्धसंवादिनी (घ) ते दृष्टिः (ङ) । यदाहुः,—“यो ह्युपनतस्य पुत्रदारानति-मन्यते, तस्योद्दिग्धं मण्डलमभावाद्योपतिष्ठते” इति । किं पुनरस्मासु नैष निसर्गतेजस्वो संश्रयप्रवृत्तिमातिष्ठते ? (च)

* आर्य्य । उपनतस्यैवं क्रियते ।

(स) सुरासुरेति ।—सुरासुरयोः देव-दानवयोर्मध्ये, प्रथमा श्रेष्ठा, रेखा सङ्ग्राहं यस्य तथाभूतो यो योषः वीरः तस्य, अण्वीरस्यति यावत् ।

(ह) युद्धेति ।—युद्धेन देवासुरसङ्ग्रामे देवपक्षमवलम्ब्य युद्धकरणेन, युद्धे दैत्य-विताडनेनेति भावः, मुदितः प्रीतः, विबुधानां देवानां, पतिरिन्द्रः तेन । वितौ-र्णेति ।—वितौर्णः दत्तः, यः मायाहरणमन्त्र, शास्त्रोविद्याप्रभावविनाशनमन्त्रः, तं धारयति वहति, जानातीत्यर्थः तथोक्तस्य ।

(क) न प्रभवन्ति न प्रभाव प्रदर्शयितुं शक्नुवन्ति, न सिद्धिं व्रजन्तीति भावः ।

(ख) सर्वाचिकित्सं ससंश्रयम् ।

(ग) उपनतस्य समीपागतस्य, रामस्येति शेषः, एवं कलत्रापहरणमिति यावत् ।

(घ) वृद्धसंवादिनी वृद्धानां प्रवयसा, विज्ञानामिति यावत्, संवादिनी अनु-मोदिनी अनुसारिणी वा ।

(ङ) दृष्टिः ज्ञानम् ।

(च) उपनतस्य समीपागतस्य, शरणागतस्येति यावत् । अतिमन्यते हरतीत्यर्थः । मण्डलं राष्ट्रम्, उद्दिग्धं शङ्कितं, कटाक्षिदस्माकमपि एव करिष्यतीति शङ्कयेति भावः । अभावाय विनाशाय । उपतिष्ठते पारणमिति । किं पुनः किन्तु, निसर्गतेजस्वो अभावेन तजस्वलः, एष राम इति यावत् । संश्रयप्रवृत्तिं समाश्रयेण वर्जनं, न नैवेत्यर्थः, अतिष्ठत अङ्गीकरोति ।

शर्पणखा । हूं, (क) अस्मिं भणामि, अवि एव्बं (ज)
करिस्सदि रामभद्रो ? *

माल्यवान् । कः संशयः (भ) । लोकोत्तरं हि किमपि
उन्मोलयन्तो (ज) जगति राज्योपभोगेभ्योऽपि बीभत्सन्ते
महानुभावाः (ट) ।

शर्पणखा । अस्मि वि किं वि अणत्थंतरं (ठ) अत्थ पडिद-
मिति तक्केमि । †

माल्यवान् । (सङ्घर्षम्) । किं तत् ?

शर्पणखा । मए जणअणअरादो (ड) णिकंतीए सुदं, यधा—
धुडिदसिरिकंठसरसणस्स (ढ) दासरहिणो मच्छरेण (ण)
सअलखत्तिअकिदंतो परसुरामो परागदो (त) त्ति । ‡

* हम्, अन्यत् भणामि । अप्येवं करिष्यति रामभद्रः ?

† अन्यदपि किमप्यनर्थान्तरमत्र पतितमिति तर्कयामि ।

‡ मया जनकनगरान्निष्क्रान्तया श्रुतं, यथा—क्षुण्णश्रीकण्ठशरासनस्य दाशरथे-
मात्सर्येण सकलक्षत्रियकृतान्तः परशुरामः परागत इति ।

(क) हं प्रश्नः, “हूं प्रश्नोद्गीकृतौ रोषे” इति विश्वः ।

(ज) अपि प्रश्नः । एव पितृनियोगेन दण्डकारण्यप्रवेशमिति भावः ।

(भ) कः संशयः संशयो नास्त्यर्थः ।

(ज) लोकोत्तरम् अलौकिकं, किमपि अनिर्वचनीयमित्यर्थः, वस्तु इति शेषः ।
उन्मोलयन्तः प्रकटयन्तः ।

(ट) बीभत्सन्ते जुहुसन्ते, राज्यमोगादोन्तुच्छोक्तस्य निन्दनीत्यर्थः । महानुभावाः
महाप्रभावाः ।

(ठ) अनर्थान्तरम् अनिष्टविशेषः ।

(ड) जनकनगरात् मिथिलातः ।

(ढ) क्षुण्णेति ।—क्षुण्णं दलितं, श्रीकण्ठस्य हरस्य, शरासनं धनुः येन तथाभूतस्य ।

(ण) मात्सर्येण विद्वेषेण, “मात्सरोऽन्यशुभद्वेषः” इत्यमरः ।

माख्यवान् । (सङ्घर्षम्) । सर्वमुपपद्यते (थ)—

भुजागलितनर्मदामकरचक्रदंष्ट्राङ्कुर-

व्रणप्रकरकर्कशं किमपि बिभ्रद्रुग्रं वपुः ।

स येन परशौ हुतो नृपतिरर्जुनः कौतुका-

दसौ कथमुपेक्षते गुरुधनुर्व्यलोकं मुनिः ? ॥ १५ ॥

परन्तु (द) अनेनापि सकलमूर्धाभिषिक्तकण्ठकाण्ड-
रुधिरावसेकपङ्क्तिकुठारेण दुरभिभवो (ध) दाशरथिः ।

(थ) उपपद्यते युज्यते, तस्याममनं युक्तमेवेत्यर्थः ।

भुजेति ।—भुजाभिवाङ्गुभिः, सङ्घर्षेणेति भावः, अर्गलितायाः प्रतिबद्धायाः, नर्मदायाः सोमोद्वाह्य-नदीभदस्य, यानि मकरचक्राणि जलजन्तुविशेषाः, तेषां दंष्ट्राङ्कुरैः सूक्ष्मावदशनैः, यः व्रणप्रकरः क्षतसमूहः, तेन कर्कशं परुषं, पुनः पुनः दन्ता-
घातेन सञ्जातक्षिणत्वात् कठिनामिति यावत्, किमपि अन्यत्रादृष्टपूर्वम्, उग्रं भोषणम्, उग्रत वा, वपुः शरीरं, बिभ्रत् दधानः, सः प्रसिद्धः, नृपतिरर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः, येन कौतुकात् अवलीलयेत्यर्थः, परशौ कुठारे, हुतः दग्धः, विनाशित इति यावत्, असौ मुनिः परशुरामः, गुरोः शिवस्य, धनुर्व्यलोकं चापविषयकाप्रियानुष्ठानं, धनुर्मङ्गाप-
राधमित्यर्थः, “व्यलोकमप्रियाकार्य-वैलक्ष्येऽपि पीडने” इति विश्वः ; कथम् उपेक्षते ? सङ्घते ? नैव सङ्घते इत्यर्थः । पुरा बाहुभिर्नर्मदाया जलस्नातासि रुद्धा जलकोष्ठा-
कुर्वन्तः कार्तवीर्यस्याङ्गानि जलजन्तुभिः क्षतानीति प्रसिद्धिः । पृथ्वीवृत्त—
“म-सौ ज स-य-ला वसुपद्भवतिस्य पृथ्वी गुरुः” इति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

(द) परन्तु किन्तु ।

(ध) सकलेति ।—सकलानां मूर्धाभिषिक्तानां चवियाणां, “मूर्धाभिषिक्तो राजग्यो बाहुजः चवियो विराट्” इत्यमरः ; कण्ठाः मलदेशाः एक, काण्ठाः उचस्य मूलाच्छाखावधि स्थूलभागाः, तेभ्यः रुधिरावसेकेन रक्तसावेष, पङ्क्तिः कर्दमिनः,

शृपंणखा । (साभ्यसूयम् (न)) । अहो ! दुग्धमुखे (प) तस्मिं
श्रुतिश्रवटुए (फ) एव्वा संभावेदि मातामहो । *

मातृवान् । वत्से ! नैतज्जानासि ?—

सर्वराजकदुर्द्धर्षं सर्वदेवमयं धनुः ।

भञ्जता रामभद्रेण विजिग्ये भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥

इदानीं तु—

राजन्यरुधिराभ्योधि-कृतत्रिषवणो मुनिः ।

प्राप्तः परशुरामोऽयं न विद्मः किं करिष्यति ॥ १७ ॥

तदेहि राजकुलमेव गच्छावः । (इति निष्क्रान्तौ) ।

विष्कम्भकः ।

(नेपथ्ये) । भो भो जनकाग्निहोत्रपरिचारकाः ! पाद्यं
पाद्यम् । अर्घोऽर्घः (व) ।

* अहो ! दुग्धमुखे तस्मिन् क्षत्रियवटुके एवं संभावयति मातामहः ।

(न) साभ्यसूय गुणेषु दोषारोपणमभ्यसूया, तत्सहित रामगुणप्रकटनासदनपुरः-
सरमित्यर्थः ।

(प) दुग्धमुखे दुग्धपीथे, अतिश्रिशाविति भावः ।

(फ) क्षत्रियवटुके क्षत्रियबालके ।

सर्वेति ।—सर्वैः राजकैः राजन्यैः, दुर्द्धर्षं धर्षितुमशक्यम्, अनमनीयमिति यावत्,
धर्षितुमशक्यामित्यर्थो वा, सर्वदेवमयं सर्वदेवतात्मकं, सर्वेषां देवानां तेजोभिर्निर्मितत्वा-
दिति भावः, धनुः भञ्जता रामभद्रेण भुवनत्रयं विजिग्ये जितमित्यर्थः । सर्वजन-
दुष्करकर्मकारी सर्वविजयो स्वत एव भवतीति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १६ ॥

राजन्येति ।—राजन्यानां क्षत्रियाणां, स्वेन कृतानामिति भावः, रुधिराभ्योधी
श्रीशितसागरे, कृतं त्रिषवणं त्रिसंध्यस्नानयेन तादृशः, मुनिः परशुरामः, प्राप्तः
संप्रस्थितः, अयं किं करिष्यति किमनुष्ठान्ति, न विद्मः न जानीमः, अत्र वाक्यार्थः
कर्म । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १७ ॥

(व) जनकेति ।—जनकस्य विदेहाधिपतेः, यत् अग्निहोत्रं तदाख्ययागविशेषः,
अग्नौ होमविधिपरित्यक्तः, तस्य परिचारकाः भृत्याः । पाद्यं पादप्रक्षालनार्थं जलम्,

आजन्मब्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भाविभ्राजमान-
 ज्याऽघातश्रेणिसञ्जाऽन्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।
 वक्षःपोठे घनास्त्रवणकिणकठिने सञ्जुवानः पृषत्कान्
 प्राप्तो राजन्यगोष्ठोवनगजमृगयाकौतुकौ जामदग्न्यः ॥ १८ ॥
 अपि च—

एष स्त्रैणकपोलकुङ्कुमलिपिस्तेयातिभीरौ भुजे
 विभ्राणश्चतुरन्तराजविजयि ज्यानादरौद्रं धनुः ।
 तूणावेष पुनस्तरां द्रढयति स्वादन्तरस्मात्पटा-
 दाकृष्टैः कुशचीरतन्तुभिरभिक्रुडो मुनिभार्गवः ॥ १९ ॥

क्रियतामिति शेषः, “अर्घोऽघः” इत्यत्र “अर्घ्यम् अर्घ्यम्” इति पाठे—अर्घार्थं पूजार्थं, देयं
 जलम्, “अर्घ्यमर्घार्थं पाद पादाय वारिणि” इत्यमरः, त्वरया आदरेण वा द्विरुक्तिः ।

आजन्मेति ।—आजन्म जन्मन आरभ्य, ब्रह्मचारी, अनुष्ठितब्रह्मचर्यः, सांसारिक-
 सुखभोगविमुख इति भावः, पृथुला, मृदन्तौ, भुजावेव शिलास्तम्भा पाषाणानामतस्तम्भौ,
 तत्स्वरूपौ भुजौ इत्यर्थः, तयोः विभ्राजमाना विशेषेण राजमाना, सुस्पष्ट लक्ष्यमाणा
 इति यावत्, या ज्याऽऽघातश्रेणिः सौर्व्याकर्षणजनितकिण्वराजिः, तस्याः सञ्जया नाम्ना,
 तद्व्यपदेशेनेत्यर्थः, अन्तरिता आच्छादिता, वसुमतीचक्रस्य भूमण्डलस्य, जैत्रप्रशस्तिः जय-
 प्रशंसा यस्य तच्चांशः, ज्याऽऽघातपङ्क्तिव्याजेन सङ्गृह्यता जयप्रशस्तौ विभ्रादिति भावः,
 घनाना कठिनाणाम्, अस्त्राणां शरादीनां, वणन चतेन, ये किणाः मासयन्त्ययः, ते, कठिने
 कर्कशे, वक्षःपोठे वक्षोरुपगिताफलके इति यावत्, पृषत्कान् बाणान्, सञ्जुवानः तेजयन्,
 शस्त्रघर्षणेन तीक्ष्णोर्कुर्वन् इत्यर्थः, राजन्यगोष्ठो अत्रियसमूह एव, वनगजा, आरण्य-
 इतिनः, तेषां मृगयायां कौतुकौ मृगयालुरित्यर्थः, जामदग्न्य परशुरामः, प्राप्तः
 उपस्थितः । स्रग्धरा वृत्तं—“समैर्याना वयेण विमुनिर्यातयुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्”
 इति तल्लक्षणात् ॥ १८ ॥

एष इति ।—एष मुनिः भार्गवः परशुरामः, अभिक्रुडः अर्घ्यं कुपितः, ऐश्वर्य-
 अनुभवादिमिति भावः, अत एव स्त्रैणाः स्त्रीसम्बन्धिनः, अत्रियाणामिति शेषः, कपोलाः
 गण्डभागाः, तेषु या कुङ्कुमलिपिः काश्मोरजविरचितपत्रलेखा, तस्याः स्तेयन चौर्येण,
 वैधव्यसम्पादनात् दूरीकरणेनात यावत्, अतिभीरौ अतिशङ्किते, भुजे बाहौ, चौरस्य
 सतत शङ्कितभावेनावस्थानस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः, चतुरन्तराजविजयि चतुर्षु
 अस्तेषु दिग्गतेषु, दिग्घ्न इति यावत्, ये राजानः अत्रियाः, तेषां विजयि चतुर्दिक्षु लब्धस्य-

(ततः प्रविशति शरचापहस्तः क्रोधोद्धतो नामदग्न्यः) ।

नामदग्न्याः । (सखेदम्) । अहह !! यथा मृष्टभोजिना कृता-
न्तेन (भ) प्रत्यवसितास्ते सांयुगीनाः (म) । वर्त्तमाने तु (य)—
शस्त्राशस्त्रिकथैव का ? नवभवद्गौर्वाणपाणिन्धमाः
पथ्यानी दिवि सङ्कुचन्ति वसुधा बन्ध्या न सूते भटान् ।
लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवनभीनिर्यूहपर्यङ्किका-
विश्रान्तैरनिभिर्न कञ्चरघटागण्डीकृतैर्मोदते ॥ २० ॥

अप्रियजेत, ज्यानादन भौर्वीशब्देन, रौद्रं भौषणं, धनुः विभाणः दधानः सन्, स्वात्
निजात्, अन्तरस्मात् अन्तरोयात् परिधानादित्यर्थः, “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धि-
भेदतादर्थ्ये” इत्यमरः ; पटात् वस्त्रात्, आकृष्टे कुशचौरतन्तुभिः सूक्ष्मवल्कलसूत्रैः,
कुशनिर्मितवल्कलवस्त्रनरज्जुभिरिति वा, तूष्णावेव वाष्पपूर्णतूष्णीरावेव, पुनस्ताराम्
अतिशयेन, द्रढयति दृढीकरोति । “चतुरन्तरीपविजयी” इति पाठे—चतुरन्तरीपस्य
चतुर्द्वीपस्य विजयित्वर्थः । आ लूविकोडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

(भ) मृष्टभोजिना मृष्टं स्वादु, यदा—मृष्ट शोधितं, विशुद्धमित्यर्थः, भुङ्क्ते इति
तद्योक्तेन, “निर्णयित शोधितं मृष्टम्” इत्यमरः, कृतान्तेन यमेन ।

(म) प्रत्यवसिताः खादिताः, “प्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम्” इत्यमरः, तै
सहस्रार्जुनादय इत्यर्थः । सांयुगीनाः रणपण्डिताः, “सायुगीनो रणे साधुः” इत्यमरः ।
जगति वीरोत्तमा इदानीं न विद्यन्ते, येः सह रणस्यापारेण आत्मनो युद्धकण्डूतिं
निवारयामि इति परशुरामस्य खेदकारणम् “अहह” इत्यनेन प्रकटीभवति इति भावः ।

(य) वर्त्तमाने तु सम्प्रति तु ।

शस्त्राशस्त्रिकथेति ।—शस्त्रेश्च शस्त्रेश्च प्रहृत्य यत् युद्धं कृतं तत् शस्त्राशस्त्रि, तस्य
कथैव वार्त्तैव, का ? नास्तीत्यर्थः, सम्मुखसमरं नास्तीति भावः, नवाः नूतनाः,
भवन्तः सम्पद्यमानाः ये गौर्वाणाः देवाः, सङ्ग्रामहताना क्षत्रियाणां सद्यो देवत्वलामा-
दिति भावः, तेषा पाथीन् धमन्ति पीडयन्तीति तद्योक्ताः, सङ्ग्रामहतानामसङ्ग्रातवया
सङ्कटगमनादिति भावः, पथ्याः स्वर्गमनमार्गाः, दिवि अन्तरीक्षे, सङ्कुचन्ति
स्वल्पीभवन्ति, गमनागमनाभावात् न स्फुरन्तीति यावत्, सङ्ग्रामहतवीराभावादिति
भावः, वसुधा पृथ्वी, बन्ध्या जननशक्तिरहिता, यतः भटान् वीरान्, न सूते न
जनयति, लक्ष्मीरपि जयश्रीरपि, कुञ्जरघटानां साङ्ग्रामिकगजानां, गण्डेभ्यः कपोलेभ्यः,
मन्दवारिमित्तेभ्य इति भावः, उद्गैः निर्गतेः, अरविन्दमेव पद्ममेव, सौध इमं,
तस्य या वलभी शिरोमूढ, सैव निर्यूहपर्यङ्किका नागदन्तानिर्मितपर्यङ्क, “निर्यूह”

(सविमर्शश्च्यम् (र))—

शम्भुर्यद्गुणवक्त्ररीमुपनयत्याकृष्य कर्णान्तिकं

भ्रश्यन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पन्नप्रत्ययः ।

स्वं चास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो !

मिद्यन्ते बलयानि दाशरथिना तद्गन्मेशं धनुः ॥ २१ ॥

(सरोष-विकटं परिक्रामन्) । भो भो विदेहाः ! (ल) क रामो

दाशरथिः ?—

यस्मिन्नर्जुनदोः सहस्रनलकप्रोद्धच्छदसच्छटा-

जिह्वाले जह्वास्वभृविम रुषा राजन्यसत्तामपि ।

शेखरे हारे निर्यासे नागदन्तके" इति विश्व ; तत्र विश्रान्तेः अलिभिः भ्रमरेः, न भोदते न प्रीतिमनुभवतीत्यर्थः, वीराभावेन युद्धाभावात्, युद्धाभावेन च साङ्ग्रामिक-गजाभावादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

(र) सविमर्शं सवितर्कम् ।

शम्भुरिति ।—शम्भु शिवः, यस्य धनुष, गुणवक्त्ररी मौर्वीलताम्, आकृष्य कर्णान्तिकं कर्णसामिध्यम्, उपनयति प्रापयति, किन्तु त्रिपुरावरोधसुदृशा त्रिपुरासुरान्तः-पूरण्यस्त्रीणां, कर्णोत्पन्नप्रत्ययः कर्णोत्पलानां सन्धिवन्धनानि, भ्रश्यन्ति प्रच्यवन्ति, तथा इमा यद्गुणवक्त्ररीम्, उन्मुच्य विमुच्य, स्व निजं, प्रकोष्ठकं कफोणेरधीभागम्, आस्फालयति सत्ताडयति च, शम्भुरिति पूर्वेष्वन्वयः, किन्तु तासां त्रिपुरावरोधसुदृशा, बलयानि कङ्कणानि, मिद्यन्ते भज्यन्ते, येन धनुषा त्रिपुराथोषिता पतिवधात् कर्णोत्पलादीनां त्रिणासभूषणानां भ्रंश इति भावः, दाशरथिना रामेण, तत् पूर्वोक्तं रूपम्, ऐशं शम्भवे, धनुः भग्नम्, अहो ! एतदाश्च्यम् । अत्रैकस्य कर्णान्तिकनयने, अपरासा कर्णोत्पलभ्रंश इति, तथा एकस्य प्रकोष्ठकास्फालने अपरासा बलयभङ्ग इति च कार्यं कारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिरलङ्कार, तदुक्तं दर्पणे—“कार्य-कारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः” इति । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ल) विदेहाः मैत्रिलाः, मिथिलावासिन इत्यर्थः ।

यस्मिन्निति ।—अर्जुनस्य कान्तवीर्यस्य, दीणां भुजानां, सहस्रमेव नलकं “नल” इति प्रसिद्धसन्धिद्रपदाद्यं विशेषः, यदा—दोः सहस्राणां नलकं दशपादयोरस्य विशेषः, तस्मात् प्रोद्धच्छतो निःसरतो, या अस्त्रच्छटा रुधिरधारा, तथा जिह्वाले रमनागालिनोऽर्थं, रुधिरालसत्वात् रुधिरपानाच्च इति भावः, यास्मिन् परशो, रुषा क्रोधेन, राजन्यानां

सोऽयं प्राक्कवलग्रहस्य विषसोभूतैष्वपि क्षत्रिय-
क्षुद्रेषु क्षुधितक्षिरेण परशुस्तेनायमन्विष्यते ॥ २२ ॥

(ततः प्रविशति सधेयः प्रमोदो दाशरथो रामः) ।

रामः ।—

साकं शक्तिधरेण तत्रभवतो देवाङ्गवानीपते-
र्यः सम्यञ्चमवाप चापनिगमं सम्यञ्चि सामानि च ।
शूराणाञ्च तपस्विनाञ्च परमां काष्ठामधिष्ठासुभि-
स्तेऽभिभंगवानमो भृगुपतिर्दिष्ट्याऽयं दर्शयेत् ॥ २३ ॥

जानदम्यः । (सखेन्द्रोपालम्भमात्मानं प्रति)—

भस्माङ्कुरेति खुरलीकलहे कुमार-
मप्याक्षिपन् परुषरोषरमात्स्यचेताः ।
दृष्टोऽस्मि यः कृतमिथोहसितं शिवाभ्यां
तच्चापभङ्गमपि हा ! सघृणः शृणोमि ॥ २४ ॥

क्षत्रियाणां सत्तामपि आस्तवमपि, जुह्वास्वभूविमं हृतवन्तः, वयमिति शेषः, तेन परशुना
क्षत्रियान् उत्प्लूथयामासिमेत्यर्थः, सोऽयं परशु कुठारः, प्राक्कवलग्रहस्य प्राचीनक-
यासयदणस्य, विषसोभूतेषु भोजनशेषरूपेषु, पुरा यत् यासयदणं कृतं तस्य शेषभूतेषु
इत्यर्थः, “अमृतं विषसो यत्तु शेष-भोजनशेषयो.” इत्यमरः, क्षत्रियक्षुद्रेषु अवि-
राजपाधमेषु सखेन्द्रोत्पथः, क्षिरेण क्षुधितः क्षुधापौडितः, भोज्याभावादिति भावः,
वर्तते इति शेषः, तेन परशुना हेतुना, यदा—परशोः क्षुधितत्वेन हेतुना, अथ रामः
अन्विष्यते अनुसन्धीयते, मयेति शेषः । यदा—तेन परशुना इति कर्तृपदम् । शार्दूल-
बिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

साकमिति ।—यः परशुरामः, शक्तिधरेण स्कन्देन, साकं सह, तत्रभवतः
पूज्यात्, देवात् भवानोपतेः इरात्, सम्यच्च सम्यग्रूपं, चापनिगमं धनुर्वदं, सम्यञ्चि
सम्यग्रूपाणि, सामानि सामवेदाश्च, अवाप प्राप्तवान्, शिञ्चितवानित्यर्थः, शूराणाञ्च
वीराणाञ्च, तपस्विनाञ्च मुनीनाञ्च, परमा काष्ठाम उत्कर्षेम, अधिष्ठासुभिः आश्रयद्भिः,
तेजोभिः प्रभावेः, उपलब्धत इति शेषः, विशेषणं तृतीया, महावीरस्य महामुनिरेति
भावः, अहौ अयं, भगवान् भृगुपतिः परशुरामः, दिष्ट्या भाग्येन, अयं दर्शयेत्
प्रेक्षयेत्, मयेति शेषः । शार्दूलबिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

भस्मेति ।—योऽहं, परुषं निष्ठुरम्, अत एव रोषसेन कीपावेशेन, अर्धं

(विमृश्य च) । अहो । मामरण्यनिवासिनमुपश्रुत्य दुरात्मन
रघुकुटुम्बकेन दूरमुच्छसितम् (व) । (किञ्चिदुच्चैः)—

रे काकुत्स्थाः ! कथं वः श्रुतिविषयमयं नागमद्भार्गवौयो

दुःसामन्तापचारप्रचितपितृवधामर्षनिस्तारबन्धुः ।

वारानासन्नविंशान् विशसितविषमस्तत्रजातिप्ररोहः

क्रोधादुत्कृत्तगर्भामिषरुधिरवसाविस्रगन्धिः कुठारः ? ॥ २५ ॥

विमृष्टमिति यावत्, चेतः चित्तं यस्य तथाभूतः सन्, खुरलीकलहे शस्त्राभ्यास
विवादे शस्त्रयोग्याकरणविवादे वा, शरनिक्षेपाभ्यासकाले इति यावत्, “अभ्यास
खुरली योग्या” इति हारावली ; भस्मादुर तुच्छतापमसुत, इति इति हेतोः, कुमार
मा भस्मादुर उक्तवान् इति हेतोरित्यर्थः, कुमार स्कन्दमपि, का कथाऽन्यवानित्यपि
शब्दार्थः, आक्षिपन् निर्भर्त्सयन्, शिवाभ्या पार्वती परमेश्वराभ्या, कृतं मिथः अन्योऽन्य
हानितं यच्चिन् तत् यथा तथा, दृष्टोऽस्मि अश्लोकितोऽस्मि, हा । खेदे, सोऽहं सृष्ट
ष्टृणा जुगुप्सा, आत्माबमाननाविशेषः वा, तत्सहित निन्दितः सन् इत्यर्थः, धिङ्मा यं
गुरोर्धनर्भङ्गापमानं सहे इत्यात्मानं विनिन्दन्निति भावः, तस्य गुरोः, चापभङ्गमपि
धनुर्भङ्गमपि, शृणोमि । वसन्ततिलक व्रतम् ॥ २४ ॥

(व) रघुकुटुम्बकेन रघुपरिजनेन, रामेणेति यावत् । दूरम् अत्यर्थम्, उच्छसित
प्रवृद्धमिति यावत् ।

रे काकुत्स्था इति ।—रे इति नीचसामन्तम् ; रे काकुत्स्थाः । तुच्छककुत्स्थ
कुलजाः क्षत्रियाः । दुःसामन्तस्य दुष्टनृपतेः, कार्त्तवोर्धस्येति भावः, अपचारेण
अत्याचारेण, पितृवधदूषेण क्रूरकर्मणा इत्यर्थः, प्रचितः प्रवृद्धि गतः, यः पितृवधामर्षः
पितृविनाशजनितक्रोधः, शत्रुनिर्यातनेच्छा इति भावः, तस्मात् निस्तारे उडारे, शत्रु
निधनद्वारा अमर्षलोदयापने इति भावः, बन्धुः मित्रम्, आसन्नविंशान् विंशसमौप-
स्थान्, एकविंशतिसङ्क्रान्ताः इत्यर्थः, वारान् विशसितः निहतः, विषमस्तत्रजातेः
दुष्टक्षत्रियजातेः, प्ररोहः अङ्कुरः, क्षुद्राग्निशुरपि इति यावत् येन तथोक्तः,
क्षत्रियशिरोरपि विनाशकारोत्यर्थः, तथा क्रोधात् उत्कृताः खण्डिताः, ये गर्भाः
भूयाः, अवस्त्रीणामिति भावः, तेषाम् आमिषं मांसं, रुधिरं शोणितं, वसा
मेदः, ताभिः विस्रगन्धिः आस्रगन्धिः, “मांसं कथ्यमामिषम्” इति हारावली ;
“विस्र आदास्रगन्धि यत्” इत्यमरः ; भार्गवीयः भार्गवसन्त्वन्वो, अयं हस्तस्थितः,

रामः । (दृष्ट्वा सहर्ष-बहुमानम्)—

जेतारं दशकन्धरस्य रभसाहोःश्रेणिनिःश्रेणि का-

तुल्यारुढसमस्तलोकविजयश्रीपूर्यमाणोरसम् ।

यः सङ्क्षेपे निजघान हैहयपतिं शत्रोर्मुखं दृष्टवान्

यः पृष्ठं ददतोऽपि षण्मुखजये सोऽयं कृतो भार्गवः ॥ २६ ॥

(अर्थं च निर्वर्ण्य सञ्चितम्) । अहो ! सङ्क्षीर्यमाणानेकरसानु-
भावगम्भीरमधुरोऽयमस्याभोगः (श) । तथा हि ।—

कुठारः कथं वः युष्माकं, श्रुतिपथं कथंगोचरं, न अगमत् ? न प्राप्नोत् ? कथं
श्रवणविषयता न मतः ? इत्यर्थः । सङ्घरा उत्तम ॥ २५ ॥

जेतारमिति ।—यः परशुरामः रभसात् वेगात्, बलपूर्वकमित्यर्थः, हर्षात् वा,
अवलोलयेति यावत्. “रभसो वेग-हर्षयो.” इत्यमरः ; दोष्णां भुजानां, विंशतिसङ्ख्याका-
नामिति भावः, श्रेणिः पङ्क्तिरेव, निःश्रेणिका अधिरोहणी, सोपानपङ्क्तिरिति
यावत्, “निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी” इत्यमरः ; तथा तुल्यं समकालमेवेत्यर्थः, आरुढया
ऊर्ध्वमुख्यतया, समस्तलोकानां सर्वजगता, विजयश्रिया विजयलक्ष्म्या, पूर्यमाणम्
अधिष्ठीयमाणम्, उरः वक्षःस्थलं यस्य तथाभूतस्य, विभुवनविजयिन इति यावत्,
दशकन्धरस्य रावणस्य, जेतारं जयकारिणं, हैहयपतिं कार्तवीर्यार्जुनं, सङ्क्षेपे युद्धे,
निजघान निहतवान् ; “दोःश्रेणिनिःश्रेणिकातुल्यारुढसमस्तलोकविजयश्रीपूर्य-
माणोरसम्” इति पाठे—दोःश्रेणिः भुजसहस्रमेव, निःश्रेणिका अधिरोहणी, तथा तुल्यं
युगपदित्यर्थः, आरुढया समस्तलोकविजयश्रिया पूर्यमाणम् उरः यस्य तथोक्तमिति
हैहयपतिमित्यस्य विशेषणम् ; यथ षण्मुखस्य कार्तिकेयस्य, जये पराजये इत्यर्थः,
पृष्ठं ददतोऽपि पराङ्मुखस्यापि, पलायमानस्यापीत्यर्थः, शत्रोः रिपोः, षण्मुखस्येति
भावः, मुखं दृष्टवान्, कार्तिकेयस्य षण्मुखत्वेन पश्चादपि मुखस्थितेरिति भावः,
सोऽयं कृतो कुशलो, कार्यदक्ष इत्यर्थः, भार्गवः परशुरामः, मया दृश्यते इति शेषः ।
आर्दूलविक्रीडितं उत्तम ॥ २६ ॥

(श) सङ्क्षीर्यमाणेति ।—सङ्क्षीर्यमाणानां स्वयं विनिश्चीमवतां, विकृष्टानामपि
एकत्र मिलितानामिति यावत्, कर्मकर्तारि प्रयोगः, अनेकरसानां विविधभावविशेषा-
नाम्, अनुभावेन आस्वादनेन, गम्भीरः दुरवगाहः, मधुरश्च । अस्य भार्गवस्य ।
आभोगः पूर्णता, अवयवसंस्थानमिति यावत्, “आभोगः परिपूर्णता” इत्यमरः ।

जटां धत्ते मूर्धा परशु-धनुषौ बाहुशिखरं
 प्रकोष्ठो रौद्राक्षं वलयमिषुदण्डानपि करः ।
 प्ररूढप्रौढास्त्रव्रणविकटरौद्राङ्गतमिदं
 प्रशान्तामैश्वर्यं त्व वरमापि च वक्षः कलयति ॥ २७ ॥

(इत्युपसर्पति) ।

जामदग्न्यः । (विनीक्ष्य) । कथमयमसौ श्रूयमाणगुणानु-
 कल्पिताकारसंवादो दाशरथिः (ष) । साधु रे राजन्यपोत !
 (स) साधु ।—

सविधः उपसरन् समूलकापं
 कषितनृपान्वयमद्य मां धिनोषि ।
 हरिमिव करिणुम्भकूटकोटि-
 प्रकटकठोरनखाङ्गुर कुरङ्गः ॥ २८ ॥

जटामिति ।—मूर्धा शिरः, जटा, बाहुशिखरं स्त्रान्धदशः, परशु धनुषौ कुठारं
 धनुश्चेत्यर्थः, प्रकोष्ठः कफोत्थेरधीभागः, रौद्राक्षं वलयं वलयाकारेण घृतकद्राक्षमाला-
 मित्यर्थः, करः हस्तः, इषुदण्डानपि शरानपीत्यर्थः, धत्ते धारयति, प्ररूढेन सज्जातेन,
 प्रौढेन विशालेन, पुरातनेन वा, अस्त्रव्रणेन अस्त्राघातजनितक्षतेन, विकटं प्रस्फुटं यथा
 तथा, यदा—विकटौ विषमौ, परस्परावरुडौ इत्यर्थः, रौद्रः अङ्गुतय रसौ यत्र तथाभूतम्,
 इदं वक्ष्य प्रशान्तामैश्वर्यं, शान्तरसलक्षणाभिति यावत्, ऐश्वर्यं मृगसम्बन्धिनौ, त्वर्चं
 चरमापि, कलयति धारयति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥

(ष) श्रूयमाणेति ।—श्रूयमाणेः आकर्ष्यमानेः, श्रुतिविषयता गतेरित्यर्थः, गुणैः
 श्रौत्यादिभिः, अनुकल्पितः अनुमितः, य आकारः मूर्तिः, तत्संवादी तदनुकारी,
 अदृष्टपूर्वोऽपि श्रूयमाणगुणानुकल्पिताकारसंवादेन सोऽयमिति प्रतीयमान इति
 यावत् । दाशरथिः रातः ।

(स) राजन्यपोत । क्षत्रियशिरो ।

सविधमिति ।—सविधं समीपम्, उपसरन् समागच्छन्, त्वमिति शेषः, कुरङ्गः
 मृगः, करिणा इक्षिणा, ये कुम्भाः शिरःस्थमासपिण्डाः, तेषां कूटानि शिखराणि,
 “कूटोऽस्त्री शिखरं शङ्गम्” इत्यमरः, तेषां कोटिः तदारव्यसङ्ख्या, तत्र प्रकटः सुव्यक्तः,
 कठोरः तीक्ष्णः, नखाङ्गुरः नखाग्रं, नखचिह्नमिति यावत् यस्य तथाविधं, हरिमिव

राम. । (सास्त्रतम्) । भगवन् भागव ! गुरु-गर्भरूपयो-
रैतावदेवान्तरम् (ह) । किञ्च—

आदेष्टा भगवान् भृगुर्जननयोरौत्पत्तिकब्राह्मणो-

र्देवो धूर्जटिरस्त्रकर्मणि गुरुर्वीर्यं च दूरे गिराम् ।

सप्तद्वीपवतीं ददद्भवमभिप्रेषि द्विजान् कश्यप-

प्राधानप्रतिमानुभाव ! भवते कस्मैचिदस्मै नमः ॥ २८ ॥

सिद्धमिव, समूलकाय समूलघातं यथा तथा, कषितः निहतः इति यावत्,
नृपान्वयः क्षत्रियकुलं येन तथाभूत्, माम् अथ विनोषि प्रोणयसि, सिद्धस्य
गजेन्द्रघातिनः करद्वर्शने यथा अनायासेनैवास्त्रं बध्नी मया विधेय इति बुद्ध्या प्रीतिः,
तथा महावीर्यकर्तारोर्ध्वादिनाग्निनो मम त्वद्दर्शने अनायासेनैव सुकोमलाकारस्य
तव निधनं मया साधितव्यमिति प्रीतिरिति निष्कर्षः । यद्वा—गजघातिनः कठोर-
प्रकृते सिद्धस्य यथा अनायासवत्स्यापि भृगस्य कोमलमनोहराकारदर्शनेन न
हन्तव्योऽथ क्षुद्र इति सदयप्रीतिरसेन चित्तमार्दीभवति, तथा सर्वक्षत्रियान्तकस्य
मम क्षत्रियस्यापि तव विनीत रमणीयमूर्त्तदर्शनेन शिशुरयं न हन्तव्य इति चित्तं
सदयप्रीतिरसेनार्दीभवतीति भावः । उपमाऽलङ्कारः । पृष्ठाया वृत्तम् ॥ २८ ॥

(ह) गूर्विति ।—गुरु पिता, गर्भरूपं बालकपुत्रश्च तयोः, यद्वा—गुरुर्भट्टान्,
गर्भरूपः क्षुद्रः तयोः, अन्तर प्रभेदः, भवान् महात्मा अहं बालकः, तन्मास अनायासे-
नैव भवान् हन्तुं समर्थ इति भावः । यद्वा—पुत्रादिदर्शनेन पित्रादीनामामन्दादयः
स्वाभाविक एवात भावः ।

आदेष्टेति ।—अप्रतिमानुभाव । हे अतुलनीयप्रभाव । भगवान् भृगु औत्पत्तिक-
ब्राह्मणोः जननयो. जन्मनो, उत्पात्तरेकं जन्म, ततश्च सावित्र्यादिवेददानं द्वितीयं जन्म
तयोरिति यावत्, आदेष्टा सम्पादकः, देवः धूर्जटः शत्रुः अस्त्रकर्माण धनुर्वेद-
टीक्षाया, गुरुः आचार्यः, वीर्यं पराक्रमः, गिरा वाचा, दूरे अविषये इति यावत्,
तिष्ठतीति शेषः, वर्णनातीतामिति यावत्, तवेति सर्वत्र सम्बन्धः, सप्तद्वीपवतीं
“जम्बू प्लक्ष-कुश क्रौञ्च-शाक आल्ललि पुष्कराः । द्वीपाः सप्त—” इत्युक्तप्रकारकसप्तद्वीप-
समन्विता, भुवः पृथ्वी, ददत् कश्यपप्राधान कश्यपादीन्, द्विजान् ब्राह्मणान्,
अभिप्रेष सप्तदानत्वेन सङ्कल्पयसि, अत एव अस्मै ईदृशाय, कस्मैचित् आनर्वाचनीय-
स्वरूपाय, भवते तुभ्य, नमः, अस्त्विति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

नामदग्न्य । अरे क्षत्रियडिभ । (क) तत्रानेन सत्त्व-
 सौजन्यपौरुषोत्कर्षेण किमप्यन्तराप्यायितोऽस्मि (ख) । किन्तु—
 नाराचैः कृतवीर्येनन्दनवधूवाप्यप्रियम्भावुकै-
 रुत्पाद्य क्षतजोदमर्णवमथ न्युप्त पितृभ्यां पयः ।
 सम्प्रत्यस्य समस्तबाहुजभुजः क्रोधस्य निर्वास्यतः
 क्षुन्दानो धनुरैन्दुशेखरमहा ! जातो भवानिन्धनम् ॥ ३० ॥

रामः । (स्मिता) । भगवन् !—

बालस्वभावसुनभेन कुतूहलेन
 कष्ट धनुर्भगवतो वृषभध्वजस्य ।
 तत्रानुषङ्गिकममङ्गलमोदशं तु
 संवृत्तमत्र न मया गणितस्त्वमामीः ॥ ३१ ॥

(क) क्षत्रियाडिभ । राजन्यशिशो । “पोतः पाकोऽभंको डिभः पृणुक्कः शावक्कः
 शिशुः” इत्यमरः ।

(ख) सत्त्वेति ।—सत्त्व साहसं, महागुभावतेत्यर्थः, सौजन्यं साधुत्वं, विनीतव्यव-
 हार इत्यर्थः, तथा पौरुषं पराक्रमश्च, तेषाम् उत्कर्षेण चातिशयेन । अन्तः मनसि ।
 आप्यायितोऽस्मि परितुष्टो भवामि ।

नाराचैरिति ।—कृतवीर्येनन्दनस्य कर्तव्योर्ध्वार्जुनस्य, वधूना नारीणां, वाप्यस्य
 अश्रुचः, प्रियम्भावुकैः प्रियकारिमिरित्यर्थः, तासां वेधव्यादिति, सर्वदा नेत्रान्तरव-
 रुद्धानां बाष्पाणां बहिर्निःसरणसाहाय्यकरणादिति वा भावः, नाराचैः अस्त्र-
 विशेषैः, क्षतजोदं रक्तादकं, “रक्त-क्षतज-शोणितम्” इत्यमरः ; अर्णवं सागरं, जल-
 स्थानोदररक्तपूर्णं समुद्रमित्यर्थः, उत्पाद्य निमांय, अद्यानन्तरं, पितृभ्यां मातापितृभ्यां,
 पयः शोणितकपजलमित्यर्थः, न्युप्त तर्पणार्थे दत्तमित्यर्थः, “पितृदानं निवापः स्वात्”
 इत्यमरः ; सम्प्रति निर्वास्यतः निर्वाणं गमिष्यतः, समस्तान् निखिलान्, बाहुजान्
 क्षत्रियान्, “बाहुजः क्षत्रियो विराट्” इत्यमरः ; भुङ्क्ते यस्येति तच्चोक्तस्य, अस्य
 क्रोधस्य कोपस्य, अग्निभूतस्येति भावः, ऐन्दुशेखरम् ऐशं, धनुः क्षुन्दानः खण्डयन्,
 भवान् इत्यमं काष्ठ, दाह्यमिति भावः, जातः, अहो ! इति खेदसूचकमव्ययम् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

बालेति ।—बालस्य शिशोः, स्वभावः प्रकृतिः, तेन सुलभं सुगर्भं, स्वतः सञ्जात-
 मित्यर्थः, तादृशं, कुतूहलेन कौतुकेन, भगवतः वृषभध्वजस्य वृषवाहनस्य हरस्य,

नामदम्यः । (सरोषम्) । आः !! क्षुद्रक्षत्रियडिम्भ ! कथं प्रमथ-
माथप्रथमान्तेवासिनं (ग) परशुराममपि भवान्नाजौगणत् !!—

महासेनो यस्य प्रमट ! यमदंष्ट्रामहचरैः

शरैर्मुक्तो जीवन् द्विरिव शरजन्मा समभवत् ।

इमाश्च क्षत्राणां भुजवनमहादुर्गविषमा-

मयं वीरो वारानजयदुपविंशान् वसुमतीम् ॥ ३२ ॥

रामः । शान्त शान्तम् (घ) । प्रसौद भगवन् । अविमृष्य-
कारितया (ङ) न गणितोऽसि, न पुनरवलेपात् (च)—

धनुः कृष्टम् आनमितं, मयेति शेषः, तु किन्तु, तव कर्षणे, आनुषङ्गिकं प्रसङ्गादागतम्,
अनभिप्रायिकमित्यर्थः, अनुद्दिष्टमिति यावत्, ईदृशं तद्गुरुपमिति भावः, अमङ्गलम्
अशुभं, सङ्गतं सञ्जातम्, अत्र विषये, मया त्वं गणितः आलोचितः, अन्तरायत्वन
लक्षित इति यावत्, न आसीः, कर्मेदं तवाप्रियमिति मया न चिन्तितमिति भावः ।
वसुमतीलक्षं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(ग) प्रमथेत ।—प्रमथनायस्य शिवस्य, “पिनाक्षो प्रमथाधिपः” इति शिवपथ्याये
अमरः ; प्रथमः श्रेष्ठः, अन्तेवासो शिष्यः, तम् ।

महासेन इति ।—प्रमट । रे प्रकृष्टगर्वे । समागच्छनादिति भावः, महासेनः
आर्त्तिकेयः, “कार्तिकेया महासेनः शरजन्मा षडाननः” इत्यमरः, यस्य मम, यमदंष्ट्रा-
महचरैः कृतान्तदशनसदृशैः, शरैः बाणैः, मुक्तः परित्यक्तः, सन्, पराङ्मुखत्वेन मया
बाणसहरणादिति भावः, जीवन् जीवितः क्षणम्, द्विरिव द्वितीयवारमिव, शरजन्मा
शरभूः, एकत्र शरं शरवने, जन्म यस्य तथोक्तं, अन्यत्र शरात् शरसहरणाद्धेतोः
विमुक्ततया, जन्म पुनर्जीवनप्राप्तिः यस्य तथाभूतः, समभवत्, अथ वीरः सोऽहमिति
भावः, उपविंशान् उपगता निकटस्था, विवशतिर्येषां तान् एकावशतिसङ्क्रान्तां,
वारान् क्षत्राणां क्षत्रयाणां, भुजवनानि एव महानि उत्कटानि इत्यर्थः, दुर्गाणि
दुर्गमप्रदेशाः, तेः विषमा दारुणा ता, क्षत्रयाणामत्याचारणं सज्जनवासायाग्यानात्
भावः, इमा वसुमतीश्च अजयत् जितवान् ; रे मूर्ख ! एतावतो ते स्पृहां अतः,
एवम्भूतोऽहं तव गणनायोग्यः ? इति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(घ) शान्तं शान्तं निवृत्तं निवृत्तं, भगवान् मया न गणित इति कृपा नैव वक्तव्या
नैव वक्तव्या इति भावः ।

(ङ) अविमृष्यकारितया अविवेक्षितया, अज्ञानतयेत्यर्थः ।

(च) अवलेपात् गवात् ।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
 देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै ।
 त्वद्वेशोक्तविशाखमुखावलोक-
 त्रौडाविदौर्णहृदया सृष्ट्यास्वभूव ॥ ३३ ॥

नामदम्यः । (विहस्य) । रे राजन्यपोत !—

अनुभवपुनरुक्तां मुञ्च नः स्तोत्रचर्या-
 मुपनमय तदेतत्कौशिकोपज्ञमस्त्रम् ।
 क्षिपति न खलु कालं वीरगोष्ठौविनोद-
 प्रियपरशुरयं मे बाहुरुदयच्छ्रमानः ॥ ३४ ॥

स्तोषिति ।—तवैव जननी माता, स्त्रीषु नारीजातिषु मध्ये, प्रवीरजननी प्रकट-
 वीरप्रसविनी, स्वयं भगवती देवी गिरिजाऽपि गौरी अपि, तव दोषा भुजेन, वशी-
 कृतस्य निर्जितस्य, विशाखस्य कार्तिकेयस्य, “विशाखः शिखवाहनः” इति कार्त-
 केयपर्याये अमरः, मुख्यावलोकनेन वदनदर्शनम्, पराभवजानतमलिनमुखदर्शनेनैव
 भावः, या त्रौडा लज्जा, तथा विदौर्ण प्रस्फुटित, दुःखितामात यावत्, हृदय वक्षोद्वेगः
 यस्याः तथाभूता सती, यस्यै तव भावः, सृष्ट्यास्वभूव सृष्टि चकार, यस्याः पुनः मम
 मन्दनमपि निर्जितवानिति स्वतोऽपि यस्याः गौरवम् अङ्गीचकार, धन्या सा भार्गव-
 माता इति भावः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३३ ॥

अनुभवेति ।—अनुभवेन अनुभूत्या, पुनरुक्ता पुनःकथिता, नः अस्माकं, स्तोत्रचर्या
 स्तुतिप्रक्रिया, मुञ्च त्यज, अहं वीरो न वेति स्वयमनुभूय एव मम स्तुतिं कुरु, एक पुनः
 पुरावृत्तालोचनेन ? इति भावः, तत् तस्मात्, कौशिकात् विश्वामित्रात्, उपज्ञा
 आद्य ज्ञानं यस्य तथोक्तम्, “उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्” इत्यमरः, एतत् तव करधृत-
 मित्यर्थः, अस्त्र अनुसृति यावत्, उपनमय आरापय, गृहाणेति यावत्, वीरगोष्ठी
 वीराणां सभा, मङ्गलमभूतिरित्यर्थः, “गोष्ठी सभा सलापयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ;
 तस्या विनोदे चित्तरञ्जने, प्रियः प्रीतिजननः मङ्गल इत्यर्थः, परशुः कठारः यस्य तथाभूतः,
 उदयच्छ्रमानः उदयतो भवन्, मे मम, अयं परिदृश्यमानः, बाहु भुजः, काल समयं,
 न खलु नैव, क्षिपति अतिक्रामति, मुञ्चो मे वृथा समयक्षयं न सदृते, त्वरितमस्त्रं
 गृहाणेति भावः । माखिनीऽतः—“न न मय वयुतेय माखिनी नीगिणीकेः” इति
 तल्लक्षणात् ॥ ३४ ॥

रामः । (स्वगतम्) । अये ! भगवन्तं विश्वामित्रमपि स्मृशति ॥

(कृ) भवत्वेवं (ज) तावत् । (प्रकाशं सधैर्यस्मितम्) ।—

भूमात्रं कियदेतदर्थवमयं तत्साधितं हार्यते

यद्वीरेण भवादृशेन वदति त्रिःसप्तकृत्वो जयः ।

डिम्भोऽयं नवबाहुरौदृशमिदं घोरञ्च वीरव्रतं

तत्कोपाद्विरम प्रसौद भगवन् ! जात्येव पूज्योऽसि नः ॥३५॥

(कृ) स्मृशति आकृष्य आनयतीत्यर्थः, आक्षिपतीति यावत्, कौशिकोपशमस्त्वमिति कृष्णेनेति भावः ।

(ज) भवत्वेवमिति ।—अतः परं वीरोचितं व्यवहर्तव्यमिति भावः ।

भूमावमिति ।—एतत् भूमात्रं भूमण्डलमेव, कियत् अत्यल्पमित्यर्थः, तदपि अर्थवमयं समुद्रव्याप्तं, भवादृशेन भवत्सदृशेन, वीरेण साधितं जितं, तत् भूमावमिति शेषः, यत् हार्यते भवादृशवीरात् आच्छिद्य अन्येनापक्रियते इति भावः, त्रिःसप्तकृत्वो जयः एकविंशतिवारविजयः, तत् वदति कथयति, भवान् यथा त्रिःसप्तकृत्वः क्षवान् निहत्य एतद्भूमण्डलं तर्था हतवान्, एवमन्यः कोऽपि भवन्तं विजित्य भवत्प्रकाशात् एतन्नेतं शक्त्यात्, परन्तु यादृ मध्ये तत् न हारितं, तदा कथं पुनर्जयप्रयासः ? एकोद्यमेनैव जयस्य सिद्धत्वादिति भावः, यद्वा—भवदृशेन वीरेण अर्थवमयं समुद्रवेष्टितं, कियदेतत् भूमावम् अतिश्चित्कं पार्थिवराज्यमावमित्यर्थः, न तु अपार्थिवं मोक्षपदं, बहुजीवविनाशादिति भावः, यत् साधितम् आयत्तकृतं, तत् त्रिःसप्तकृत्वो जयः तव विजयः, वदति, किन्तु हार्यते भवता साधितं तत् भूमाव केनापि कदाऽपि हर्तुं शक्यते, भवादृशवीरादपि आच्छिद्य अन्येन केनापि तदपहर्तुं शक्यते, अतः गर्वे त्यज इति भावः, नवबाहुः कौमलभुजः, अशिक्षित-हस्त इति यावत्, अयं मादृशः, जन इति शेषः, डिम्भः बालकः, बालत्वात् अप्यापि अस्त्रव्यवहारकौशलानभिज्ञ इति भावः, इदं वीरव्रतञ्च वीरचर्यानियमश्च, दृढशम् एवविधः, घोर भयानकं, कठोरमित्यर्थः, पूज्यापूज्याविचारविमुखमिति भावः, तत् तस्मात्, कोपात् क्रोधात्, विरम विरतो भव, क्रोधं परित्यजेत्यर्थः, हे भगवन् ! प्रसौद प्रसन्नो भव, जात्येव ब्रह्मण्येनैव, न तु बोध्यैत्येवकारार्थं इति भावः, नः अस्माकं, पूज्यः आराधनीयः, अस्मि भवसि, कौमलबाहुना बालकेन मया यदि भवतः पराजयः स्यात्, तदा भवतोऽतीवापमाननम्, अस्माकञ्च पूज्यपूजाव्यतिक्रमः स्यादिति कोपात् विरत्या अस्मासु प्रसौद एव भवतः श्रेयानिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

जामदग्राः । (सक्रोध-कम्पं स्वगतम्) । अहो ! दुरात्मनोऽस्य राजन्य-
पोतस्य वीरप्रहतायाः पङ्कतेरस्वलितमुक्ति-प्रत्युक्तिवैदग्ध्यम् ॥
(भ) । (प्रकाशम्) । आः ॥ पाप ! जात्यैव केवलया (ज)
पूज्यस्ते परशुरामः ॥ कथमद्यापि निरायुधोऽसि ॥ (ट)—

विनयनिचुलितैर्भवद्वचोभिः

किमपि नव विवृणोद्भिरङ्गमन्तः ।

अयमजनि करः कृतान्त-

दंष्ट्राक्रकचकठोरकुठारदुर्निरीक्ष्यः ॥ ३६ ॥

(उच्चैश्च) । अहो ! नु खलु भोः !—

त्रैलोक्यत्राणशौण्डः सरसिजवसतेर्यः प्रसूतो भुजाभ्यां

स क्षत्रं नाम वर्णः कुलिशकठिनयोः दोष्णोर्विलीनः ।

(भ) वीरप्रहतायाः वीरजनक्षुब्धायाः, वीरजनानुसृताया इति यावत्, पङ्कतेः
आचारात्, अस्वलितम् अमष्टम् । उक्ति-प्रत्युक्तिवैदग्ध्यं वचन-प्रतिवचनचातुर्यम् ।

(ज) केवलया एकया, एकमात्रया इत्यर्थः, न तु वीर्येणैति भावः । “एकै
मुख्यान्वकेवला ” इत्यमरः ।

(ट) निरायुधोऽसि निरस्त्रः भवसि, शस्त्रमगृह्यत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ।

विनयेति ।—विनयेन शिष्टाचारेण, निचुलितैः पिहितैः, विनयाभासयुक्तेरित्यर्थः,
अन्तर्दुष्टैरिति भावः, किमपि अवाच्यम्, अन्तः मनसि, स्थितमिति शेषः, नवम्
अश्रुतपूर्वमिति यावत्, अङ्गमन्तः, “तत्साधितं दार्यते” इति पूर्वोक्तम् अपवादरूप-
मिति यावत्, विवृणोद्भिः प्रकटयाद्भिः, भवद्वचोभिः तव वचनैः, अयम् एषः, करः
हस्तः, कृतान्तस्य यमस्य, दंष्ट्रा दन्त एव, क्रकचः करपतं, “करात्” इति प्रसिद्धः,
“क्रकचोऽस्त्रो करपतम्” इत्यमरः ; तद्वत् कठोरः दारुणः, यः कुठारः तेन दुर्निरीक्ष्यः
दुर्दर्शः, भोषण इति यावत्, अजनि जातः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ ३६ ॥

त्रैलोक्येति ।—त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य, त्राणेन परिवक्षणेन, शौण्डः मत्तः ख्यातो
वा, “शौण्डो मत्ते च विख्याते दर्पशालिन्यपि स्मृतः” इति विश्वः, यः सरसिजवसतेः
कमलासनस्य, ब्रह्मण इत्यर्थः, भुजाभ्यां बाहुभ्यां, प्रसूतः उत्पन्नः, “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्
बाहू राजन्यः स्मृतः” इति श्रुतेः ; अत एव “बाहुजः क्षत्रियो विराट्” इत्यमरः, सः
प्रसिद्धः, क्षत्रं नाम वर्णः क्षत्रियजातिः, यस्य परशुरामस्य, कुलिशकठिनयोः वचनम्

ज्वालाजिह्वालकालानलकवलभयभ्रान्तदेवासुराणि
व्यातन्वानो जगन्ति ज्वलति मुनिरयं पार्वतीधर्मपुत्रः ॥ ३७ ॥
(नेपथ्ये) ।

भगवन् भार्गव !—

अप्रवृत्तिविषयं वितन्वतः

क्षत्रशब्दमियमेव मेदिनी ।

दक्षिणा तव बभूव यज्वनी

मुञ्च सम्प्रति तु शुष्कमायुधम् ॥ ३८ ॥

नामदग्न्यः । अये ! प्रशान्तगम्भीरः क एषः ? तर्हि जनकेन
भवितव्यम् । (तदभिमुखमवलोक्य) । राजर्षे सीरध्वज ! भगवतः
सूर्यशिष्यात् पुराणवाजसनेयिनो (ठ) याज्ञवल्क्यादधीत-

कठोरयोः, दोषोः बाह्योः, बिलीनः लयं गतः, विलुप्त इत्यर्थः, पार्वतीधर्मपुत्रः
गौड्या धर्मपुत्रः, सोऽयं मुनिः भार्गवः, जगन्ति ज्वालाया शिखया, जिह्वायाः
जिह्वावान्, प्रशस्तजिह्वायुक्तः इत्यर्थः, यः कालानलः प्रलययात्रिः, तस्य कवलात् यासात्,
तेन भस्मीभवनादिति यावत्, यतः भयं तेन भ्रान्ताः अस्मिताः, इतस्ततः पलायिताः
इत्यर्थः, देवासुरा येषु तथाभूतानि, व्यातन्वानः विस्तारयन्, कुवन्नित्यर्थः, ज्वलति
दीप्यते, क्रोधप्रज्वलितः तिष्ठतीत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३७ ॥

अप्रवृत्तिविषयमिति ।—क्षत्रशब्दश्चतुर्विधेति अक्षरसमष्टिः, क्षत्रियेति संज्ञामिति
यावत्, अप्रवृत्तिविषयं प्रयोगागोचरताम्, उच्चारणस्यापि अनुपयुक्ततामित्यर्थः, शक्यता-
ऽवच्छेदकतायुक्तमिति यावत्, वितन्वतः विस्तारयतः, क्षत्रियशब्दस्यापि बिलीपं
साधयत इति भावः, यज्वनः याज्ञिकस्तु, तव इयमेव एषैव, मेदिनी पृथिवी, दक्षिणा
यज्ञादिसमाप्तौ देयधनस्वरूपिण्यर्थः, बभूव, सर्वान् क्षत्रियान् निहत्य यज्ञं कृत्वा त्वं
पृथ्वीं दक्षिणात्वेन दत्तवानसीति निष्कर्षः, सम्प्रति तु इदानीन्तु, शुष्क सर्वक्षत्रनिधनेन
प्रतिहन्तिविरहात् अकिञ्चित्करत्वेन रसशून्य, विफलमिति भावः, आयुधम् अस्त्रं,
मुञ्च त्यज । रघोडता वृत्त—“रात् परैर्न र-ल-गे रघोडता” इति तल्लक्षणात् ।
जनकोक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

(ठ) पुराणवाजसनेयिनः पुरातनयजुर्वेदविदः ।

ब्रह्मसिद्धान्तो गृहीतवाक्य (ङ) एवासि । किन्तु नाय-
मवसरः शिष्टानुरोधस्य (ठ)—

अवनिमधिकविंशानभ्यवस्कन्द्य वारा-
नवभृथभृतकेभ्यः सम्प्रदाय द्विजेभ्यः ।
विरमति रमणोयात् हृन्दयुक्तात् कथं मे
निखिलनृपतिहत्यादृष्टसारः कुठारः ? ॥ ३८ ॥

(पुनर्नेपथ्ये)—

भृगुतिलक ! नमस्ते मुञ्च वैमत्यमेतत्
कुरु करुणमिटानीं मानसं मानशौण्ड ! ।

(ङ) अधीतेति ।—अधीतः पठितः, ब्रह्मसिद्धान्तः ब्रह्ममीमांसा, वेदसार इति
यावत् येन तथाभूतः । गृहीतवाक्यः गृहीतं स्वीकृतमित्यर्थः, समादृतमिति यावत्,
वाक्यं वचनं यस्य तथाभूतः, पूर्वे तव वाक्यं मया प्रतिपालितमिति भावः ।

(ठ) अवसरः समयः । शिष्टानुरोधस्य शिष्टस्य सज्जनस्य, तवेति भावः,
अनुरोधः अनुवर्तनं, चित्ताराधनमित्यर्थः तस्य, इच्छापूर्वकेन तव प्रीतिसम्पादनस्येत्यर्थः,
“अनुरोधोऽनुवर्तनम्” इत्यमरः ।

अवनिमिति ।—अधिकविंशान् विंशतेरधिकान्, वारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः,
अवनिं पृथ्वीम्, अवस्कन्द्य आक्रम्य, क्षत्रियेभ्यः आशिक्षित्येत्यर्थः, अवभृथः दीक्षान्तः,
यज्ञसमाप्तौ क्रियमाणयागविशेष इत्यर्थः, “दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः” इत्यमरः, तव ये
भृतकाः बैतनिकाः, ऋत्विज इत्यर्थः तादृशेभ्यः, द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः, कश्यपादिभ्य
इति भावः, अवनि पृथिवीं, सम्प्रदाय दत्त्वा, दक्षिणात्वेनेति भावः, स्थितस्येत्यध्याहारः,
मे मम, निखिलानां सकलानां, नृपतीनां राज्ञां, क्षत्रियाणां वा, हृत्या वधेन,
दृष्टः अवलोकितः, लोकेरिति भावः, सारः बल, सामर्थ्यमिति यावत् यस्य तथाभूतः,
कुठारः रमणोयात् प्रमोदजननात्, हृन्दयुक्तात् हृन्दयोः हयोरेव बोरयोरन्योऽन्यं यत्
युद्धं तत् हृन्दयुद्धं तस्मात् सम्मुखसमरात्, कथं केन प्रकारेण, विरमति ? निवर्तते ?
नैव विरन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । मालिनी उक्तम् ॥ ३८ ॥

भृगुतिलकेति ।—भृगुतिलक ! हे भार्गवकुलललाटभूषण । ते तुभ्यं, नमः,
अस्तु इति शेषः, एतत् वैमत्यं विरुद्धा मतिः, चित्तविकारमित्यर्थः, क्रोधमिति यावत्,
मुञ्च त्यज, मानशौण्ड ! हे मानगर्वित ! यदा—हे मानोन्नत । इदानीं मानसं चित्तं,

वहति वत किमस्त्रं पुत्रभाण्डेऽपि रामे
त्रिजगदभयदानस्थूललक्षो भुजस्ते ? ॥ ४० ॥

जामदग्नयः । (राम प्रति) । अये ! धीरकर्कशस्वरः (ण)
क्व एषः ।

रामः । (सप्रश्रयम् (त)) । भगवन् ! अयं नस्तातो रघुपतिः ।

जामदग्नयः । (सव्यथम् (य)) । धिक् ! सर्वतः क्षत्रकलम्बो-
द्भेदः (द) । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) । भो राजन् दशरथ !
अस्मन्नामधेयमात्रमित्रेण (ध) पुत्रेणामुना मानार्हो (न)

तवेति शेषः, करुणं सदय, कुरु, विजगता भुवनत्रयाणाम्, अभयदाने भयात्
बालकरणे, स्थूललक्षः वदान्यः, अत्युदार इत्यर्थः, “स्युर्द्वन्द्वस्थूललक्ष दानश्रीरुद्धा
बहुप्रदे” इत्यमरः, ते तव, भुजः बाहुः, पुत्रभाण्डे पुत्र एव भाण्ड मूलधनं तस्मिन्,
रामे अपि क्षुद्रशिशौ अपि इति भावः, किं कथम्, अस्त्रं वहति ? धारयति ? वत
खेदे । मास्त्रिनो वृत्तम् । दशरथोक्तिरियम् ॥ ४० ॥

(ण) धीरेति ।—धीरः अचञ्चलः, गम्भीरः इति यावत्, कर्कशः कठोरश्च,
सुकुमारदेहं शिशुं पुत्रतुल्यं रामं प्रातः कठारव्यवहारादिति भावः, स्वरः यस्य
तथाभूतः ।

(त) सप्रश्रयं सविनयम् ।

(य) सव्यथं सान्त्वनम् ।

(द) धिक् निन्दामि, आत्मानमिति भावः, “धिङ्निर्भत्संननिन्दयो” इत्यमरः ।
सर्वतः समन्तात्, क्षत्रकलम्बानां क्षत्रियादुराणाम्, उद्भेदः प्रकाशः, मयि विद्यमाने
इदानीमपि बहवः क्षत्राः मत्सम्प्राप्तं समवेता इत्यात्मनो धिक्कार इति भावः । “क्षत्र-
कलम्बोद्भेदः” इत्यत्र “क्षत्रकलम्बोद्भेदः” इति पाठकल्पनं समीचीनं, कलम्बशब्दस्य
अङ्कुरार्थे कुत्रापि प्रयोगादर्शनात्, कलम्बशब्दस्य च समूहार्थकत्वादिति सुधीभि-
र्विभाव्यम् ।

(ध) अस्मन्नामधेयेति ।—अस्माकं नामधेयमात्रं रामेति नाममात्रं, तेन मित्रं
सखा तेन, मात्रपदेन बोध्याद्यभाव इति सूचितम् ।

(न) मानार्हः सम्माननीयः, सख्युः पितुः स्वपितृतुल्यत्वादिति भावः ।
श्रीकृष्णोक्तिरियम् ।

भवान् । किं पुनः (प) अनभिज्ञोऽसि वीरव्यवहारस्य (फ) ।—

पुरमथनधनुर्विमर्दनोत्थं

प्रदहदहर्दिवमस्ति तीव्रमर्चिः ।

रघुजनककुटुम्बवाष्पपूरैः

परमिह शान्तिमुशन्ति शस्त्रभाजः ॥ ४१ ॥

(नेपथ्ये) ।

आः !! (न) जामदग्न्य ! किमेवमतिप्रसक्तः सद्यस्त-
शस्त्रान् (भ) अस्मानपि बलाद्धनुर्ग्राहयसि ?

जामदग्न्याः । (सरोषम्) । अरे विदेहप्रसवपांशुल ! (म)—

अयमधिपतिर्भासामिकान्तरो भवतो गुरु-

स्त्वमसि तपसा यदधीयानिति स्म तितित्यसे ।

(प) किं पुनः कित्नु ।

(फ) वीरव्यवहारस्य वीरचर्यायाः ।

पुरमथनेति ।—पुरमथनस्य विपुरारेः, धनुषः चापस्य, विमर्दनोत्थं भङ्गनसमुद्भूतं,
तीव्रम उद्यम, अर्चिः शस्त्रा, तेजः इति यावत्, क्रोधाग्नेरिति भावः, अहर्दिवम्
अहरहः, प्रतिदिनमित्यर्थः, प्रदहत सन्तापयदिति यावत्, मामिति शेषः, अस्ति वर्तते,
हृद अस्मिन् अर्चिषि, शस्त्रभाजः शस्त्रव्यवहारिणः, वयनिति शेषः, रघु जनकयोः
रघुवंशीय-जनकवंशीययोः, कुटुम्बानां परिजनानां, वाष्पपूरैः अश्रुप्रवाहैः, शान्तिम्
उपशमन, उशन्ति कामयन्ते, रामनिधने रघुवंश्या जनकवंश्याश्च पुत्रशोकेन, जामाट-
शोकेन च यदि रुदन्ति तदैव मे कोपशान्तिः स्यादिति भावः । तात्त्वेन, या
वत्तम् ॥ ४१ ॥

भूतः

(व) आः !! इति कोपे, “आस्तु स्यात् कोप-पीडयोः” इत्यमरः ।

(भ) अतिप्रसक्तः अतिदर्पितः । सद्यस्तशस्त्रान् त्यक्तायुधान् । जनकोक्तिरियम् ।

(म) विदेहप्रसवपांशुल । जनकवंशीयाधम ।

अयनिति ।—आसा तेजसान्, अधिपतिः प्रभुः, अयं परिदृश्यमानः, सूर्यः इत्यर्थः,
भवतः एकान्तरः एकेन व्यवहितः, गुरुः आचार्यः, याज्ञवल्क्येन सूर्यादधीतं, त्वया तु
याज्ञवल्क्यादिति सूर्यस्य तव गुरुत्वमेकान्तरमिति भावः, यत यतः, त्वं तपसा तपस्वरणेन,
वर्षीयान् अतिहृदः, असि, “तपसे” इति पाठे—त्वं वर्षीयान् असि, तमापि तपसे

कथमसि धनुर्नामयाहो ? तदेष समाप्यते

मम हि सकलक्षत्रालम्भकतोरमृतं भवान् ॥ ४२ ॥

(नेष्ट्रे) ।

भार्गव ! भार्गव ! अयनादिद्वन्द्ववाक्यगौरवनिगृहीतसम्प्रहार-
क्रियासमभिहारस्य तत्रभवतः (य) परमे ब्रह्मणि वर्त्तमानस्य
(र) पुनरुपप्लवन्ते (ल) बुद्धयः । तत् विरम, कियच्चिरम्
(व) इतः परमपि नाटयिष्यति (श) भवन्तमायुधपिशाची ?
(ष) ।

जामदग्राः । (विदुः) । अहो ! याज्यस्नेहः (स) शतानन्दः-

। पञ्चरसि, इति हेतोः, तितित्त्यसे स्म चम्यसे अ, चान्तोऽसि इत्यर्थः, त्वां प्रति मया
। मा प्रदर्शितेति भावः, इदानीं कथं विमर्शे, धनुर्नामयाहो धनुषः नाम गृहीतवान्,
प्रसि ? भवसि ? तत् तस्मात्, धनुर्नामपदवादित्यर्थः, तपोविद्वद्विद्याचाराव-
। म्वनस्य अभिप्रायप्रकटनादिति भावः, एषः, त्वमिति शेषः, समाप्यते शेषो क्रयते,
। या त्वं समाप्तं मृत्युं गीयसे इत्यर्थः, त्वा इत्योति भावः, भवान् मम सकलानां
नखिलानां, क्षत्राणाम् आलम्भ एव वध एव, कर्तुर्यशः, तस्य अमृतं हि श्रेयोभूतं
‘अमृतं यज्ञश्रेष्ठे स्थातु’ इति विश्वः । हरिणी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(य) अयनादीति ।—अयनादीनां इदानीं त्वत्पूर्वपुरुषाणामिति यावत्,
।। कस्य “पञ्चशुराम । बुद्धात् क्षत्रियसंहाराच्च विरम” इति वचनस्य, गौरवेण मुदत्तेन,
।। वाक्येषु मन्त्रानपदर्शनेन इत्यर्थः, निगृहीतः संबतः, परिच्युतः इत्यर्थः, सम्प्रहारस्य
।। कामस्य, क्रियासमभिहारः पौनःपुन्येन समाचरणं येन तथाभूतस्य । तत्रभवतः
पुन्यस्य ।

(र) परमे ब्रह्मणि परमात्मनि, ब्रह्मचिन्तने इति यावत्, वर्त्तमानस्य निरतस्य ।

(ल) उपप्लवन्ते विपथ्यं प्राप्नुवन्ति ।

(व) कियच्चिरं कियन्तं कालमित्यर्थः ।

(श) नाटयिष्यति नर्तयिष्यति ।

(ष) आयुधपिशाची अस्त्रधारणालसाहपा पिशाचयोषित् । भार्गवेत्यादि
पिशाचीदन्ता उक्तः शतानन्दस्येति बोध्यम् ।

(स) याज्यस्नेहः याज्यस्य व्रजमानस्य, जनकस्येति भावः, केहः प्रियता, ममत्व-
बुद्धिरिति यावत् ।

माकुल्ययति (ङ) । भवतु, सान्त्वयामि तावदेनम् । (तदभिसुखम्) ।

आङ्गिरस !—

नृपस्ते पात्न्योऽयं मम पशुपुरोडाशरसिकः

पृथिव्यामव्याजोद्भटभुजभृतः सन्ति रघवः ।

अमोषामुत्सिक्तं किमपि कुलमुत्कृत्य लवशो

विधाता तत् सर्वं यदभिरुचितं तं भृगुपतिः ॥ ४३ ॥

(नेपथ्ये) । आः पाप ! क्षत्रियायाः पुत्र ! क्षत्रियभ्रूणहत्या-
पातक्षिन् ! निसर्गनिष्प्राणं हि प्रहरणम् (क) इच्छाकूणां
ब्राह्मणेषु ; तैर्यादृशस्तादृशो वा सोढव्योऽसि (ख) । कथमेव-
मतिक्लामन्नस्माकमपि ब्रह्मवर्चसात् (ग) न विभेषि ?

(ङ) आकुल्ययति उद्दिष्टोक्तात् ।

नृप इति ।—पशुपुरोडाशे पशुपूजानो जगो वा, स एव पुरोडाशः इत्यभेदः,
“पुरोडाशो हविर्भट् अमस्या पिष्टकस्त्य च” इति विश्वः, तत्र रसिकः अमुरागः, सततं
अज्ञानुष्ठानपर इति भावः, ते तत्र, अयम् एषः यजमानः, नृपः जनकः, मम मयेत्यर्थः,
पात्न्यः रक्षणीयः, तव याज्यमेवं न हन्योति भावः, किन्तु रघवः रघुवंश्याः,
पृथिव्याम् अव्याजम् अकपटम्, उद्भटम् उद्भूतं, नर्वितसित्यर्थः, भुजं बाहुं, विभ्रति
आरयन्तीति लक्षोक्ताः, सन्ति विद्यन्ते, रघुवशीयाः पृथिव्यामिदानीं महापराक्रान्ता
भुजवल्गवर्विताश्च आत्मानमजिघं मन्यन्ते इति भावः, अमोषा रघूणां, किमपि वर्णना-
तीतम्, उत्सिक्तं नर्षितं, कुलं वंश, लवशः खण्डशः, उत्कृत्य हित्वा, विनाशयेति
आश्रित, भृगुपतिः परशुरामः, ते तत्र, यत् अभिरुचितम् इष्टम्, अस्त्रत्यागरूपमिति
भावः, तत् सर्वं विधाता विधास्यति, रघून् समूलं विनाश्य अस्त्रत्यागं करिष्यामीति
निष्कर्षः । । अङ्गिरसोक्तम् ॥ ४३ ॥

(क) क्षत्रियायाः क्षत्रियस्य गाधेः कन्या रेणुका तस्याः, पुत्र तत्सन्नुद्धौ ।
क्षत्रियेति ।—क्षत्रियाणां क्षत्रिवस्त्रोष्णा, सूयाः गर्भस्थाः शिशवः, तेषां कन्या वधः,
यथा पातक्षी प्रापो तत्सन्नुद्धौ । क्षत्रियागर्भजातस्य तव क्षत्रियभ्रूणहत्या अतीव
निघृणतायाः परिचायिका अमानङ्गी चेति भावः । निसर्गनिष्प्राणं स्वभावतो दुर्बलं,
स्वभावत एव ब्रह्महत्याविमुखमिति भावः । प्रहरणम् अस्त्रम् ।

(ख) तैः इच्छाकूमाः, यादृशस्तादृशः यथा तस्या, अतिदुराचारीऽपि ब्राह्मण
अपि कृता इति भावः, सोढव्योऽसि अलभ्योऽसि ।

जामदग्न्याः । (सरोष हासम्) । अरे ब्रह्मबन्धो ! बान्धकिनेय !
गौतमगोत्रपांसन ! (घ)—

कुर्व्युः शस्त्रकथाममौ यदि मनोर्वंशे मनुष्याङ्कुराः
स्थाचेत् ब्रह्मगणोऽयमाकृतिगणस्तत्रेष्टे चेद्भवान् ।
सम्त्राजां समिधां च साधकतमं धत्ते छिदाकारणं
धिष्णोर्वीकुशकर्षणोत्पणकिणग्रन्थिममायं करः ॥ ४४ ॥

(ग) अतिक्रामन् उल्लङ्घयन्, अवजानन् इति यावत् । ब्रह्मवर्चसात् ब्रह्म-
तेजसः, ब्रह्मतेजसा त्वां दग्धुं समर्थाऽस्मीति भावः । ब्राह्मणानुरागिणः इत्याक्षयः
दुष्टमपि त्वां ब्राह्मण इति कृत्वा अनुमर्हन्ति, न पुनर्भयं ब्राह्मणा इति भावः । आः
प्रापेत्यादि विमेषोत्पन्ना उक्तिरपि शतानन्दस्येवेति बोध्यम् ।

(घ) ब्रह्मबन्धो ! ब्राह्मणाक्षम ! “ब्रह्मबन्धुरधिष्ठेपे निर्देशे” इत्यमरः ।
बान्धकिनेय ! बन्धकी कुक्षटा, तत्पुत्रः तत्सम्बुद्धौ कौलटेय ! कुक्षटापुत्र । इत्यर्थः ।
“अथ बान्धकिनेयः स्नात बन्धुव्यासतोसुतः । कौलटेयः कौलटेरः” इत्यमरः ।
शतानन्दस्य मातुरङ्गस्याया देवेन्द्रसङ्गमात् बन्धकीत्वमिति भावः । गौतमगोत्रपांसन !
गौतमवंशाक्षम !

कुर्व्युरिति ।—यदि मनोः वंशे कुले, उत्पन्ना इति शेषः, अमौ रामादिकमङ्गुल्या
निर्दिश्य एते, मनुष्याङ्कुराः मानवपोताः, अङ्कुरवत् अनायासमुत्पाटनीयाः सुद्रमानवा
इति भावः, शस्त्रकथां शस्त्रव्यवहारकथा, वयं शस्त्रप्रयोगकुशला इत्येवम् आस्वाप-
नित्यर्थः, कुर्व्युः, आकृत्या अवयवेन, शिक्षा-सूत्र मौल्यमेखलादिचिह्नमात्रेणेति यावत्,
न तु ब्रह्मण्यादिनेति भावः, गण्यते उच्यते इति आकृतिगणः ब्राह्मणवैश्वधारीति
यावत्, अयं, जनक इति शेषः, चेत् यदि, ब्रह्मगणः ब्राह्मणत्वेन गणनीयः, स्थात्
भवेत्, तथा तव ब्रह्मगणे, भवान् शतानन्दः इति यावत्, इष्ट्यते गण्यते, ब्राह्मणत्वेनेति
भावः, चेत्, तर्हि भोर्वी शिक्षिगो, तथा कुशः दर्भाः, विशुद्धब्राह्मणचिह्नमिति भावः,
तेषां कर्षणेन उत्पन्नः उत्काटः, धिष्णग्रन्थिः शुक्लकठिनमांसनित्यर्थः कश्चिन् तथाभूतः,
जम अयं करः इति, सम्त्राजां राजाधिराजानां, समिधां होमोद्यकाष्ठानाञ्च, छिदा-
कारणं छेदनाद्ये, साधकतमं करणं, कुठारमिति यावत्, “करणं साधकतमं चैव-
मावेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः, धिक् निष्फलं यथा तथा, धत्ते धारयति । अत्र धिक्शब्दस्य
निष्फलायत्वात् तदर्थेने न द्वितीया, निन्दा-निर्भर्त्सनायथोक्तं तद्विधानात् । “धिक्

(नेपथ्ये) ।

भगवन् भार्गव ! भार्गव—

त्वं वेदवानसि वशिष्ठगुरोः सनाभिः

स्वायम्भुवः स भगवान् प्रभवो गुरुस्ते ।

तं नातिमात्रमसृणं हृदयं मदीय-

मद्यापि न त्रुटति शाम्यतु ते कुट्टिष्टिः ॥ ४५ ॥

जामदग्न्याः । (सोऽचैर्वाग्भ्यम्) । किमात्य रे दशरथ ! किमात्य ?
नाद्यापि हृदयं त्रुटतीति ; कथं वा त्रुटतु यावदेव न व्याप्रियते
(ङ) परशुः ?

भर्तृत्वे च निन्दायां निष्फले कृत्स्निनेऽपि च" इति विश्व । मनुवंशादुत्पत्ते चेत्
बोराः स्तुः, कुलटापुत्रः त्वच्चेत् ब्रह्मणः स्वात्, तदा मम कुठःरेण एते मनुवंश्यास्त्वच्च
श्रीर्षं नारकीया इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

त्वमिति ।—त्वं वेदवान् वेदवित्, तदापि वशिष्ठ एव गुरु. तस्य सनाभिः सपिण्डः,
एकमोवभवः इत्यर्थः, "सपिण्डास्तु सनाभयः" इत्यमरः ; असि भवसि, वशिष्ठसनाभित्वं
अकटयन्नाह, स्वायम्भुवः ब्रह्मपुत्रः, सः नारायणस्यापि वचसि पदाघातकारी, अतः
एव विश्वोक्तपूज्यः इत्यर्थः, भगवान् भृगुरिति भावः, ते तव, प्रभवः जन्महेतुः,
उत्पत्तिकारणमित्यर्थः, "स्वाज्जन्महेतुः प्रभवः स्वानच्चाद्योपलब्ध्यर्थे" इत्यमरः ; गुरुः
आदिपुत्रश्च इति यावत् ; "गुरुस्ते" इत्यत्र "गुरोस्ते" इति पाठकल्पनं सङ्गतं, तस्यात्वे
स भगवान् स्वायम्भुवः ते तव, गुरोः पितु जामदग्न्याः प्रभवः जन्महेतुः, जामदग्न्योः
भृगुपुत्रत्वात्, परशुरामस्य च जामदग्न्यपुत्रत्वादिति बोध्यम् ; वशिष्ठस्तव पूर्वजो
भृगुश्च, उभयोरेव ब्रह्मपुत्रत्वात् त्वं वशिष्ठस्य सनाभिरिति भावः, तेन हेतुना,
वशिष्ठगुरोः सनाभित्वेन हेतुना इत्यर्थः, अतिमात्रम अत्ययं, मसृणं कोमलं,
त्वयि अकठोरमिति भावः, मदीयं हृदयं विसृज्य, अद्यापि न त्रुटति न
विक्रान्तिं गच्छतीति भावः ; यदा—त्रुटति क्रियति, मर्यादावन्धनमिति शेषः, तव
मर्यादाखण्डनं न करोतीति भावः, अतः त तव, कुट्टिष्टिः अशुभदर्शनं, राममद्रे
विबुधभाव इति भावः, शाम्यतु शान्तिं गच्छतु निवर्त्ततानिति यावत्, गुरो. सपिण्ड
इति त्वा जमे दात भावः । वसनातिशयकं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(ङ) आत्य भवोऽपि । त्रुटति विदीर्घं भवति । व्याप्रियते प्रवर्त्तते, अवध्यवृत्तं
निजकर्मणि दात भावः ।

(नेपथ्ये) ।

आः !! जामदग्न्य ! गुरुनप्यधिचिपसि !! (च)—

पुरोजन्मा नाद्यप्रभृति मम रामः स्वयमहं

न पुत्रः पौत्रो वा रघुकुलभुवां च क्षितिभुजाम् ।

अधीरं धीरं वा कलयतु जनो मामयमयं

मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदौक्षापरिकरः ॥ ४६ ॥

जामदग्न्यः । (सावज्ञं रामं प्रति) । अये ! किमयं लक्ष्मणो
भवन्तं पुरोजन्मानमपदिशति ? (छ) ।

रामः । (सविषय-स्मितम्) । प्रसीद भगवन् ! स एवायं यौवना-
देवांचि निरपराधमधुरे वयसि (ज) वर्त्तमानो यानि कानि-
चिदक्षराणि प्रलपति (झ) ।

(च) आः इति कोपे, “आस्तु स्यात् कोप-पौडयोः” इत्यमरः । गुरुन् पित्रून्,
अधिचिपसि भर्त्सयसि ।

पुरोजन्मेति ।—अद्य प्रभृति अशारभ्य, रामः मम पुरोजन्मा अयजः, न,
स्वयं स्वतन्त्रः, स्वैच्छाचारीत्यर्थः, अहं रघुकुलभुवां रघुवंशीत्यन्नामा, क्षितिभुजा राज्ञां,
दशरथाज्जादोनामिति भावः पुत्रः पौत्रो वा न, तदादेशाननुवर्तित्वादिति भावः, अयं
सभास्य इति भावः, जनः लोकः, माम् अधीरम् अज्ञतप्रकृतिकं, धीरम् अनुज्ञत-
प्रकृतिकं वा, कलयतु विवेचयतु, तव न मम काऽपि क्षतिरिति भावः, मया अयम्
एवः, दुष्टस्य दुर्विनीतस्य, द्विजस्य ब्राह्मणस्य, दमनदौक्षायां शासनरूपव्रते, परिकरः
सम्राट्, प्रगाढगात्रिकावन्धः इत्यर्थः, बद्धो वा, “भवेत् परिकरो ब्राते पर्यङ्क-परि-
वारयोः । प्रगाढगात्रिकावन्धे विवेकारभयोरपि ॥” इति विश्वः । “यन्मारभो परि-
करो” इति त्रिकाण्डशेषः ; बद्धः रचितः, दुष्टमेवं शास्तीति भावः । “मामय-
मयम्” इत्यत्र “मामघमयम्” इति पाठे—अघमयं पापमयं, पापिष्ठानित्यर्थः, भानि-
त्यनेनान्वयः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(छ) सावज्ञं सावहेलं, लक्ष्मणोक्तिश्रवणेन इति भावः । अपदिशति व्यक्-
करोति, असौक्यरोतोत्यर्थो वा ।

(ज) अवांचि पूर्वस्मिन्, शेषवे इत्यर्थः, निरपराधमधुरे नास्ति अपराधो यत्र
सादृश्यम्, अत एव मधुरं तस्मिन्, वयसि कौमारे इति भावः, कुमारस्यापराधो
न गण्यते इति भावः ।

कामदयाः । (सखितम्) । कथमेतावत्यपि माममृष्यमाण-
माशङ्कसे ? (ज) यतस्त्वदनुवर्त्ती खल्वयं (ट) त्वामेवास्तमय-
मानमन्वस्तमयिष्यते (ठ) । निर्वाणं हि सवितारं तरणि-
मणिरप्यनु-निर्वाति । (ड) (नेपथ्यं प्रति) । साधु रे लक्ष्मण !
साधु, कनिष्ठतरोऽपि वरं (ढ) भवान्, न पुनरयं वृथा-
ज्येष्ठो (ण) रामस्ते ।—

प्रागुच्चैःशिरसं क्षुरप्रनखरैः क्रीञ्चाद्रिदन्तावलं

भिस्त्वा हंसमयानि मौक्तिकफलान्याकौर्त्य पर्यापिताम् ।

(भ) अक्षराणि वचांसि । प्रलपति अनर्थकं वदति, बालस्वभावेन असम्बद्धं
यथा तथा वदतीत्यर्थः । “प्रलापाऽनर्थकं वचः” इत्यमरः ।

(ज) एतावत्यपि एतावदधिके निर्भर्त्सनेऽपि, “दुष्टद्विजदमनदौत्तापरिकरः”
इत्यनेन कृते अविच्छेदेऽपि इति भावः, अमृष्यमाणम् अन्वस्यन्तम्, आशङ्कसे बुध्यसे,
नाहं, कदाऽपि क्षमिष्ये इति भावः । यथा—अमृष्यमाणम् अन्वस्यन्तम्, समाशुभ्य-
नित्यर्थः, एतादृशाधिच्छेपात् परमेव मया सद्य एव यत् तस्य प्रतिविधानं न कृतं, तेन
मम अक्षमालक्षणं त्वया कुत दृष्टम् ? मया तु ज्ञात एवायं, परं सा चमा तव
जीवनकालस्याधिनो क्षमिष्यतीति निष्कर्षः ।

(ट) त्वदनुवर्त्ती तवानुगामी । अयं लक्ष्मणः ।

(ठ) अस्तमयमानम् अदर्शनं गच्छन्तं, मत्परशुप्रहारादिति भावः, त्वा भवन्तम्,
अनु पश्चात्, अस्तमयिष्यते अदर्शनं गमिष्यति, त्वा निष्ठस्य पश्चादेनमपि हनिष्यामीति
भावः ।

(ड) निर्वाणम् अस्तं गतं, सवितारं सूर्यम्, अनु पश्चात्, तरणिमणिरपि सूर्य-
ज्ज्ञातो मणिरपि, निर्वाति निर्वाणं गच्छति, निष्प्रभो भवतीत्यर्थः ।

(ढ) वरं मनाक् प्रियः, अव्ययमेतत् । “मनागिष्टे वरं यत्तु कश्चिदाह तद-
व्ययम्” इति भावतः ।

(ण) वृथाज्येष्ठः निरर्थकोऽयम्, निर्बोध्यत्वादिति भावः ।

प्रागिति ।—प्राक् पूर्वं, क्षुरप्राक् अक्षविशेषा एव, नखराः तैः, उच्चैः उन्नतं,
शिरः शिखरं मस्तकञ्च वक्ष्ये तयोक्तं, क्रीञ्चाद्रिरेव क्रीञ्चपर्वत एव, इत्यादयः इत्ये-

सैंहीं वृत्तिमधिष्ठितेऽपि हि मयि चात्रेण कल्पेन ते
दिष्ट्या कौतुकमाभिरामिकमसि त्वं कोऽपि वीराङ्कुरः ॥ ४७ ॥

(नेपथ्ये) ।

भार्गव ! भार्गव ! दुर्विज्ञानमिदमर्वाक् फलनिष्पत्ते-
राभिरामिकं साङ्गामिकं वा (त) ।

रामः । (सरोषं नेपथ्याभिमुखम्) । आः !! वत्स ! कोऽयमद्यतनः
(थ) ते दुर्विनयप्ररोहो (द) यत् गुरुनपि चित्नी-
करोषि ? (ध) ।

तं, भित्त्वा विदाय्य, हंसमयानि हंसरूपाणि, गुह्यत्वादिति भावः, मौक्तिकफलानि
मुक्ताफलानि, आकीर्त्य आकृष्य, इतस्ततो विक्षिप्येति यावत्, पर्यापिताम् आत्मानं
सर्वथा प्रापिता, सिङ्गस्य इय सैंही ता सिङ्गसम्बन्धिनी, वृत्तिं व्यवहारं, गणकुभां
भित्त्वा मौक्तिकाकर्षणवत् व्यापारमित्यर्थः, अधिष्ठिते आश्रिते, सिङ्गवत् पराक्रान्ते
इत्यर्थः, मयि परशुरामेऽपि, दिष्ट्या भाग्येन, ममेति शेषः, अन्येषा बोध्याभावात्
त्वयि च तद्वीरत्वदर्शनादिति भावः, चात्रेण चित्रयोचितेन, कल्पेन निश्चयेन, शौर्य-
प्रकटनरूपेणेति भावः, ते तव, अभिरामः प्रीतिः, तस्मै हितम् आभिरामिकं प्रीतिप्रद-
मित्यर्थः, कौतुकं कुतूहलम्, औत्सुक्यमिति यावत्, दृश्यते इति शेषः । यदा—चात्रेण
कल्पेन ते, वचनमिति शेषः, आभिरामिकं कौतुकं कौतुकावड्य इत्यर्थः, तस्मात् त्वं
कोऽपि अद्भुतप्रकृतिकः, वीराङ्कुरः वीरप्ररोहः, अस्मि ; पुरा परशुरामेण क्रोधाद्रिं
शरेण विदाय्य मानससरोविहारिणा हंसानां द्वारं कृतमिति पुराणम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

(त) दुर्विज्ञानं दुर्ज्ञेयम् । इदं महचनं कौतुकं वा । अर्वाक् पूर्वम् । फलनिष्पत्तेः
कार्यसिद्धेः, विजयलाभस्येति यावत् । साङ्गामिकं सङ्ग्रामाय हितम् । यावत् न
त्वया अहं निहतः, मया वा त्वं, तावत् मम कौतुकम् आभिरामिकं साङ्गामिकं वा न
आयते इति भावः ।

(ध) अद्यतनः अद्यभवः, साम्प्रतिकः इत्यर्थः ।

(द) दुर्विनयप्ररोहः औद्धत्याङ्कुरः, अस्मिष्टाचारप्रारम्भ इति यावत् ।

(थ) गुरुनपि पूज्यानाप । चित्नीकरोषि आश्रयीकरोषि, "पुरोजन्मा नाद्यप्रभृति"
इत्यादिवचनेन लक्ष्योक्तांशोक्त भावः ; यदा—प्रतिवचसा विरज्यधृतीति भावः ।

(नेपथ्ये) ।

आर्य्य ! तूष्णीम् (न) अयमस्मि । क्षमस्व जामदग्न्य !
नियन्त्रितः (प) अहमार्य्येण ।

जामदग्न्यः । (विहस्य) । अरे राम ! कथमद्यापि वाचमेव
सूनुतामस्मदभियोगप्रशमनीं प्रथयसे ? (फ) । कवचहरोऽसि,
शस्त्रैरेव प्रतिक्रियन्तां (व) शस्त्राणि । किञ्च रे !—

राजन्तेभ्यो जन्म वैवस्वतेभ्य-
श्चक्रे चापाचार्य्यकं कौशिकश्च ।
क्षत्रीं चर्यामेवमुन्मुञ्चतस्ते
गोत्राक्षेपी वज्रलेपः कलङ्कः ॥ ४८ ॥

रामः । (सगर्व-स्मितम्) । भगवन् ! सत्यमेतत्—

जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्रियश्रोत्रियेभ्यो
विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

(न) तूष्णीं भौनी ।

(प) नियन्त्रितः संयतः, निवर्त्तित इत्यर्थः ।

(फ) सूनुता सत्यमधुरा, “सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात् प्रियसत्ये वचस्यपि” इति
विश्वः । अस्मदभियोगप्रशमनीं मम कोपशान्तिकरोम् । प्रथयसे विस्तारयसि, पुनः
पुनर्ददसौत्यर्थः ।

(व) कवचहरः वर्महरः, ससज्ज इत्यर्थः । प्रतिक्रियन्तां प्रतिविधीयन्तां, निवा-
र्य्यन्तमित्यर्थः ।

राजन्तेभ्य इति ।—वैवस्वतेभ्यः क्षत्रियैः, राजन्तेभ्यः वृषेभ्यः, सूर्यवंशीयवृषपतिभ्यः
इत्यर्थः, जन्म उत्पत्तिः, तवेति शेषः, कौशिकः विश्वामित्रः, चापाचार्य्यकं धनुर्वेदशिष्यायां
गुरुत्वमित्यर्थः, ते इति शेषः, चक्रे कृतवाच, किन्तु एवम् इत्यं-प्रकारेण, क्षत्रीं
क्षत्रियसम्पत्तिनीं, चर्याम् आचारं, विक्रमव्यापारमिति यावत्, उन्मुञ्चतस्त्यगतः, ते
तव, गोत्रं कुलम्, चाक्षिपति निन्दतीति तपोक्तः, कलङ्कः अपवादः, वज्रलेपः चिर-
स्थायीति भावः, भवतीति शेषः । शशिनी इति—“मातौ गौ चेच्छाशिनी वेद-
शोभे” इति तत्त्वचयात् ॥ ४८ ॥

अस्मिन् वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा

विप्रे शस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्यात् विभेमि ॥ ४८ ॥

जामदग्न्याः । (सकोधन) । आः !! पाप दुर्मुख ! वशिष्ठ इव
विश्वामित्र इव स्वस्तिवाचनिको (भ) ब्राह्मणस्ते परशुरामः !!
(सत्यवन्) । धिक् कष्टम् !! एवमुच्चावचवाचः (म) क्षत्रियाः
श्रूयन्ते । (कोपातिशयं नाटयन्) । अयमहं भोः !—

सह दशरथमद्योत्कृत्य पुत्रैश्चतुर्भि-

र्जनककुलकवन्धस्कन्धनिर्गत्वरीभिः ।

नवरुधिरलताभिः क्लृप्तलोलापताकां

रणभुवमतिरौद्रीं रुद्राश्रयः करोमि ॥ ५० ॥

जात इति ।—स. अहं नवदुक्तप्रकारवीरचर्यांपरादुष्टांऽह, दिनकरकुले सूर्यवंशे,
क्षत्रियश्रीवियेभ्यः क्षत्रिया एव श्रीवियाः वेदविदो ब्राह्मणविशेषाः तेभ्यः, ब्रह्मनिष्ठेभ्यः
क्षत्रियेभ्यः इति यावत्, जातः समुद्भूतः ; भगवतः विश्वामित्रात् दृष्टः जात इति
यावत्, दिव्यानाम अनौक्तिकानां, कृष्णकादीनामिति यावत्, अस्त्राणां पारः अन्तः
येन तन्नामृतोऽपि, जात इति शेषः, जनः प्राकृतजनः, अस्मिन् वंशे सूर्यकुले, दुर्यशो
वा अकीर्तिर्वा, यशो वा कीर्तिर्वा, कथयतु चोषयतु. मम पराङ्मुखत्वेनेति भावः,
किन्तु विप्रे ब्राह्मणे, ब्राह्मणं प्रतीत्यर्थः, शस्त्रग्रहणेन आयुधप्रयोगेण, गुरु सहस्र
तस्मात्, साहसिक्यात् अविमृश्यकारणात्, विभेमि शब्दे । मन्दाक्रान्ता इति—“मन्दा-
क्रान्ताऽम्बुधि-रस नगैर्भो भ-नोःतौ गयुग्मम्” इति तद्वचसात् ॥ ४८ ॥

(भ) स्वस्तिवाचनिकः स्वस्तीति वचनं प्रयोजनमस्येति स्वस्तिवाचनिकः यत्किञ्चित्
प्रतिग्रहणं कर्तुम् । स्वस्तीति वचनप्रतीतिरिति भावः । वशिष्ठादीनां प्रति सावशीर्त्ति-
रियम् ।

(म) उच्चावचवाचः विविधानायाः, “उच्चावचं नैकभेदम्” इत्यमरः । मत्समीपे
क्षत्रियाणां मौनावलम्बनमेवोचितं, परन्तु ईदृशी तेषां स्पृहा यत् मया सह एव वाक्-
चातुर्यमपि कर्तुमुमहन्ते, दुःसहोऽयं व्यापार इति भावः ।

सहैति ।—रुद्राश्रयः शङ्करान्तेवासी. अयमहमिति गद्यस्यवाक्येनान्वयः. परशु-
रामः इति शेषः. अद्य चतुर्भिः पुत्रैः रामादिभिः, सह दशरथम् उत्कृत्य । कृत्वा,
कुठारेण निहत्य इत्यर्थः, जनककुलम् विदेहवंशम्, कवन्धानां मन्धरैः । क्लृप्तशिरसि

रामः । (सरोषम्) । आः !! जामदग्न्य ! केयं वाग्विभौषिका ?
 (य) दूरमतिक्रामति प्रसङ्गे (र) कदाचिदिच्छाकवोऽपि
 दुर्मनायन्ते (ल) ।

जामदग्नाः । (सभुक्कुटीमक्रम) । ततः किम् ?

रामः । (सावटम्भम् (व)) । ततश्च—

तैस्त्रिःसप्तभिरेव राजविजयैर्यत्ते भुजस्तम्भयोः
 कृत्वा तोरणमालिकां पुनरमुं द्वाविंशमारिषते ।
 द्रक्ष्यामि त्वयि वर्त्तमानमधुना तच्चापविद्याऽद्भुतं
 शम्भोस्तस्य हि केवलेन धनुषा कष्टेन तुष्टिर्न मे ॥ ५१ ॥

कलेवराणां, “कवन्धस्तु क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्” इत्यमरः, स्तम्भेभ्यः निर्गत्वरोभिः, निर्गच्छन्तोभिः, नवरुधिरकृताभिः सद्यःपातितश्रीणितधाराभिः, अभिनवरत्नानां कृताकृतैः प्रवाहैरिति भावः, कृता रचिता, लोचया अवहेलया, पताका नैजवन्ती कृतां तथाभूतानां, अत एव रणभुवं सङ्ग्रामभूमिम्, अतिरौद्रीम् अतिभयानकां, करोति । मालिनोद्धतं—“न-न-म-म ययुतेयं मालिनी भोगिलोकेः” इति तद्वचः श्रुतः ॥ ५० ॥

(य) वाग्विभौषिका वाचा विभौषिका भयप्रदर्शनम्, इयं विभौषिका अति-
 तुष्टा इति भावः ।

(र) दूरम् अन्वयम्, अतिक्रामति इडिं गच्छति, सज्जनीचिताचारस्य सीमां
 अङ्गवति सतीत्यर्थः । प्रसङ्गे कवचित् व्यापारस्य प्रस्तावे ।

(ल) दुर्मनायन्ते दुर्मनस इव विकृतचेतस इव आचरन्ति, विकृतचित्तत्वेन
 ब्राह्मणानामपि मर्यादां रक्षितुं न शक्नुवन्तीति भावः ।

(व) सावटम्भं समर्थम् ।

तैरिति—यत् आपविद्याऽद्भुतं अनुर्वेदशिक्षादपमद्भुतं वैचित्र्यमित्यर्थः, अनुर्विद्या-
 नैपुण्यमिति यावत्, तैः सर्वलोकप्रसिद्धैः, त्रिःसप्तभिरेव एकाविंशतिसङ्ख्याकेरेण,
 राजविजयैः अविजयिधनैः, ते तव, भुजावेव बाहुद्वयमेव, शम्भो तयोः तोरणमालिकां
 बहिर्द्वारविजयिमास्य, कृत्वा विनाय, तोरणं यथा मालया अलङ्करोति तथा भुजशम्भो
 अलङ्करोति भावः, “तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्” इत्यमरः, पुनः अमुं द्वाविंश द्वाविंशतैः
 सङ्ख्यां, सज्जनीचिताचारमिति भावः, अरिषते आरब्धुमिच्छति, अधुना त्वयि वर्त्तमानं

जानदग्न्यः । (सरोषम्) । किमात्य रे ! किमात्य ? (“द्रक्ष्यामि
त्वयि वर्त्तमानमधुना—” इत्यादि श्लाकीतराङ्कं पठित्वा सम्यगम्) । अहो ! सर्वतः
समिध्यमानदारुणस्य रोषजातवेदसो (श) विदेहदिलीपयोः
कुलं नाम कति भविष्यन्त्याहुतयः (ष) । (उभे) । भो भोः
सप्तद्वीपकुलपर्वतवर्त्तिनो राजानः ! चेतयध्वं चेतयध्वम् (स)—

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि क्षत्रास्रमध्वासव-
स्वादाभिज्ञपरश्वधेन विदधे निःक्षत्रिया मदिनी ।
यद्वाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-
दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥ ५२ ॥

विद्यमानं, तत चापविद्याऽहुतं, द्रक्ष्यामि, हि यतः केवलेन एकेन, एकमात्रेणैव,
“एके मुग्यान्वकेवलाः” इत्यमरः ; तस्य तव गुरोरित्यर्थः. शम्भोः इत्यर्थः. धनुषा
कृष्टेन भङ्गेन, मे मम, तुष्टिः परितोषः, न, अस्तीति शेषः. यावत् तव अहुतचापविद्यायाः
परोक्षा मया न क्रियते, यावत् तव धनुर्मया न कृष्यते, तावत् न मे परितुष्टिरिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(श) सर्वतः समन्तात् । समिध्यमानदारुणस्य समिध्यमानः सम्यक्
दोष्यमानः, अत एव दारुणः भयङ्करः तस्य । रोषजातवेदसः क्रोपाग्नेः ।

(ष) नाम सन्धावनायां. कति कियत्सङ्क्राकाः, आहुतयः इवनीयद्रव्याणि ।

(स) सप्तेति ।—सप्तसु द्वीपेषु ये कुलपर्वताः महेन्द्रादयो गिरयः, तत्र वर्त्तन्ते
तिष्ठन्ति इति तादृशाः । चेतयध्वं चेतयध्वं जागृत जागृत, अवहितो भवत अव-
हितो भवत इत्यर्थः. स्वार्थे विनन्तोऽयं प्रयोगः ।

येनेति ।—येन परशुरामेण, अवाप्याम् अजाय्येव रक्तान्येव, मध्वासवाः मद्या-
नीयार्थः, “मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्ययोः” इत्यमरः, तेषां स्वादाभिज्ञः
आस्वादन्पुत्रः, यः परश्वधः कुठारः तेन, स्वा निजां, मातरमपि जननीमपि,
विनिहत्य विनाशय, मदिनी पृथ्वी, निःक्षत्रिया क्षत्रियशून्या, विदधे कृता, अद्यापि
वृद्धानीमपि, यस्य परशुरामस्य, बाणेन शरेण, त्रयः अतः, रन्मुनिस्त यावत्, तदेव
वर्त्म पत्याः तेन, क्रौञ्चस्य तदाप्यस्य, शिखरिणः पर्वतस्य, अस्थिकणाः अस्थिसंज्ञानि,
हंसश्चात् हंसव्याजेन, पतन्ति, स मुनिः भार्गवः परशुरामः, पुनः भूयः, क्रुद्धः क्रुद्धः,
अत एव चेतयध्वं चेतयध्वमिति पूर्वेण सत्यम् । पुरा जमदग्निः स्वां भार्यां रेणुकां

रामः । (सङ्घर्ष-सम्भ्रमम्)—

नृपानप्रत्यक्षान् किमपवदसे ? नन्वयमहं

शिशुक्रीडाभग्नत्रिपुरहरधन्वा तव पुरः ।

अहङ्कारकूराङ्गुनभुजवनव्रसनकला-

निसृष्टार्थो बाहुः कथय कतरस्ते प्रहरतु ? ॥ ५३ ॥

जामदग्नयः । (सकोपाटोपम् (४)) । आः ॥ पाप विकर्तनकुल-
कलङ्क ! पुनस्तारां (क) तदेव पार्वतीदयितकोदण्डदहन-
साहसमुद्भावयसि ? (ख) । अहह !! क्षत्रियोऽपि भागेवस्य

जलाहरणाय नर्मदानदौ गतां तव कार्तवीर्याङ्गुनस्य स्त्रीभिः सह जलक्रीडादर्शन-
कुतूहलेन कृतविलम्बामागतां ध्यानेन विज्ञाय क्रीडात् “अहि एनाम्” इति पुमान्
प्रत्येकमादिदेश, तेषां कनिष्ठः परशुरामः पितृराजां शिरसि निधाय परशुधारया
मातरं विच्छेदेति पुराणम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

नृपानिति ।—अप्रत्यक्षान् अदृष्टिगोचरान्, स्थानान्तरस्थानिति यावत्, नृपान्
राज्ञः, किं कथम्, अपवदसे निन्दसि ? यदा—अपवदसे ? आक्षिपसि ? स्थानान्तराव-
स्थितान् तान् उद्दिश्य भीष्मकीर्णोत्तर्यः, ननु भीः । शिशुक्रीडया बालमुल्लसखिलया,
क्रीडाव्यजेनेत्यर्थः, भयं क्षुब्धं, द्विपुरहरस्य शम्भोः, धनुः येन तदाभूतः,
अयम् एवः, अहं तव पुरः अगतः, तिष्ठामीति शेषः, अहङ्कारेण गर्वेण, क्रूरस्य
निष्ठुरस्य, समुद्रतस्थेति भावः, तव पितृवधरूपनेष्टुर्याचरणादिति भावः, अङ्गुनस्य
कार्तवीर्यस्य, भुजवनानां सहस्रवह्नामिति यावत्, व्रसनस्य छिदनस्य, या कला
सामर्थ्यं, तेन निसृष्टः ज्ञातः, अर्थः भस्तु, सार इति यावत् यच्च तदाभूतः,
“अर्धोऽभिद्येयैरस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ; ते तव, कतरः वाम दक्षिणयोः कः,
बाहो वा दक्षिणो वा इति भावः, बाहुः भुजः, प्रहरतु, मामिति शेषः, कथय ?
यद ? शिखरिणो वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(४) सकोपाटोपं कोपेन क्रोधेन, अटोपः तज्जनं, तेन सह वर्तमानं यथा तदा ।

(क) विकर्तनकुलकलङ्क ! सुख्यं श्रावणम् ! पुनस्तारां पुनरपि ।

(ख) पार्वतीत ।—पार्वतीदयितस्य हरस्य, कोदण्डं धनुः, तस्य दहनं भक्षणमेव,
साहस, दक्षणेन यत् साहसं सन्निविष्टकारित्वम् इति वा । उद्भावयसि प्रकटयसि,
उद्योः वापदस्योत्पथः ।

कार्तवीर्यजयिनं भुजदण्डमन्विष्यति !! अहा ! गरीयान् (ग)
कालः. यदश्रुतचरमपि (घ) आवयति, अदृष्टचरमपि (ङ)
दर्शयति । अपि च, रे राजन्यकोट !—

जानास्येव यथा पितुः परिभवन् होमार्जुनौमर्जुनौ

मत्कोदण्डमनेकराजकवधस्त्राध्यायमध्यापिपत् ।

तेनैवास्ति भवत्सु यद्यपि मम क्रोधोऽयमौत्सर्गिक-

स्तत् सम्प्रत्युपसर्जनं गुरुधनुर्भङ्गादयं हेतुमान् ॥ ५४ ॥

रामः । ऋषे जामदग्न्या ! पटच्चरौभूता (च) खल्वियं
पुरातनौ कौर्त्तिपताका ; नन्विदानीमेव द्रष्टव्यम् । (नेष्याभि-
मुखम्) । वत्स लक्ष्मण ! धनुर्धनुः ।

(ग) गरीयान् अतिमहान्, कालः कालस्य प्रभावातिशय इत्यर्थः, कालमाहात्म्यं
विचित्रमिति यावत् ।

(घ) अश्रुतचरमपि पूर्वं कदाऽपि न श्रुतमपि ।

(ङ) अदृष्टचरमपि पूर्वं कदाऽपि न दृष्टमपि ।

जानासीति ।—पितुः जामदग्न्येः, होमार्जुनौ होमसाधनौ अर्जुनौ धवलो
गामित्यर्थः, “बलवो धवलोऽर्जुनः” इत्यमरः ; यदा—अर्जुनौ सौरभेयोम्, “अर्जुनौ
सौरभेयो गौ.” इत्यमरः ; परिभवन् तिरस्कुर्वन्. ताडयन्नित्यर्थः, बलपूर्वकं गृह्णन्
इति यावत्. अर्जुनः कार्तवीर्यः, यथा मम कोदण्डं धनुः, अनेकेषां बहूनां,
राजकानां राजसमुद्धानां, वध एव विनाश एव, स्त्राध्यायः वेदः तम्, अध्यापिपत्
अध्यापितवान्, शिष्यामासेत्यर्थः, कार्तवीर्यं प्रति क्रोधेनैव मया धनुष्यता सर्वे
अत्रिणा निहता इति भावः, तत् जानास्येव अवगच्छस्येव, तेनैव हेतुना, कार्तवीर्यं
प्रति क्रोधेनैव हेतुनेत्यर्थः, यद्यपि भवत्सु अत्रियमात्रेषु इति भावः, अयं
क्रोधः औत्सर्गिकः सामान्यः, साधारणः इत्यर्थः, अस्ति वर्तते, सम्प्रति तत् उपसर्जनम्
अपधानम्, औत्सर्गिक इति यावत्, अयं क्रोधः, गुरोः इत्यर्थः, धनुर्भङ्गात् आप-
भक्षणात्, हेतुमान् सकारणः, संबन्ध इति शेषः, सामान्यतो युष्मासु कृतस्य
क्रोधस्य अयमपरो हेतुर्गुरुधनुर्भङ्गो जातः, तज्जादयं न क्षमे इति तात्पर्यम् ।
मार्दूल्यविक्रीडितं वक्तुम् ॥ ५४ ॥

जामटग्राः । (साक्षेपम्) । अरे अनात्मज्ञ चत्रियवटो ! (छ)—

तच्चापमौशभुजपीडनपीतसारं

प्रागप्यभज्यत भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।

राजन्यकप्रधनसाधनमस्मदीय-

माकर्षं कार्मुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ ५५ ॥

आकृष्टेन पुनरमुनैव धनुषा किलास्मानभियोत्स्यसे (ज) ।

क्षत्रसत्ते (भ) दौक्षितानां तु चिरस्य होता अयं परशु-
रस्माकमस्त्येव । (ज) (इति रामस्य हस्ते धनुरपयति) ।

रामः । (गृह्णीत्वा) । भार्गव ! समन्तादुद्घातिनी (ट)

(च) पटशरीभूता जीर्णवस्त्रस्वरूपा, , जीर्णवस्त्रखण्डवत् दूरे निक्षेपस्या
इति भावः, “पटशरं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः ।

(छ) अनात्मज्ञ । आत्मविस्मृत । कोऽहमिति स्वरूपानभिज्ञ । इति यावत्,
निजसामर्थ्यं चयथाविश्वासिन् । इति भावः । चत्रियवटो । चत्रियवृद्धचारिन् । चत्रिय-
शिशो । इति वा ।

तदिति ।—ईशस्य हरस्य, भुजेन बाहुना, यत् पीडनं दहनं, तेन पीतः
अक्षितः, क्षयित इति यावत्, शरी वस्त्रं, स्थिराश इति यावत्, दार्ढ्यमिति
भावः यस्य तथाभूतं, “शरी वस्त्रं स्थिराशे च” इत्यमरः, तत् चाप धनुः, प्रागपि
धूर्तमेव, अपिरत्रावधारणाथः, अभज्यत स्वयमेव भग्नमित्यर्थः, कर्म कर्त्तरि प्रयोगः ;
भवास्तु निमित्तमात्रम् उपलक्ष्यमात्रमेव, न तु प्रकृतस्य भजने तव सामर्थ्यमिति
भावः, राजन्यकैः राजसमूहेः सङ्घः, प्रधनं युद्धं, यद्वा—राजन्यकानां राजसमूहानां,
प्रधनं दारणं, निधनमित्यर्थः, “प्रधनं युधि दारणे” इति हैमः, तस्य साधनं हेतुभूतम्,
अस्मदीयं मदीय, मम हस्तस्थितमिति यावत्, गरुडध्वजस्य नारायणस्य, इदं कार्मुकं
धनुः, आकर्षं आरोपय । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

(ज) अभियोत्स्यसे योधयिष्यसि, अस्माभिः सङ्घं युद्धं करिष्यसीत्यर्थः ।

(भ) क्षत्रसत्ते चत्रियवधवृद्धे । दौक्षितानां धृतव्रतानाम् ।

(ज) होता होमकर्त्ता । अयं परशुरस्त्येव धनुषोऽभावेऽपि अनेन परशुनैव
स्त्रां हनिष्यामीति भावः ।

(ट) उद्घातिनी उन्नतानता ।

भूमिरियम् ; तदेहि, विमर्दचमं प्रदेशान्तरमवतरावः । (ठ)

जामदग्न्यः । (सरोषं परिक्रामन्) । भो भोः छात्रेण ब्राह्मेण च
तेजसा विकृत्यमानाः ! (ड) तदत्र—

भवतु शरणदो वा सर्वशस्त्राभिसारः

प्रतिविदधतु वाऽस्मिन्नाशिषो वैजयिक्यः ।

अदशरथमरामं निर्विदेहेन्द्रमुर्वी-

वलयमिह विधत्ते रोषणो रैणुकेयः ॥ ५६ ॥

(इति निष्क्रान्तौ) ।

(नेपथ्ये) । भो भोः पौर-जानपदाः ! प्रवर्त्यतां माङ्गलिकम्
मातोद्यम् (ठ) । प्रसज्यताम्(ण) अयमपि वैदेहीविवाहमहोत्सवो
जामदग्न्यविजयोत्सवेन—

(ठ) विमर्दचमं युद्धयोग्यं, समतलमिति यावत् । अवतरावः गच्छाव इत्यर्थः ।

(ड) विकृत्यमानाः आत्मश्लाघिनः ।

भवत्विति ।—सर्वैः अवोपस्थितैः समस्तैः, वीरैरिति शेषः, शस्त्रैश्च, सर्वैरिति शेषः,
अभिसारः अभियोगः, यदा—सर्वाणि शस्त्राणि आयुधानि, अभिसाराणि अभिसराणि,
सहायाः इत्यर्थः, “अनुप्लवः सहायसानुचराऽभिसरः समाः” इत्यमरः, यदा—अभि-
साराणि साधनानि, युद्धोपकरणानित्यर्थः यस्य तादृशः, कोऽपि वीर इति शेषः, शरणदः
आश्रयप्रदः, रक्षिता इत्यर्थः, रामस्येति शेषः, भवतु वा, भवद्भिः सर्वैर्वीरैः सर्वशस्त्रैश्च
समवेतः सन् इत्यर्थः, सर्वशस्त्रधारिणा केनापि वीरेण समवेतः सन् इत्यर्थो वा, रामो
बुध्यतां वेति भावः, अस्मिन् रामे, वैजयिक्यः विजयसाधनः, आशिषः शुभाशंसाः,
युष्माकमिति शेषः, प्रतिविदधतु वाऽप्रतीकारं कुर्वन्तु वा, रोषणः कोपनः, रैणुकेयः
रैणुकानन्दनः, परशुराम इत्यर्थः, इह अस्मिन् संसारे, सर्ववलयं भूमण्डलम्, अदशरथं
दशरथशून्यम्, अरामं रामशून्यं, निर्विदेहेन्द्र विदेहराजरहितम्, विधत्ते करोति ॥
माङ्गलिको वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(ठ) प्रवर्त्यताम् आरभ्यताम् । मङ्गलाय कृतं माङ्गलिकं मङ्गलसूचकम् ।
मातोद्यं वीणा-मुरज-वंश-कांस्यवाद्यं, “ततं वीणादिकं वाद्यमानकं मुरजादिकम् ।
वंशादिकन्तु शुषिरं कांस्यतालवादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिमातोद्य-
जामकम् ॥” इत्यमरः ।

कन्या काचिदिहापि कर्मणि पणः स्यादित्यसूयावलत्-
 सीतापाङ्गमयखमांसलमुखज्योत्स्नाविलिप्तो दिवम् ।
 कुर्वाणेन रघूदहेन चक्रषे नारायणोयं धनुः
 सन्ध्याय शरश्च भार्गवगतिच्छेदादमोघोक्तः ॥ ५७ ॥

(ततः प्रविशतो राम नामदग्न्यो) ।

रामः । भगवन् भार्गव !—

परैराहृतानां विहितमपि शस्त्रं भवतु नः
 प्रकृत्या विप्रेभ्यः पुनरुक्तशिल्पा रघुभुवः ।

(च) प्रसूयतां प्रस्तूयतां, प्रवर्त्यतानित्यर्थः ।

कन्येति ।—इहापि अस्मिन्नपि, कर्मणि नारायणोयधनुराकर्षणरूपे इति भावः, काचित् कन्या कुमारी, यथाऽहं हरधनुर्भङ्गकर्मणि, एवमिति भावः, पणः शुल्कं, स्यात् भवेत्, इति एवं, सत्वेति शेषः, दिवम् आकाशम्, अतूचया दृश्यया, बलतोऽचलतोऽकन्याऽन्वेषणाय इतस्ततः सञ्चलतोऽत्यर्थः, सीताया अपाङ्गयोऽनेवान्तयोऽनेव-
 ज्ञान्तयोरित्यर्थः, “अपाङ्गौ नेवयोरन्तौ” इत्यमरः, मयखेन किरणेन, मासला प्रभता, यरिपुटेति यावत्, या मुखस्य ज्योत्स्ना चन्द्रातपवत् स्निग्धः आतपः, शुभशान्तिरिति यावत्, तथा विलिप्तो विशेषेण लिप्तमित्यर्थः, कुर्वाणेन विदधता, रघूदहेन रघुवंशधरेण रामेण, नारायणोयं वेषणं, धनुः आपं, चक्रषे अ कष्टम् ; अथानन्तरं, धनुःकर्षणात् परमित्यर्थः, शरः सन्ध्याय संयोज्य, भार्गवस्य परपुराणस्य, गतिः मार्गः, स्वर्गगमनपन्थाः इत्यर्थः, यद्वा—गतिः गमनं, स्वर्गगमनसामर्थ्यमिति भावः, “गतिः स्त्री मार्गदशयोः ज्ञाने यात्राऽभ्युपाययोः” इति मेदिनी ; (यात्रा गमनं) तस्य छेदात् खण्डनात्, प्रतिरोधादिति यावत्, अभीघोक्तञ्च अन्यर्थोक्तञ्च, धनुषि संयोजितः शरः सफलोक्त इत्यर्थः । नारायणोयं धनुराकृत्य तत्र शरं सन्ध्याय च तेन शरेण “क्षिप्ते क्षिणांश्च १” इति वदन् रामः भार्गवे च “अहं भोगनिसृष्टः, मम पुण्यतीर्थगतिं रच, स्वर्गपङ्क्तौ मम प्रयोजनं नास्तीति तद्गतिं कृन्वि” इत्युक्त्वा स्वर्गगमनमार्गे स्वर्गगमनसामर्थ्यं वा करोषेति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

परैरिति ।—परैः शत्रुभिः, च हृतानाम् आकारितानां, युद्धार्थमिति भावः, नः अस्माकं, शस्त्रं शस्त्रधारणमित्यर्थः, विहितं विधानम्, भवतु अपि, पुनः किन्तु, रघुभुवः रघुवंश्याः, प्रकृत्या स्वभावेनैव, विप्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः, अकृतशिल्पाः अप्रयुक्त-

चिरादण्डीरेण त्वयि तदपि रामे न गणितं
तपोविद्यावीरव्रतमथ मयि चास्यतु भवान् ॥ ५८ ॥

जामदग्नयः । (विडम्ब) । कथमपराद्धमस्मासु वत्सेन ?—

यदर्थमस्माभिरिह प्रकोपित-

स्तदद्य दृष्ट्वा तव धाम वैष्णवम् ।

विशौण्णैर्वामयमस्मादन्तरं

चिरस्य कश्चिन्नविमानमश्रुते ॥ ५९ ॥

रामः । इत इतो भगवन् !

जामदग्नयः । (रामस्य चिबुकमुन्नमय्य सञ्चितम्) । वत्स ! अप्रशस्तः
खल्वारण्यकानां (त) जनपदेषु चिरप्रचारः (थ) ; तत्
क्व पुनरस्मान् नेष्यसि ?

शस्त्रप्रयोगकौशला इति यावत्, “अकृतशिल्पाः” इत्यत्र “अकृतशिक्षाः” इति पाठकल्पनं
सङ्गतार्थकं, शिल्पपाठे अर्थासङ्गतेरिति, अकृतशिक्षाः अशिक्षितशस्त्रव्यवहारा इत्यर्थः,
ब्राह्मणान् प्रति शस्त्रव्यवहारं न कुर्वन्तीति भावः, तदपि तथाऽपि, चिरात् आजन्मन
इति भावः, अण्डीरेण पुरुषेण, पौरुषाभिमानिना इत्यर्थः, दृष्टनेति यावत्, “अण्डीरः
पुरुषे शक्ते” इति मेदिनी, मयेति शेषः, रामे त्वयि तपो-विद्या-वीर-व्रतं तपश्चर्या-
विदित्व-वीरत्व-व्रतितोत्कर्षः इत्यर्थः, न गणितं न विचारितम्, अथ इदानीं,
भवान् मयि मामित्यर्थः, चास्यतु मर्षयतु, समापराधं न गणयत्विति भावः ।
शिशुविणो वृत्तम् ॥ ५८ ॥

यदर्थमिति ।—अस्माभिः यदर्थं यद्विषयज्ञाननिमित्तम्, इह अस्मिन् विषये,
प्रकोपितः क्रोधितः कृतः, त्वमिति शेषः, अद्य तव तत् वैष्णवं नारायणोद्यं, धाम तेज,
दृष्ट्वा अवलोक्य, अस्मादन्तरम् अस्माकम् अन्तःकरणं, विशौण्णैः शौचः, सर्वैः सकलैः,
आमयः रोगः, रजोगुणजनितराग इति यावत् यस्य तन्नाभूतं सत, चिरस्य चिरकालेन,
कश्चित् अनिर्वचनीयं, लविमानं लाघवम्, अश्रुते भजते, दिव्यज्ञानलाभादिति भावः ।
वंशस्थविलं वृत्तं—“वदन्ति वंशस्थविलं ज-तौ ज-रौ” इति तल्लघ्यात् ॥ ५९ ॥

(त) अप्रशस्तः अविहितः, निषिद्ध इति यावत् । आरण्यकानां वनवासिनाम् ।

(थ) चिरप्रचारः दीर्घकालस्थितिरिति यावत् ।

रामः । भगवन् ! भगवतो याज्ञवल्करस्यावसथे (द)
कृतातिथेयसंविधानौ (ध) तात-जनकौ भवन्तमनुपाल-
यतः (न) ।—

एहि विष्टरपादार्घ-मधुपर्कैरुपस्थितान् ।

इक्ष्वाकूंश्च विदेहांश्च पुनोहि भगवन्नमून् ॥ ६० ॥

जामदग्न्यः । वत्स ! अपरिहार्यमेव (प) ह्यातिथ्यं राजन्य-
श्रौत्रियाणाम् । किं पुनरेवंविधवैखानसोचिताचारस्त्वलित-
विलक्षो (फ) न शक्नोमि धर्माचार्यं (ब) याज्ञवल्करमुपेत्याव-
लोकितुम् । आचारस्तु दूरादपि कृतः कृतः स्यात् (भ) ।—

(द) आवसथे भवने, चाग्रमे इति यावत् ।

(ध) कृतेति ।—कृतम् अनुष्ठितम्, आतिथेयसंविधानम् अतिथिसमुचिताचारः
ययोः याभ्या वा तथामृतौ ।

(न) अनुपालयतः प्रतीक्षेताम् ।

एहीति ।—हे भगवन् । विष्टरः आसनविशेषः, कुशासनमिति यावत्, “विष्टरः
कुशमुष्टो खादासने च महीरुहे” इति मेदिनी ; पादार्घमधुपर्काः पाद्यार्घ्यमधुपर्काः
त्वदर्चनायेमाहृता इति भावः, तेः सङ्ग, “विष्टरपादार्घ” इत्यत्र “विष्टरपाद्यार्घ्य”
इति पाठः सङ्गतः, उपस्थितान् वर्त्तमानान्, नमून् इक्ष्वाकून् इक्ष्वाकुवंश्याञ्च,
विदेहाञ्च विदेहवंश्याञ्च, पुनोहि पवित्रीकुरु । अनुष्टुप पद्यम् ॥ ६० ॥

(प) अपरिहार्यमेव अपरित्याज्यमेव । राजन्य-श्रौत्रियाणां राजन्येषु क्षत्रियेषु,
श्रौत्रियाः वेदविदः तेषां ब्रह्मनिष्ठक्षत्रियाणाम् ।

(फ) किं पुनः । कर्तुम् । एवंविधेति ।—एवंविधम् इत्य, वैखानसानां मुनि-
विशेषाणाम्, उचितस्य अभ्यस्तस्य, योग्यस्य इति वा, आचारस्य व्यवहारस्य, शान्तस्येति
भावः, स्वचित्तेन भ्रमेन, विलक्षः लज्जितः ।

(ब) धर्माचार्यं धर्मशास्त्रप्रणेतारं गुरुम् ।

(भ) आचारः शिष्टानुमोदितव्यवहारः । कृतः अनुष्ठितः, दूरे वा समीपे वा
अथ तत्र अवस्थाय कृतोऽपि कृत एव स्यात्, न तेन मर्यादाखङ्गनं कृतं भवेदिति
निश्चयः ।

(किञ्चिदुच्चेनेपथ्याभिमुखम्) —

यस्य स्मृतौः प्रतीक्षन्ते चतुर्वर्गे मनीषिणः ।

नमो भगवते तस्मै याज्ञवल्क्याय योगिने ॥ ६१ ॥

(नेपथ्ये)—

गायत्री द्रुपदा देवी पाप्मानमपहन्तु ते ।

पुनन्तु पावमान्यस्त्वामृध्नोतु ब्रह्मा ते परम् ॥ ६२ ॥

नामदग्नाः । भगवन् ! अपत्रपमाणो (म) न भवन्तं द्रष्टु-
मुत्सहे ; तदनुमन्यस्व मामरण्याय (य) ।

(नेपथ्ये)—

शिवास्ते पत्न्यानी ब्रज निजगृहेभ्यो निजगृहान्

किमन्यत् सर्वेषां गुणमय ! शिरोमाल्यमसि नः ।

त्रिलोकौनिर्माणस्थितिनिधनबन्धोर्मधुभिदो

भवान् षष्ठी मूर्तिर्भृगुकुलमधिष्ठाय रमते ॥ ६३ ॥

यस्येति ।—मनीषिणः विद्वांसः, चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षे, धर्मादिविषयकसन्देहे
इत्यर्थः. “त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोचकैः” इत्यमरः ; यस्य स्मृतौः संहिता-
वचनानि, प्रतीक्षन्ते प्रमाणयन्तीत्यर्थः, तस्मै योगिने सर्वत्र समदर्शिने, भगवते
याज्ञवल्क्याय नमः, अस्तु इति शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६१ ॥

गायत्रीति ।—गायत्री सावित्री देवी, तथा द्रुपदा देवी “द्रुपदादिषु मुमुक्षुषां”
इत्यादिमन्त्रमयी देवीति यावत्, ते तव, पाप्मानं पापम्, अपहन्तु नाशयतु, पावमान्यः
पवित्रताजन्यः ऋचः, तथाविधमन्त्रविशेषाः इत्यर्थः, त्वां पुनन्तु शोधयन्तु ; ते तव,
पर ब्रह्म तत्त्वज्ञानं, ऋध्नोतु वर्द्धताम् । याज्ञवल्क्योक्तिरियम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६२ ॥

(म) अपत्रपमाणः लज्जमानः, रामभद्रे कठोरव्यवहारादिति भावः । “लज्जा
श्चाऽपत्रपाऽन्यतः” इत्यमरः ।

(य) अनुमन्यस्व अनुजानीहि, अनुज्ञां कुरु इत्यर्थः । अरण्याय अरण्यगमनाय ।

शिवा इति ।—ते तव, पत्न्याः गमनमार्गाः, शिवाः निरापट इत्यर्थः, भवन्त्विति
शेषः, निजगृहेभ्यः समावसथेभ्य इति भावः, यदा—समैतत् गृहमपि तवापि निज-
गृहमेव सत्त्वमिति भावः तेभ्यः, निजगृहान् निजस्य तव, गृहान् निकैतनं, ब्रज
गच्छ, एकैभ्यः गृहेभ्यः गृहान्तरं गच्छेति भावः ; अन्यत् किं, वक्तव्यमिति शेषः, हे

जामदग्न्याः । वत्स रामभद्र !

रामः । आज्ञापय ।

जामदग्न्याः । निवर्त्तस्व । नूनमिदानीं कृतकौतुकागार-
मङ्गलोपचारः (२) श्वशुरकुललोकस्त्वां प्रतीक्षते । (इति
परिष्वज्य निष्क्रान्तः) ।

रामः । (साडेगम) । कथं गतो भगवान् ; तदहमपि तात-
समीपमेव गच्छामि । (इति परिक्रामन् पुरोऽवलोक्य) । कथं तातस्य
जनकस्येत एवाभिवर्त्तते । (इत्युपसर्पति) ।

(ततः प्रविशती जनक-दशरथौ । राजानावन्धोऽन्यं परिष्वज्य) ।

जनकः ।—

सुचरितमिदमैतिहासिकानां

हृदि न विरंश्यति यत् तवैष पुत्रः ।

भृगुसुतपरशूदराद्विराजां

सहजविजित्वरमाचकर्ष तेजः ॥ ६४ ॥

गुणमय ! नः अस्माकं, सर्वेषां शिरोमाल्य शिरोभूषणमिति यावत्, असि, त्रिलोकाः
त्रिभुवनस्य, निर्माणं सृष्टिः, स्थितिः पालनं, निधनं नाम्नः, तेषां बन्धो कर्तुरिति भावः,
मधुभिदः मधुसूदनस्य, नारायणस्य इत्यर्थः, षष्ठी षष्ठा पुरणी, मूर्तिः आकारः,
अवतारविशेष इति यावत्, भवान् भृगुकुलम् अधिष्ठाय आश्रित्य इत्यर्थः, रमते
क्रीडति । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६३ ॥

(२) निवर्त्तस्व विरम, अस्मादनुगमनात् प्रतिनिवृत्तो भव इत्यर्थः । कृतेति—
कृतः अनुष्ठितः, कौतुकागारे वैवाहिकगृहे, मङ्गलोपचारः साङ्गलिकसमाधानं येन
तथाविधः ।

सुचरितमिति ।—तव एषः अयं, पुत्रः तनयः, भृगुसुतस्य जामदग्न्यस्य, परशू-
दरात् कुठाराभ्यन्तरात्, कुठारकवलादिति यावत्, विराजां चक्रियाणां, “बाहुजः चक्रियो
विराट्” इत्यमरः ; सहजविजित्वरं स्वभावेन जयशील, तेजः प्रभाव, यत् आचकर्ष
आकृष्टवान्, परशुरामेन वलात् मृद्ध्यते तेजः पुनर्वलादेव आकृष्ट्य आनीतवानित्यर्थः,
इदं सुचरितं शुभसाधरणम्, वृत्तमा क्रीर्त्तनमिति भावः, ऐतिहासिकानाम्

दशरथः । (पुरोऽवलोक्य सहस्रं) । कथमागत एव वत्सो
रामभद्रः ।

जनकः । सखे महाराज दशरथ ! पश्य पश्य—

चिरात् क्षात्रं तेजस्त्रिजगदवजैत्रं जनयिता

विधाता सर्वेषामुपरि सवितारं कुलभृताम् ।

विनेता वर्णानां भृगुपतिभुजादर्पनिकषो

महावीरः श्रीमानयममृतमक्ष्णोर्विकिरति ॥ ६५ ॥

दशरथः (निःस्पर्शं सचेष्टम्) । सखे सौरध्वज ! रघुराजधर्माधि-
कारसर्वधुरीणः (ल) शिशुरपि वत्सोऽयम् ; तदस्मिन् जरसा
दुर्वहं वर्णाश्रमभारम् (व) आरोप्य वयमपि क्वापि तपोवने
दिलीपकुलोचितेन विधिना शेषमायुरूपवभुक्षामहे (श) ।

इतिहासविदां, इति चित्ते, न विरंस्मति न विरतं भविष्यति, सर्वदा जागरुक्
स्यात्सतीति भावः । पुष्पिताया उक्तम् ॥ ६४ ॥

चिरादिति ।—चिरात् बहुकालात्, बहुकालानन्तरमित्यर्थः, त्रिजगता भुवन-
त्रयस्य, अवजैत्रं विजेत्, क्षात्रं तेजः प्रभावं, जनयिता उत्पादकः, उत्पादनभौल
इत्यर्थः, बहुकालात् पूर्वं परशुरामेण निवांपितस्य क्षात्रतेजसः पुनः प्रज्वालयिता इति
भावः, शीलाय-दृष्-योगे कर्मणि न षष्ठी, सवितारं सूर्यं, स्वबीजिपुरुषमिति भावः,
सर्वेषां निखिलानां, कुलभृतां वंशधराणां, बीजिनां चन्द्रादीनामिति भावः, उपरि
अग्रे, विधाता कर्ता, सूर्यवशे जन्मग्रहणात् निजवीरत्वप्रकटनद्वारा सूर्यस्यैव
प्राधान्यव्यापक इति भावः, वर्णानां ब्राह्मणादीनां, विनेता नियामकः, सत्यप्रवर्तक
इति यावत्, भृगुपते परशुरामस्य, भुजादर्पस्य बाहुवल्लगर्वस्य, निकषः कषणप्रसर-
विशेषः, कृत्रिमाकृत्रिमपरोक्षालानभूतः प्रसरविशेषः इत्यर्थः, “शाण्डस्तु निकषः कष.”
इत्यमरः ; महावीरः श्रीमान् अयं रामः, अक्ष्णाः नयनयोः, अमृतं सुधा, विकिरति
विक्षिपति, चक्षुषोः दृष्टिं विदधातीत्यर्थः । शिशुरिचो उक्तम् ॥ ६५ ॥

(ल) रघुराजेति ।—रघुराजस्य रघुवशोऽवराजगणस्य, यः धर्माधिकारः धर्माधि-
कारणं, यथाशास्त्रं न्यायेन प्रजापालनादिक एव कर्मेत्यर्थः, तत्र सर्वधुरीणः सर्वधुरन्धरः,
निखिलभारवहनसमर्थः इत्यर्थः, सर्वश्रेष्ठ इति यावत् ।

(व) जरसा वार्द्धक्यं, दुर्वहं वोढुमशक्यं, मयेति शेषः । वर्णाश्रमभारं वर्णानां

जनकः । सखे दशरथ ! माधु ते हृदयमीदृशम् । क्रमा-
देतदनुष्ठातव्यम् ।

रामः । (उपसृत्य) । तातौ ! अभिवादये ।

जनकः । एह्येहि वत्स रामभद्र ! (इति सहर्षमालिङ्गति) ।

दशरथः । (राममालिङ्ग्य) । सखे जनक ! रामभद्रमभिषेक्तुं
जामदग्न्याविजयप्रीतिरेव श्रेयानवसरः, कालुक्षेपे पुनः को
हेतुः ? (ष)

(प्रविश्य) ।

लक्ष्मणः । इयमार्यया मन्यरयोपनीता मध्यमास्त्रायाः (स)
पत्नी ।

(राजानौ सवितर्कमन्त्रोऽन्यं पश्यतः) ।

रामः । (सहर्षम्) । वत्स लक्ष्मण ! अपि सपरिवारायाः (ङ)
कुशलमस्त्रायाः कथयत्यार्या मन्यरा ?

लक्ष्मणः । आर्य्य । अथ किम् ।

रामः । नूनमस्मत्प्रवासदौर्मनस्यमस्त्रां (क) पीडयिष्यति ।

जनकः । (लक्ष्मणहस्तान् पत्रिकां गृहीत्वा वाचयति) । स्वस्ति,
महाराजं दशरथं कैकेयी विज्ञापयति । यथा—

ब्राह्मणादीनाम्, आश्रमाणां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां, स्वस्ववर्णोचिताश्रमाणामात वा, भारः,
रक्षय्यभारः इत्यर्थः तम् ।

(श) उपबुधुषामहे उपभोक्तुमिच्छामः, तपश्चर्यथा इति भावः ।

(ष) श्रेयान् श्रेष्ठः । कालुक्षेपे समयातिबाहने, कालुक्षेपञ्च किमपि प्रयोजनं
नास्तीति भारः ।

(स) मध्यमास्त्रायाः मध्यमायाः मातुः कैकेय्या इत्यर्थः ।

(ङ) अपि प्रश्ने । सपरिवारायाः सपरिजनायाः, आत्मोद्य भृत्यादिसहिताया
इत्यर्थः ।

(क) अस्मादिति ।—अस्माकं प्रवासेन दूरदेशावस्थानेन, दौर्मनस्यं विमनस्कता,
जनशान्त्यनित्यर्थः । अस्मां मातरं, कैकेयीमिति यावत् ।

तन्मे वरद्वयमुरीकृतपूर्वमेव

याचे विभर्तुं भरतस्तव राज्यलक्ष्मीम् ।

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायां

सौमित्रि-मैथिलसुतासहितश्च रामः ॥ ६६ ॥

(इति राजानो मुच्छंतः) ।

रामः । यदादिशत्यम्बा । (इति शिरसि पवित्रां दत्त्वा) । वत्स
लक्ष्मण ! निजामम्भदाराधनसहाध्यायिनीं प्रजावतीम् (ख)
आदाय पुरी (ग) भव ।

लक्ष्मणः । तथा । (इति निष्क्रान्तः) ।

रामः । तातौ ! समाश्वसितं समाश्वसितम् (घ) ।

जनकः । (आश्वस्य) । अहह !!—

पाणिर्गृहीतो रघुपुङ्गवेन

देवः पुराणः श्वशुरो विवस्वान् ।

पिता स्वयं केकयचक्रवर्त्ती

कर्मदमेतादृशमाः !! किमेतत् ॥ ६७ ॥

(इति मूर्च्छति । रामः पटाञ्चलेन (ङ) बीजयति) ।

तदिति ।—मे मल्लम्, उरीकृतपूर्वमेव पूर्वमवाङ्गीकृतम्, एव-शब्दोऽवधारणार्थः,
तत् पूर्वप्रार्थितमित्यर्थः, वरद्वयं याचे प्रार्थये, (तयोरैकेन) भरतः तव राज्यलक्ष्मीं
राज्यसम्पदं, विभर्तुं पालयतु, (द्वितीयेन) रामः सौमित्रि-मैथिलसुताभ्यां लक्ष्मण-
सौताभ्यां, सहितः चतुर्दश वर्षाणि व्याप्य, दण्डकाया दण्डकारण्ये, तिष्ठतु वसतु च ।
वसन्ततिष्ठतु वसतु ॥ ६६ ॥

(ख) अम्भदाराधनेति ।—अम्भाकम् आराधने उपासने, व्रतपट्टणविषये इति
भावः, सहाध्यायिनीं सतीयां, तुल्यव्रतधारिणीमित्यर्थः । प्रजावतीं आटजायां,
सोतानित्यर्थः, “प्रजावती आटजाया” इत्यमरः ।

(ग) पुरः अग्रतः ।

(घ) समाश्वसितं समाश्वसितौ भवतम् ।

पाणिरिति ।—रघुपुङ्गवेन रघुश्रेष्ठेन, दशरथेन इति यावत्, पाणिः गृहीतः
बिवाहः कृतः, देवः विवस्वान् सूर्यः, पुराणः प्राचीनः, आश्वरित्यर्थः, अश्वरः, तवेति

दशरथः । (आश्चर्य)—

कोऽप्येष वाङ्मनसयोरतिवृत्तवृत्ति-

र्भावो हुताशनमयश्च तमोमयश्च ।

भोक्तृत्वमात्रमिह मे पुनरौदृशं मां

हा वत्स राम ! कथमुत्सहसे विहातुम् ? ॥ ६८ ॥

(विस्मय) । हा वत्से जानकि ! निशाचराणामातिथेयी-
भवितुं (च) दशरथगृहे प्रविष्टाऽसि । (इति सूक्ष्मति) ।

रामः । तातौ ! समाश्वसितं समाश्वसितम् ।

जनकः । (आश्चर्य आकाशे अत्यन्तं बद्धा) । साधु सखि कैकेयि !
साधु, यदस्या विश्वम्भरादुद्दितुः (छ) मे वत्सायाः पत्युरनु-
वृत्तिरेव (ज) प्रसादीकृता । (विस्मय सत्यम्)—

शेषः, पिता जनकः, स्वयं साक्षात्, कैकेयानां कैकेयवंशीयानां, चक्रवर्ती सम्राट्,
इदम् एतादृशं कर्म दुराचरणमिति भावः, कैकेया इति शेषः, आः ॥ पीडाया कोपे
वा, “वास्तु स्नात कोप पीडयोः” इत्यमरः; एतत् किम् ? अतोऽपि विस्मयमिति
भावः । उपजाति वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(छ) पटाश्लेन वसनप्रान्तेन ।

क इति ।—वाङ्मनसयोः वाचा मनसश्च, अतिवृत्तवृत्तिः अविषयः, अतोऽपर
इत्यर्थः, कदाऽपि वचसा वा मनसा वा न चिन्तित इति भावः, हुताशनमयः अग्निमयः,
अत्यर्थं सन्तापजनकत्वादिति भावः, तमोमयश्च अन्धकारमयश्च, चैतन्यविच्छिन्नकत्वादिति
भावः, कोऽपि अनिर्वचनीयस्वरूपः, एषः अयम्, अनुभूयमान इत्यर्थः, भावः
अवस्थेति यावत्, मम वर्त्तते इति शेषः, इह भावे, पुनः किन्तु, मे मम, भोक्तृत्वमात्रम्
अनुभवितृत्वमेवेत्यर्थः, मात्रपदेन प्रतीकाराद्यन्तत्वं व्यज्यते, हा । इति खेदे, हे वत्स
राम ! इदृशम् इत्युक्तम्, एवविधावस्थानित्यर्थः, मा विहातुं त्यक्तुं, कथं केन प्रकारेण,
उत्सहसे ? शक्नोसीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

(च) आतिथेयोभवितुम् आतिथ्यपराधना भवितुम्, आतिथ्यं गृहीतमित्यर्थः ।

(छ) सखित्वञ्च कैकेयाः दशरथसन्ध्यात् इति भावः । विश्वम्भरादुद्दितुः पृथिवी-
ज्जनायाः ।

धनुष्मन्तौ वत्सौ दशरथभुजैरुष्णलतमाः

प्रदेशास्ते वत्सा शिशुरशिववृत्ता वनभुवः ।

प्रिये राजा सुक्तैरसुभिरपमार्ष्टि स्वमयश-

चरित्रव्यत्यासः सखि ! कथमयं केकयकुले ? ॥ ६८ ॥

कष्टं च, वयमपि कथमनेन जनपदेषु बहुलौभवता भरत-
यौवराज्यलक्ष्मौकर्णपूरतमालपङ्कवेन कैकेयौदुर्यशसा (भ)
मूर्धानमुन्नमय्य लोकस्य मुखं द्रक्ष्यामः ?

(ज) अनुवृत्तिरेव अनुगमनमेव, नान्यत् किमपि यौतकादिकमित्येवशब्दार्थः ।
प्रसादीकृता पुरस्कारत्वेन दत्ता इत्यर्थः ।

धनुष्मन्ताविति ।—वत्सौ राम-लक्ष्मणौ, धनुष्मन्तौ धनुर्धरौ, धनुर्वेदे सुशिक्षिताविति
यावत्, दशरथस्य भुजैर्बाहुभिः, ते प्रदेशाः, अयोध्याराज्यानीति यावत्, उष्णलतमाः
अतितेजीयुक्ताः सुखवरा इत्यर्थः, आसन्निति शेषः, वत्सा स्नेहभाजिनं सीता, शिशुः एकतः
क्लेशासहेति भावः, अथ च वनभुवः अरण्यप्रदेशाः, अशिववृत्ताः अशुभव्यवहाराः,
विघ्नबहुला इति यावत् ; “दशरथभुजैः” इत्यत्र “दशमुखभुजैः” “दशगणभुजैः” इति
वा पाठः सङ्गततया प्रतिभाति, दशरथस्य भुजबहुत्वाभावात् रामादीनां दण्डकारण्य-
प्रेषणजनितखेदवर्णनावसरे दशरथभुजशसितायोध्याप्रदेशस्य उष्णलतमत्वीक्ष्य
अप्रासङ्गिकत्वाच्च, ततश्च वत्सौ धनुष्मन्तावपि, ते प्रदेशाः दण्डकारण्यप्रदेशाः,
दशमुखभुजैः रावणबाहुवलेः, उष्णलतमाः अतिसन्तप्ताः, अत्यर्थं पीडिता इति यावत्,
अथ च वत्सा सीता शिशुः, तदापि वनभुवः अशिववृत्ताः इत्येवं व्याख्या सङ्गततया-
ऽस्माकं प्रतिभातीति मन्तव्यमिति दिक् । राजा दशरथः, प्रियेः इष्टेः, असुभिः प्राचैः,
सुक्तैः परित्यक्तैः, प्राणपरित्यागेनेत्यर्थः, स्व निजम्, अयशः कलङ्कं, रामस्य वनप्रेषण-
जनितमिति भावः, अपमार्ष्टि शोचयति, हे सखि ! केकयकुले केकयस्य तव
पितुः वशे, अयम् एषः, चरित्रव्यत्यासः चरित्रविपर्ययः, कुलकृमागतस्वभावव्यति-
क्रम इति यावत्, दुराचारजनितः कलङ्क इति भावः, कथं केन प्रकारेण, अपन्नज्यते
त्वया ? इति शेषः, दशरथः प्राणविसर्जनेन कलङ्कमुक्तो भवितुं शक्यति, तव तु तस्मात्
सुक्तेः कोऽप्युपायो न दृश्यते मयेति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६८ ॥

(भ) बहुलौभवता विस्तारं मण्डता, सर्वत्र प्रकटीभवता इत्यर्थः । भरतेति ।—
भरतस्य यौवराज्यं युवराज्यपदाभिधेयः, तस्य लक्ष्मोः शोः, तस्माः कर्णपूरः कर्णभूषणं,

रामः । (उवाच) । तात जनक ! यथा सुखं तातं शृणोमि
तथा भवता विधातव्यम् । (ज) (इति निष्क्रान्तः) ।

दशरथः । (आश्रमोत्थाय च) । वत्स रामभद्र ! परिपालय (ट)
माम् । (इति जनकेन धार्यमासी निष्क्रान्तः) ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति दशरथाविप्रलम्भो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः श्रमणा-जाम्बवन्तौ) ।

जाम्बवान् । ततस्ततः ?

श्रमणा । ततो मिथिलाया निष्क्रम्य मन्यराकलेवरमवकीर्य
मारुतिप्रत्यवेक्षितं (क) स्वशरीरमधिष्ठाय गङ्गायां (ख) शृङ्गवेर-
पुरं नाम निषादपक्वणम् (ग) आगत्य शबरौभूता (घ) अस्मि ।

शः तमाक्षपञ्जवः तमाक्षविग्रलयः तेन तद्रूपेणेत्यर्थः, तमाक्षपञ्जवत् अतिज्ञानेन
इति भावः । केकेयोदुर्ध्वशसा केकेयोऽक्षलङ्घनेन ।

(ज) तातं पितरम् । विधातव्यं कर्तव्यम् ।

(ट) परिपालय प्रतीक्षस्व, रक्ष इत्यर्थो वा ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

अनर्घराघवचतुर्थाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

(क) अवकीर्य विक्षिप्य, परित्यज्य इत्यर्थः । मारुतिना हनूमता, प्रत्यवेक्षितम्
अवधानेन दृष्ट, मुरक्षितमिति यावत् ।

(ख) स्वशरीरं निजदेह, मन्यरायाः शरीरे प्रवेशकाले परित्यक्तं प्राचक्षीम
निजकलेवरमिति भावः । अधिष्ठाय आश्रित्य । गङ्गाया गङ्गातीरे ।

(ग) निषादपक्वणं निषादाः चण्डालाः शीवरा वा, "निषादः खरभेदे खण्डाली
शीवरेऽपि च" इति मेदिनी ; तेषां पक्वणः आलयः, वसतिरित्यर्थः, यामः इति
भावः, "पक्वणः शबरालयः" इत्यमरोक्तेः । पक्वणशब्दस्य शबरालयार्थकत्वेऽपि
सामान्यतः चण्डालादीनां सर्वेषामेव अत्यन्तजातीनामालयार्थकत्वमवगन्तव्यम् ।

(घ) शबरीभूता चण्डालभेदस्तेष्वजातिविशेषकपिणो, "भेदाः किरातशबर-

जान्त्वान् । ततस्ततः ?

अमरा । ततश्च समानुपदमेव तस्मिन् (ङ) इमौ राम-
लक्ष्मणावियं सीतेति सर्वतः शब्दो महानभूत् ।

जान्त्वान् । (सङ्घर्षम्) । ततस्ततः ?

अमरा । ततश्च कावेतौ रामलक्ष्मणौ ? इति कर्णधाराधि-
पतिना (च) गुहेनाहमनुयुक्ता (क्) निवेदितवत्यस्मि ।—

पुत्रीयता दशरथेन मुनिप्रसादात्
प्राप्ताः पुराणपुरुषस्य कलाञ्चतस्रः ।
तासामयं गुणमयः प्रथमः कुमारी
वीरोद्धतः पुनरसावपरस्तृतीयः ॥ १ ॥

जान्त्वान् । अमरे ! साधूक्तम् । ततस्ततः ?

अमरा । ततश्चोदकान्तनिवर्तितानुयात्रिकवन्धुवर्गः स्वसु-
भ्रमोपगतेन (ज) गुहेनोपनीतां नावम् (झ) अधिरुह्य—

पुलिन्दा स्नेच्छजातयः” इत्यमरीक्तेः, “किरातादयस्त्रयो स्नेच्छजातयश्छान्मेदाः”
इति भागुगीदोक्षितवाक्याच्च ।

(ङ) अनुपदमेव अन्वगेव, पञ्चादेवेत्यर्थः, “अन्वगत्वचमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्”
इत्यमरः । तस्मिन् निषादपक्षणे ।

(च) कर्णधाराधिपतिना नाविकराजेन ; “कर्णधारस्तु नाविकः” इत्यमरः ।
गुहेन गुहक इति नाम्ना प्रसिद्धेन ।

(क्) अनुयुक्ता पृष्टा ; “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः ।

पुत्रीयतेति ।—पुत्रीयता आत्मनः पुत्रनिष्कृता, दशरथेन मुनेः ऋष्यशृङ्गस्य, प्रसादात्
अनुयुक्ता, पुराणपुरुषस्य नारायणस्य, चतस्रः कलाः अंशाः, प्राप्ताः लब्धाः, पुत्रत्वेनेति
शेषः, नारायणः स्वं चतुर्धा विभज्य अंशचतुष्टयेन दशरथस्य पुत्रतां नत इति निष्कर्षः ;
तासां कलानां मध्ये, गुणमयः सर्वगुणधार इत्यर्थः, वीरोद्धतः वीररसेन उद्धतः
उद्धतः, नायकविशेषो वा, अथम् इति अङ्गुल्या निर्दिश्य एव, प्रथमः ज्येष्ठः, कुमारः
पुत्रः, राम इति शेषः ; पुनश्च अपरः रामेतरः, असौ अथम्, लक्ष्मण इति शेषः ;
तृतीयः, कुमारः इति शेषः । वसन्ततिष्वकं वृत्तम् ॥ १ ॥

(ज) उदकान्तेति ।—उदकान्तात् जलसमीपात्, निवर्तितः निवारितः ।

तोत्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनाऽसौ तृतीय-
स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
क्लृप्तादन्वोयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ २ ॥

जान्त्वान् । हन्त ! महत् करुणम् (ज) ।

शमया । आर्य्य ! करुणभयादेव तस्मिन्निङ्गदीतरुमूलै
कुमारयोर्जटाग्रहणवृत्तान्तमन्तरितवती (ट) अस्मि ।

अनयात्रिणः अनुगामी, बन्धुवर्गः स्वजनसमूहः येन तथामृतः, “आ उदगन्तं स्निग्धो
ऽनुगम्यते” इति श्रुतिः, “नोदकान्तं प्रियं प्रीयमनुव्रजेत्” इति स्मृतिश्च । सः रामभद्रः
सुसन्ममं सत्वरम्, उपगतः उपस्थितः तेन ।

(झ) उपनीतां समीपं प्रापिताम्, उपस्थापितामित्यर्थः । नावं तरणिम्
“स्त्रिया गौक्षरचित्तरिः” इत्यमरः ।

तोत्वेति ।—आत्मना स्वेन, तृतीयः त्रयाणां पूरणं, सोता-सौमित्रिसहित इति
बोध्यम्, असौ रामः, भूतेशस्रज इत्य, मौलिस्रजं शिरोभूषणमालां, तत्स्वरूपिणीमित्यर्थः
अमरधुनीं सुरनदीं, गङ्गामित्यर्थः, “अथ नदी सरित् । तरङ्गिणी त्रैबलिनी तटिनं
क्रदिनी धुनी” इत्यमरः ; ३ तोत्वां उत्तीर्य, तस्मै नाविकराजाय गुहाय, सौमित्रि-
सख्येण सह, या मैत्री सख्यं, तन्मयं तदात्मकम्, आतरं तरपण्यम्, अपरतीर-
जमनाथं देयं मुख्यविशेषमित्यर्थः, “आतरस्तरपण्यं स्नातम्” इत्यमरः ; उपहृतवान्
दत्तवान् सन्, अद्यानन्तरं, सखित्वोपहारप्रदानानन्तरं पारगमनानन्तरं वा इत्यर्थः
व्यामः सकरयोः प्रसारितयोः व ह्योस्त्रियगन्तरमानः, “व्यामो व ह्योः सकरयोस्ततयो
स्त्रियगन्तरम्” इत्यमरः ; तेन याह्यौ यङ्ग्यौ, स्तनी कुक्षौ यासां तादृशीभिः, अति
धीवरस्तनीभिरिति भावः, शबराणां युवतिभिः तरुणीभिः नारीभिः, कौतुके-
नौत्सुक्येन, उदञ्चती उदञ्चतो, विज्ञातं प्राप्नुवतीत्यर्थः, अस्मिन् नेत्रे यस्मिन् कर्मणि
तत् यथा तथा, क्लृप्तात् दुःखात्, अचलम् अन्वोयमानः अनुगम्यमानः, चित्रकूटं चित्राणि
रम्याणि, कूटानि शिखराणि यस्य ततोक्तं, तन्नामानम्, अचलं पर्वतं, प्रतस्थे जनान् ।
अन्धरा वृत्तं—“अक्षैर्वाणां नयेन विमुनियतिवृत्ता सन्धरा कौर्त्तितयम्” इति
शब्दचषात् ॥ ३ ॥

(ज) हन्त ! खेदे । अदृश्यं मोक्षजननम्यापारः ।

(ट) कुमारयोः राम लक्ष्मणयोः, जटाग्रहणवृत्तान्तं जटाधारवृत्तान्तम्,

जान्त्वान् । अमणे ! सर्वमेतत् कल्याणोदकं (ठ) भविष्यति ।

अमणा । अहं तु निषादपतिप्रौतये तत्रैवातिष्ठम् । (ड)
अतीते च गणरात्रे सप्रकृतिजनपदः (ढ) पितुः स्वर्गारोहण-
वात्ताभिधायी द्वितीयो दाशरथी रामभद्रमयोध्यामुपनेतुं तेनैव
पथा (ण) चित्रकूटमुपगतः ।

जान्त्वान् । (सशङ्कम्) । ततस्ततः ?

अमणा । ततश्च तस्मिन् “आर्य्य ! लोके कैकेयानामाकल्प-
मनल्पमकीर्त्तिस्तम्भं निखनता (त) केनापि क्लृप्तस्ततः ; (थ)
तत् सम्प्रति गृहाण रघूणामधिराज्यम्” इति पुनः पुनश्चिर-
मनुबन्धो (द) रामेण सृष्टिकथा प्रत्यादिष्टः (ध) कनजटापरि-

अन्तरितवती आच्छादितवती, गोपायितवतीत्यर्थः, तद्वृत्तान्तो नोक्त इति
भावः ।

(ठ) कल्याणोदकं शुभोत्तरफलं, भाविशुभफलप्रदमित्यर्थः, “उदकः फलमुत्तरम्”,
इत्यमरः ।

(ड) निषादपत्युः आच्छादयितव्यः, गुह्येत्यर्थः, प्रौतये सन्तोषाय । तत्रैव
निषादपक्षणे एव ।

(ढ) गणरात्रे बह्वेषु निशासु, बहुषु दिनेषु इति भावः, “गणरात्रं निशां
बह्वः” इत्यमरः ; अतीते अतिक्रान्ते, कतिपयनिशासु गतास्त्विति यावत्, सप्रकृति-
जनपदः प्रकृतैः अमात्यादिभिः, जनपदैः देशवासिभ्यः सङ्घितः ।

(च) पितुः दशरथः । द्वितीयो दाशरथिर्भरत इत्यर्थः । तेनैव पथा येन
पथा रामो गतः तेनैव मार्गेण ।

(त) तस्मिन् चित्रकूटे । कैकेयानां कैकेयवंश्यानाम् । आ-कल्पम् आ-प्रलयम् ।
अनल्पं महान्तम् । अकीर्त्तिस्तम्भं कलङ्कद्वयं कल्मसम् । निखनता पीडयता इत्यर्थः ।

(थ) क्लृप्तः प्रतारितः । तातः पिता, दशरथ इत्यर्थः, “तातस्तु जनकः पिता”
इत्यमरः ; वस्तुतः कैकेया प्रेषिता निजटासी मयरा सा न, परन्तु अमणयाऽधिष्ठिता,
तत्प्रभावायता च, यथा पितुः समीपे कैकेयाः पत्रिकेयमित्युक्ता क्लृप्तेन तातेन
आर्य्यः वनं प्रेषित इति भावः ।

(द) रघूणां रघुवंशीयानाम्, अद्याकमिति भावः, अधिराज्यं मासः ।
आधिपत्यमिति यावत्, अनुबन्धो अनुबन्धः अनुयानं, मुख्यम् अनुगमनमित्यर्थः, तद्वान्

अहो भरतः शरभङ्गमुनिप्रेषिताम् (न) अस्य पादुकां भद्रासनम्
(प) अधिरोप्य प्रजानामाभ्युदयिकमवेक्षमाणः (फ) तदैव
नन्दिग्रामं गतवान् ।

जान्त्वान् । (सङ्घर्षम्) । हन्त !! फलितमस्मदुच्यवसाय-अमणा-
परिश्रमाभ्याम् (ब) । ततस्ततः ?

अमणा । ततश्च शावाशौचमास्थितस्य (भ) क्षत्रियस्य प्रति-
षिद्धमस्त्रग्रहणमिति छिद्रान्वेषिभिर्जनस्थानवास्तव्यैः (म) खर-
दूषणप्रभृतिभिस्तत्र विराधो नाम राक्षसस्तीक्ष्णः प्रह्वितः । (य)

त्रिंशुवत ज्येष्ठस्य पुनः पुनरनुगमनशीलः, नियतं पश्चादवस्थाप्य प्रार्थनापर इति यावत्,
आयुज्वान् इति भावः । “दीपोत्पादेऽनुबन्धः स्वात् प्रकृत्यादिविगम्यरे । मुख्यानुयायिनि
शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥” इत्यमरः ।

(ध) सृष्टिकथा श्रवणेन, “सृष्टिका श्रवणेऽपि च” इति रत्नकोषः । प्रत्यादिष्टः
निराकृतः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः, “प्रत्यादेशो निराकृतः” इत्यमरः ।

(न) शरभङ्गेति ।—शरभङ्गो नाम मुनिः, तेन प्रेषिता प्रेरिता, याचित्वा
दापितामिति यावत्, साध्वसात् स्वयं प्रार्थनायामसामर्थ्यादिति भावः ।

(प) अस्य रामभद्रस्य । भद्रासनं नृपासनं, रत्नादिनिर्मितराजासनमित्यर्थः,
“नृपासनन्तु यत् भद्रासनम्” इत्यमरः ।

(फ) अभ्युदयिकम् अभ्युदयाय उन्नत्ये, ऐहिक पारदिकश्रेयोलाभाय इत्यर्थः
हितं, माङ्गलिकं कार्यमित्यर्थः । अवेक्षमाणः अवलोकयन् ।

(ब) फलितं सिद्धम् । अस्मादिति ।—अस्माकं व्यवसायः उदयोः, अमणायाः
परिश्रमश्च ताभ्याम् ।

(भ) शावाशौचं मरणाशौचं, पितुरिति शेषः, आस्थितस्य आश्रितस्य, अनु-
पालयत इति यावत् ।

(म) छिद्रान्वेषिभिः रक्षानुसन्धाविभिः, अपकार्यस्य व्यसनापेक्षिभिरिति भावः,
कृत्यादिभिरित्यर्थो वा । जनस्थानवास्तव्यैः दण्डकारण्यैकभानः जनस्थानं, तत्र
वास्ये कृतनिवासेः ।

(य) कोपः उदः, मोक्षश्च इति जानन् । नाहतः प्रेरितः ।

जायमान् । (विहस्य) । धिक्पूर्वाः ! आतिपातिके (र) हि कार्ये राज्ञां सद्यः शुद्धिः । ततस्ततः ?

अनया । ततश्च विराधवधाक्षितहृदये दुःसहशोकदीर्घाक्षी-
मौर्ध्वदेहिकीं पितुः क्रियाम् (ल) अतिवाह्य (व) भगवता चतुः-
समुद्रमुष्टिन्वयेन (श) विन्ध्याचलचापलारम्भविस्मयघातिना (ष)

(र) धिक् निष्फलाः. अकृतार्था इत्यर्थः, निन्दा भर्त्सनार्थयोरेव धिक्शब्दयोगे. द्वितीयाविधानात् अत्र निष्फलार्थत्वेन न द्वितीया । मूर्खा इति आक्षेपोक्तः खर-
दूषणादोन् उद्दिश्य इति बोध्यम् । आतिपातिके आत्यायके, शत्रुभिराक्रान्तिरुपाधिपति-
जनके इत्यर्थः, कालक्षेपामहत्वात् सद्यःखरणीये इति भावः । “पर्यायोऽतिक्रमस्तस्मिन्नि-
पात उपात्ययः । न राज्ञां राजकर्त्तृणि” इति स्मृतिः ।

(ल) विराधेति ।—विराधस्य वधेन हननेन, आक्षिप्तम् आकृतं, स्थानत्यागाय
अक्षुण्णमित्यर्थः. हृदयं यस्य तथोक्ते । दुःसहेति ।—दुःसहेन सोढुमशक्येन, श्रीकेन
दीर्घाक्षिः दीर्घत्वेन प्रतीयमानानीत्यर्थः, अहानि दिनांन यस्यां तादृशीम् । और्ध्व-
देहिकीं देहात् ऊर्ध्वं देहत्यागादनन्तरं भवा और्ध्वदेहिकी तां, मरणदिनमारभ्य
सपिण्डोत्तरपथ्यन्त प्रेतमुद्दिश्य प्रत्यहं जलपिण्डादिदानरूपामित्यर्थः, “मृतार्थं तदहे
दान त्रिषु स्वादौर्ध्वदेहिकम्” इत्यमरः । क्रिया आह्लादिव्यापारम् ।

(व) अतिवाह्य समाप्य ।

(श) चतुःसमुद्रेति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्रं सागरचतुष्टयं,
तत् सुष्टिना सुष्टीकृत्य, धयति विवतीति तथोक्तेन, गण्डूषेण चतुःसमुद्रं पाशित्वेन्यर्थः ।
पुरा असुरैः सुरपराजितैः पलाय्य समुद्रमध्ये आश्रयं गृहीतः, पुनश्च देवैः सह
युधि मङ्गमवाप्य समुद्रे आश्रयः गृह्यते च ; इत्य पुन पुनः क्रियमाणे देवेन्द्रेण
प्रायितोऽगस्त्यमुनिः समुद्रं गण्डूषेणैकेन पीनवान् ; ततश्चासुराः निभृतस्थानमवाप्य
सुरैर्निहता इति पुरावृत्तकथाऽवानुसन्धेया ।

(ष) विन्ध्याचलेति ।—विन्ध्याचलस्य विन्ध्यगिरेः, चापलं चाष्ट्ये. सुमेरुस्यर्द्धं वा
सूर्यावरोधार्थमभ्युत्थानरूपमिति भावः, तस्य आरम्भे उपक्रमे, विस्मय विस्मयम्,
अगस्त्ये कृतविश्राममित्यर्थः, विन्ध्याचलमिति शेषः, “समौ विश्राम-विन्धासौ” इत्यमरः ;
कृतोक्तं तथोक्तेन । पुरा सुमेरुस्यर्द्धं वा वर्द्धमाने विन्ध्ये सूर्यावरोधात् जमति विनाश-
मुपगच्छति देवैरभ्यर्चितोऽगस्त्यमुनिः वाराचस्थाः समागत्य शिष्यं विन्ध्यं प्रणमन्
“यावदहं दक्षिणस्था दिशः न परापतयं तावत् त्वं न मूर्ध्निमुत्तोलय, प्रत्युत एवमव-
”

वातापिदानवदीर्घयात्रामङ्गलकलशेन (स) कलशयोनिना
सनाथामरण्यवीथीं प्रतिष्ठमाने दाशरथौ पथि धाराधरो नाम
वायसः सहसैव वैदेहीमुपाद्रवत् । (ह)

जाम्बवान् । (स्वगतम्) । इदं तावदपशुकुनं (क) नाम ।
(प्रकाशम्) । ततस्ततः ?

अमरा । ततश्च—

रक्षोऽभिचारचक्रभाण्डमिव स्तनं यो
देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।
ऐषौकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमच्छा
काण्ठीचकार चरमो रघुराजपुत्रः ॥ ३ ॥

नत एव तिष्ठ" इत्युक्त्वा दक्षिणां दिशं गतवान्, पुनश्च न परापतत् । विन्ध्यस्य
तादृशासेन तथैव गुरुनियोगात् विनम्रस्तिष्ठतीति पुराणवार्ता ।

(स) वातापीति ।—वातापेः तदाख्यस्य दानवस्य, दीर्घयात्रा विराय गमनं,
मरणमिति यावत्, तस्मा मङ्गलकलशः शुभशपककुम्भस्वरूपः तेन, यात्रायां माङ्गलिक-
कलशस्थापनस्य आचारसिद्धत्वादिति भावः । पुरा वातापिर्वातापिश्च दावसुरो
मावया विचेरतुः ; तयोर्वातापिः यं कञ्चन भोजनाय निमन्त्र्य मध्याह्ने वातापिं मेव-
रूपं निहत्य तन्मासेन निमन्त्रितं भोजयामास । ततश्च "वातापे । निष्क्रमस्व" इत्युक्तसेन
वातापिना स वातापिस्तस्य उदरं विदार्य निःसृतः, ततश्च दावेतौ तन्मांसं सुखेन
बुभुजाते । इत्येव वदन्तो भक्षिताः । एकदा अगस्त्यमुनिर्निमन्त्रितः, स तु वातापिं
मेवदपिथं तत्रा भक्षितवान् यत्रा स पुनर्न उदरात् निर्गन्तुमशक्नोत् इति पौराणिको
वार्ता ।

(ह) कलशयोनिना कुम्भसम्भवेन, अगस्त्येन इत्यर्थः, "अगस्त्यः कुम्भसम्भवः"
इत्यमरः, सनाथाम् अविष्टितां, समाश्रितामिति यावत् । अरण्यवीथीम् अरण्य-
श्रेणीम्, अगस्त्याश्रममिति यावत् । प्रतिष्ठमाने प्रस्थातुम् आरम्भमाद्ये, चक्षति सती-
त्यर्थः । उपाद्रवत् अपीकृत्यत्, नखेन व्यलिखदिति भावः ।

(क) अपशुकुनं दुर्निमित्तम्, अशुभसूचकनिमित्तमित्यर्थः, "शुभशंसिनिमित्ते च
अकुनं स्नातृपुंसकम्" इति मेदिनी ।

रक्षोऽभिचार इति ।—यः काकः धाराधराण्यः वायसः, रक्षसाम् अभिचारी हिंसा-
प्रमर्शि, मारणार्थयज्ञे इत्यर्थः, "हिंसाकर्माभिचारः स्नात्" इत्यमरः ; चक्रभाण्डमिव

जाम्बवान् । ततस्ततः ?

श्रमणा । ततश्च—

क्रमेणैव सुतीक्ष्णादीनुपस्थाय महामुनीन् ।

अगस्त्यश्रावनादास्ते पञ्चवक्यां रघूदृढः ॥ ४ ॥

जाम्बवान् । (सङ्घर्षम्) । तर्हि हस्तगत एवास्माकम् । कियन्ते
दन्तरम् ऋषाम्भूक-जनस्थानयोः । (ख)

श्रमणा । आर्य्य ! न खल्वद्यापि श्रोतव्यं शृणोषि ।

जाम्बवान् । अवहितोऽस्मि ।

श्रमणा । तत्र च कामुकी रामभद्रमनुप्रविश्य रसं (ग)
दास्यामीति सङ्कल्पितपतिद्रोहपातकिनौ (घ) शुर्पणखा

इत्यपाकपूर्णपावमिव, “इत्यपाके चरुः पुमान्” इत्यमरः, देव्याः विदेहदुहितुः
जानक्याः, स्नानं विददार विलिलेख, विदारितवान् इत्यर्थः, चरमः ज्येष्ठः, “चरमो
ज्येष्ठ-कनिष्ठयोः” इति विश्वः, रघुराजपुत्रः रामभद्रः, तदा इषोका वीरश्रमणाका,
तस्मा विचारः ऐषोके तत्, अस्त्रम् आयुधम्, इषोकाटचनिर्मितं प्रहरणामत्यर्थः,
अधिकृत्य आश्रित्य, निक्षिप्येत्यर्थः, तं काकम्, अक्ष्णा नेत्रेण, काणोचकार अकाणं
काणं कृतवान्, एकमेवं विनाशयामासेत्यर्थः । वसन्ततिलक उत्तम ॥ ३ ॥

क्रमेणेति ।—रघूदृढः रघुकुलधुरन्धरः, रामः इत्यर्थः, क्रमेण सुतीक्ष्णादीन्
सुतीक्ष्णप्रभृतीन्, महामुनीन् महर्षीन्, उपस्थाय अनिवायेत्यर्थः, अगस्त्यश्च श्रावनात्
आदेशात्, पञ्चवक्या पञ्चवटीसंज्ञकवने, आस्ते अविवसति । अगुष्टुप् उत्तम ॥ ४ ॥

(ख) कियन्ते किञ्चिदित्यर्थः, अन्तरं व्यवधानम्, “अन्तरमवकाशावधिपरिधाना-
न्तर्हिभेदतादर्थ्ये” इत्यमरः । ऋष्यमूकः सुयोवादीनामावासभूतः पर्वतविशेषः ।
जनस्थानं दण्डकारणान्तर्गतप्रदेशविशेषः ; ऋष्यमूक-जनस्थानयोर्मध्ये अल्पमेवान्तर-
मिति वक्तुरभिप्रायः ।

(ग) रसं विषम् । “शङ्करादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः ।

(घ) सङ्कल्पितेति ।—सङ्कल्पितः मनसा स्थिरीकृतः, पतिः भर्ता, राम इति
भावः, तस्मा द्रोहे अनिष्टाचरत्वे, विषप्रयोगसङ्कल्परूपे इति भावत्, पातकिनौ
पापीयसौ ।

लक्ष्मणरोषहुतभुजि (ङ) कर्णनासौष्ठमयोभिस्तिष्ठभिराहुतिभिः
प्रायश्चित्तयाचक्रे । (च)

शाम्बवान् । (सातङ्गम्) । अहह !! महाननर्थकन्दः संवृत्तः ।
अथ भगिन्यास्तादृशं विडम्बनमवलोक्य खरादिभिः किं प्रति-
पन्नम् ? (छ)

अमचा । (विडम्ब) । आर्य्य ! किं प्रतिपन्नं, यद्रामभद्रे
धृतधनुषि प्रतिपद्यते । (ज)

शाम्बवान् । (सङ्घर्ष-हासम्) । तत् किं तेऽपि बालिसाहाय्ये
कोपस्थायिनो (झ) विराधयात्राप्रहतमध्वानमनुप्रपन्नाः ? (ञ)

अमचा । अथ किम् ।

शाम्बवान् । अमणे ! प्ररुढमिदानीं राम-रावणयोर्वैरम् । (ट)

(ङ) लक्ष्मणेति ।—लक्ष्मणस्य रोषहुतभुजि कोपानले ।

(च) कर्णनासौष्ठमयोभिः कर्णनासौष्ठात्मकाभिः, आहुतिभिः होमक्रियाभिः,
प्रायश्चित्तयाचक्रे प्रायश्चित्तनिब आचरितवतीत्यर्थः, लक्ष्मणेन तस्याः कर्णनासौष्ठानि
निकृत्तानीति भावः, स्वानिद्रोदपातकप्रशमनायंम् ऋत्विग्भूतलक्ष्मणप्रज्वालितायी
निजकूर्वादिक्माहुतीकृत्य प्रायश्चित्तं कृतवतीवेति निष्कर्षः ।

(छ) अनर्थकन्दः अनिष्टमूलं, विपत्कारणमित्यर्थः, तादृशेन कर्मणा रावणस्य
जीवीत्यादनादिति भावः । विडम्बनं तिरस्कारश्चम्, अवमाननमिति यावत् । प्रतिपन्नम्
अङ्गीकृतं, कर्तव्यत्वेन स्थिरीकृतमित्यर्थः, “प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्नात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि
च” इति मेदिनी ।

(ज) प्रतिपद्यते अङ्गीक्रियते, कर्तुं सम्भाव्यते इत्यर्थः, स्वस्वजीवनदानमेव
कर्तव्यतया स्थिरीकृतमिति भावः, रामभद्रद्वयेण सर्वे एव पक्षत्वं गता इति निष्कर्षः ।

(झ) बालीति ।—बालिनः क्षिप्त्विन्याधिपतेः बालिराजस्य, साहाय्याय
साहाय्यार्थम्, उपस्थायिनः उपस्थिताः ।

(ञ) विराधेति ।—विराधस्य पूर्वोक्तस्य रामहतराजसविशेषस्य, यावया
अयाचेन, इत.पूर्वं शमनभवनगमनेनेत्यर्थः, प्रहतं क्षुब्धं, पदनिक्षेपेण कुट्टितमित्यर्थः,
अध्वानं पश्यान्, नाशमिति भावः, अनुप्रपन्नाः अनुप्राप्ताः ।

(ट) प्ररुढं प्रकर्षेण जातम् । वैरं ज्ञातव्यं, शत्रुता इत्यर्थः ।

अमणा । (इच्छन्ती) । आर्य्य ! मन्ये, खर-दूषणप्रभृतौना-
मभिभवाभिधाने केवलं क्लेशयिष्यति (ठ) वाचमात्मनः ; पुनः
रनक्षरमपि शूर्पणखामुखमावेदयिष्यति (ड) दशकम्बरस्य ।

जान्त्वान् । (सञ्चितम्) । अमणे ! लघूत्यमनर्थमुत्प्रेक्ष्यं
प्रमुग्धोऽस्मि । (ढ) —

ऐह्य केण पुराऽपि कौशिकमखादारभ्य लङ्केश्वरो

धत्ते शाश्वतिकं विरोधमधुना त्वेते हता बान्धवाः ।

उत्साह-प्रभु मन्त्रशक्तिभिरलम्भूणां क्लृप्तो बली

दृष्टः शूर्पणखागिकारमपरं दृष्ट्वा कथं मृष्यते ? ॥ ५ ॥

(ठ) अभिभवाभिधाने पराजयवार्ताकथने । क्लेशयिष्यात् पीडयिष्यात्, वार्तावहः,
शूर्पणखा वा इति शेषः ।

(ड) अनक्षरम् अक्षरशून्यं, वाचा अनुक्तमपि इति यावत् । आवेदयिष्यति
विज्ञापयिष्यात् ।

(ढ) लघूत्यं शीघ्रमुपस्थितम् । उत्प्रेक्ष्य वितर्क्य । प्रमुग्धोऽस्मि विमूढोऽस्मि,
किं-कर्तव्यविचाराद्यमो भवामि इति यावत् ।

ऐह्यकेणेति । — पुरा पूर्वम् अपि, लङ्केश्वरः रावणः, कौशिकमखात् विश्वामित्र-
यज्ञात्, आरभ्य उपक्रम्य, ऐह्यकेण रामेण सह, शश्वत् निरन्तरं भव शाश्वतिकं नित्यं,
विरोधं वैरं, धत्ते विभाति, अधुना तु इदानीं, एते बान्धवाः खरादयः स्वजनाः,
हताः विनाशिताः, रामेणेति शेषः, अतः उत्साह-प्रभु मन्त्रशक्तिभिः उत्साहशक्तिभिः
विक्रमबलेः, उक्तञ्च नीतिशास्त्रे — “विक्रमबलमुत्साहशक्तिः” इति, प्रभुशक्तिभिः कोश-
दण्डबलेः, उक्तञ्च नीतिशास्त्रे — “कोश-दण्डबलं प्रभुशक्तिः” इति, मन्त्रशक्तिभिश्च
सन्ध्यादीनां सामादीनाञ्च यथावत्प्रयोगैः, पञ्चाङ्गमन्त्रैर्वा, उक्तञ्च — “पञ्चाङ्गमन्त्रो
मन्त्रशक्तिः” इति, एताभिस्तत्सुभिः शक्तिभिः, “शक्तयस्त्रिस्तः प्रभावीत्साहमन्त्रजाः”
इत्यमरः ; अलम्भूणां रतिसमर्थः, तथा क्लृप्तः क्षिद्रवित, क्लृप्तानिपुण इत्यर्थो वा,
बली बलवान्, दृष्टः अदृष्टः, रावणः इति शेषः, अपरम् अन्यं, पूर्वोक्तशाश्वतिक-
विरोधात् भिन्नमित्यर्थः, शूर्पणखायां निकारं परिभवम्, अवमाननमित्यर्थः, “निकारः
स्वात् परिभवे बान्धवोत्प्रेषणेऽपि च” इति धरणिः ; नासाकर्षादिवैजतमिति भावः,
दृष्ट्वा विलोक्य, कथं केन प्रकारेण, मृष्यते ? अमते ? न-कथमपीत्यर्थः । आर्द्ध-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शनैः शनैः अनयोः(ण)विरोधे सन्धुक्षमाणे तुल्यशसनस्थो(त)
दाशरथिरसहायः सूर्यसूनुना सन्धातुमीषत्करः (थ) स्यात् ।

अनघा । आर्य्य ! किमिदानीमनुष्ठेयमस्ति ? (द) मम हि
शिष्यापुत्री निषादचक्रवर्ती गुहो लक्ष्मणमित्रम्, अनेन सोपा-
नेन सुखाधिरोहो (ध) रघुपतिरस्माकम् ।

जाम्बवान् । (सङ्घर्ष-स्थितम्) । अमणे ! यद्यसि सुग्रीवपक्षः
पातिनो, तत् गच्छ, सत्वरमुपस्थापय (न) निषादराजम् ।

(इति अनघा निष्क्रान्ता) ।

(नेपथ्ये एकतः) ।

भो भो लक्ष्मण ! वैशेषिककटन्दीपण्डितो (प) जगद्विजय-
मानः पर्य्यटामि (फ) । कासौ रामः ? तेन सह
विवदिषे (ब) ।

(ब) शनैः शनैः मन्दं मन्दम्, उत्तरोत्तरमित्यर्थः । अनयो. राम रावणयोः ।

(त) सन्धुक्षमाणे सम्यक् दीप्यमाने, सम्यक् प्रज्वलति सतीत्यर्थः, वृद्धिं गच्छति
सतीति यावत् । तुल्येति ।—तुल्य समानं, सुग्रीवेण सङ्घेति भावः, यत् व्यसनं
विपत्, राज्यभङ्गरूपमिति भावः, तत्र तिष्ठति वर्तते इति तादृशः, राज्येन बहिष्कार-
रूपतुल्यविपत्प्राप्त इत्यर्थः ।

(ब) सूर्यसूनुना सूर्यपुत्रेण सुग्रीवेण । सन्धातुं सम्बलयितुं, सन्धिं कारयितु-
मित्यर्थः । ईषत्करः सुकरः इत्यर्थः, अनायाससाध्य इति यावत् ।

(द) अनुष्ठेय करणीयम् ।

(ध) अनेन लक्ष्मणमित्रत्वरूपेण, सोपानेन उपायेनेत्यर्थः । सुखाधिरोहः सुखे-
नाधिगम्य इत्यर्थः ।

(न) उपस्थापय समीपमानय इत्यर्थः, अस्मानिति शेषः ।

(प) वैशेषिकेति ।—वैशेषिकस्य कणादकृतदर्शनविशेषस्य, कटन्दी व्याख्याया-
मिति भावः, पण्डितः विचक्षणः । “कन्दली” इति पाठे,—वैशेषिककन्दल्या
वैशेषिकदर्शनभाष्ये, निजकृते इति भावः, पण्डितः, यद्वा—वैशेषिकी विशिष्टा, या
कन्दली कन्दहः, तत्र पण्डितः विचक्षणः ।

(अन्त्यतः) ।

भो भोः परिव्राजक ! कालसर्पखलीकारखर्जूलता (भ)
न खलु सुखाकरी वृश्चिकमन्त्रतान्त्रिकस्य (म) ।

जालबान् । कथं लक्ष्मण-परिव्राजकौ संलपतः, (य) शृणोमि
तावत् । (इत्यवधत्ते) (र) ।

(नेपथ्ये पुनरेकतः) ।

आः लक्ष्मण ! सर्वविद्रावणः खल्वहम् । की मया जनित-
मानभङ्गो न पराजीयते ? (ल)

(फ) विजयमानः पराभवन्, वैशेषिकदर्शनविषयकविचारैश्च तद्दर्शनाध्यायिनः
पराभूयेत्यर्थः । पर्यटामि भ्रमामि ।

(व) विषदिष्टे विविधज्ञानविषयकं तर्कं करिष्ये, विरोधं करिष्ये वा । रावणो-
क्तिरियम् ।

(भ) परिव्राजक । भिक्षो । “ भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दो ” इत्यमरः । काल-
सर्पेति ।—कालसर्पस्य कृष्णसर्पस्य, अत्यन्तखल्वप्रकृतेरित्यर्थः, खलीकारः अपकारः,
अक्रुडस्यापि आघातादिना क्रोधीत्यादनमित्यर्थः, द्रोडाचरणमिति यावत्, न
एव खर्जूः कण्डूः “ कण्डूः खर्जूश्च कण्डूधा ” इत्यमरः ; स विद्यते यस्य सः कालसर्प-
खलीकारखर्जूलः, तस्य भावः ।

(म) सुखाकरी .सुखसाधनी । वृश्चिकेति ।—वृश्चिकः प्रसिद्धः कोटविशेषः,
तस्य मन्त्रे विषनाशकाक्षरसमस्यात्मकशक्तिशक्तिविशेषे, तान्त्रिकः ज्ञातसिद्धान्तः तस्य,
“ तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः ” इत्यमरः ; कालसर्पं क्रोषितं कृत्वा तेन क्रोडाक्षरं
वृश्चिकविषाभिज्ञस्य मृत्युकारणं भवतीत्यर्थः ; कालसर्पदर्शने वृश्चिकमन्त्राभिज्ञस्य
सामर्थ्यं न स्फुरतीति भावः ।

(य) संलपतः अन्वोऽन्यम् आलापं कुर्वतः । “ संलापो भाषणं निबः ” इत्य-
मरः ।

(र) अवधत्ते अवहितो भवति, संलापश्रवणे मनो निदधातीत्यर्थः ।

(ल) सर्वावद्रावणः सर्वलोकावसानः, सर्वविजयीत्यर्थः, अथच सर्ववित् सर्वज्ञः,
रावणः । जनितेति ।—जनितः उत्पादितः, कृत इत्यर्थः, मानस्य गर्वस्य, भङ्गः
खण्डनं येन तादृशः, कृतावमानः, सम अवमाननाकारीत्यर्थः । पराजीयते परा-
भूयते, शास्यते इत्यर्थः, अपि तु शास्यते एवेति भावः, सदवमाननाकारी अवश्यमेव
दृश्यगोच्य इति निष्कर्षः ।

(नेत्र्ये पुनरुक्तः) ।

किं भवान् रावणः ?

(जाम्बवान् सविशेषमवदधाति) ।

(नेत्र्ये पुनरुक्तः) ।

भो वाचोयुक्तिज्ञ ! (व) सर्वेषां विद्रावणः खल्वहमिति
समस्य व्याहृतमन्यथाऽभिसन्धाय वाक्कुलेन प्रत्यवतिष्ठमानो
निगृहीतोऽसि ; (श्र) तन्मृश मां भिक्षायै (ष) ।

(अन्यतः) ।

किं त्वया ? किन्तरां च रावणेन ? (स) । अहमप्युत्सुको-
ऽस्मि, (ह) त्वरितं गच्छामि ।

जाम्बवान् । कथमेवदस्फुटार्थमेव (क) निर्वहणम् (ख) ।

(व) वाचोयुक्तिज्ञ । वाचोयुक्तिपटो । वाग्मिन् । इत्यर्थः, “वाचोयुक्तिपटु-
वाग्मी यावदूक्त्यवतारि” इत्यमरः ।

(श्र) समस्य सङ्क्षिप्य, समासमाश्रित्येवार्थः । व्याहृतं सप्तम् । अन्यथा अन्येन
प्रकारेण, “किं भवान् रावणः ?” इत्यवदपेक्षेत्यर्थः, अभिसन्धाय संधीज्य, कल्पय-
त्येवार्थः, परिवर्त्य इत्यर्थो वा । वाक्कुलेन अन्यार्थे प्रयुक्तं वाक्यं अथार्थे संयोजना-
त्प्रत्यवतिष्ठमानः इति यावत्, प्रत्यवतिष्ठमानः प्रतिपद्यतया
वर्तमानः, विरुद्धमक्षम् अवलम्बमान इत्यर्थः । निगृहीतः पराजितः, प्रतारिणो
वा ।

(ष) भिक्षायै भिक्षार्थं गमनायेत्यर्थः ।

(स) किं त्वया ? किन्तराञ्च रावणेन ? त्वया रावणभिन्नेन किम् ? रावणेन
च किन्तराम् ? त्वम् अरावणः रावणो वा भवतु तेन किम् ? न तेन मे किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः, अरावणो वा रावणो वा न मया गण्यते इति भावः ।

(ह) उत्सुकोऽस्मि इष्टलाभार्थमुत्सुखोऽस्मि, आश्रमं गत्वा प्रियजनदर्शनाय
व्याकुलो भवामीत्यर्थः, “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः ।

(क) अस्फुटार्थमेव अयत्नार्थमेव, अस्यष्टाभिधेयमेवेत्यर्थः ।

(ख) निर्वहणम् उपक्रान्त्य उपसंहारः, प्रस्तुतकथासमापनमित्यर्थः, “उप-
क्रान्त्य संहारो भवोन्नवहणं त्विदम्” इति भरतः ।

मन्ये,, पुनरेव परिव्राजकच्छलेन (ग) रावण एव कोपादुक्तः
मप्यपलप्य स्वं नाम द्रागपक्रान्तः (घ) । (सर्वतो निरूप्य) ।

अये ! पुराणप्रियसुहृत् (ङ) अस्माकं दक्षिणस्या दिशः परा-
पतन् जटायुरिव लक्ष्यते । (च) तदेनमनुपालयाभि (छ)
तावत् । दूरदृशो हि गृध्राः, (ज) कदाचिदेष (झ) लङ्का-
द्वीपवृत्तान्तमप्युपलभेत (ञ) ।

(प्रविश्य) ।

जटायुः । प्राप्तैवेयमस्माभिः पञ्चवटी, यदमूर्गोदावरोतरङ्ग-
श्रीकरसेकसुकुमारमांसलपरिसरारण्यमालिन्यो जनस्थान-
सीमानः (ट) । अपि च—

दृश्यन्ते मधुमत्तकोकिलवधूनिर्धूतचूताङ्कुर-

प्राग्भारपसरत्परागसिकतादुर्गास्तटोभूमयः ।

(ग) परिव्राजकच्छलेन भिक्षुव्याजेन ।

(घ) उक्तम् “अहं सर्ववित् रावणः” इति वाक्यम्, अपलप्य निरूप्य । स्वं
जगत् रावण इति नामधेयम् । द्राक् भटिति । अपक्रान्तः पलायितः, स्वरूपप्रकाश-
भिर्यति भावः ।

(ङ) पुराणप्रियसुहृत् प्राचीनप्रियवन्तः ।

(च) परापतन् समागच्छन् । लक्ष्यते दृश्यते ।

(छ) अनुपालयामि प्रतीचे ।

(ज) दूरदृशः दूरदेशदर्शिनः, बहुदूरपर्यन्तं दर्शनसमर्था इत्यर्थः । गृध्राः पक्षि-
विशेषाः ।

(झ) एषः जटायुः ।

(ञ) उपलभेत जानीयात् ।

(ट) गोदावरोति ।—गोदावद्याः तदाख्यनद्याः, तरङ्गाणाम् ऊर्मीणां,
श्रीकरसेकेन जलकण्ठस्यैवेत्यर्थः, सुकुमारा सुखोमला, नेत्रहृत्तिजननी इत्यर्थः,
सुस्निग्धा इति यावत्, मांसला च परिपुष्टा च, निविडा इति यावत्, परिसरे
पर्यन्तभुवि, प्रान्तदेशे इत्यर्थः, “पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः ; अरण्यपाला वनश्री
यासां नादृश्याः । जनस्थानसीमानः दण्डकाण्डान्तर्गतभूभागस्य प्रान्तदेशाः ।

दृश्यन्ते इति ।—मधुमत्ताभिः मकरन्दपानविह्वलाभिः, मकरन्दपानेन प्रफुल्ला-

याः कृच्छ्राटतिनङ्गा लुब्धकभयात्तेरेव रेणूत्करै-

धारावाहिभिरस्ति लुप्तपदवोनिःशङ्कमेणीकुलम् ॥ ६ ॥

जाम्बवान् । (विचिदुपसृत्य) । कुतः पुनरियता वेगेन (ठ)

वयस्यो जटायुः ?

जटायुः । (दृष्ट्वा) । कथं जाम्बवान् !! सखे ! क्षमस्व, न
सभाजयिष्यामि (ड) तावद्भवन्तम् । मया हि मलयचल-
कुलायाटार्यसम्पातिपाटानभिवाद्य निवर्त्तमानेन (ठ) मारीच-
सहचरः सञ्चरन्निमामरण्यानीमभिलक्षितो (ण) राजस-

भिरिति वा, कोविलवधूभिः कोविलाभिः, निर्धूताः आकम्पिताः, विदक्षिताः इत्यर्थः,
ये चूताङ्गुराः आसमुकुलाः, तेषां प्राग्भारात् अथभागात्, विदलितप्रदेशादित्यर्थः,
प्रसरन्तीभिः निःसरन्तीभिः, पतन्तीभिरित्यर्थः, परागसिक्ताभिः कौसुमरजोदप-
कालकाभिः, दुर्गाः दुर्गमाः, व्याप्ता इति यावत्, तटीभूमयः तौरप्रदेशाः, दृश्यन्ते
अवलोक्यन्ते ; एतेन वसन्तकालो व्यज्यते ; एणोकुलं मृगोददम्बकं, लुब्धकेभ्यः व्याधेभ्यः,
भयात् याः तटीभूमोरित्यर्थः, कृच्छ्रात् क्लेशात्, अतिलङ्गा अतिक्रम्य, धारावाहिभिः
सन्ततवर्त्तिभिः, निरन्तरं पतद्भिः इत्यर्थः, तेरेव पूर्ववर्णितप्रकारैरेवेत्यर्थः, रेणूत्करैः पराग
शङ्कैः, लुप्ताभिः विनष्टाभिः, अविरतपतितपरागपुञ्जैरदर्शनं गताभिरित्यर्थः, पदवोभिः
पादचिह्नेर्हेतुभिरित्यर्थः, निःशङ्कं निर्भयं कथा तथा, अस्ति वर्त्तते, लुब्धा हि
मृगपदचिह्नदर्शनेन मृगाननुधावन्ति, अत्र तु पुष्परजोभिस्तस्मिन्निष्क्रियविषोपात् मृगाणां
गत्यप्यप्यनज्ञानाभावात् लुब्धास्तदभिमुखीभवितुं न शक्नुवन्तीति तेषां भयराहित्य
मिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ठ) कुतः कस्माद्धेतोः, इयता एतदधिकेन, वेगेन जवेन, गच्छतीति
शेषः । यद्वा—कुतः कस्मात् स्थानात् ; अस्मिन् पक्षे—आगच्छतीति शेषः ।

(ड) सभाजयिष्यामि अभिनन्दयिष्यामि, सत्कारिष्यामि इति यावत् ।
“आनन्दन-सभाजने । आपन्नमम्” इत्यमरः ।

(ठ) मलयचलकुलायात् मलयचल एव कुलायः ग्रीडः, पश्चिमासक्तान-
मित्यर्थः तस्मात्, यद्वा—मलयचले यः कुलायः तस्मात्, “कुलायो ग्रीडमस्त्रियाम्”
इत्यमरः । आर्येति ।—आर्यस्य ज्येष्ठस्य, सम्पातेः तदाख्यपक्षिणः, पादान् चरणी,
अभिवाद्य गत्वा, निवर्त्तमानेन प्रत्यागच्छता ।

(ण) अभिलक्षितः दृष्टः ।

राजः ; तदतिविषमम् आशङ्कमानं मां वत्सरामभद्रस्नेह-
स्त्वरयति । (त)

काञ्चनम् । (स्वगतम्) । वयमप्येतदेव प्रतिपित्सामहे (प्रकाशम्) ।
सखे ! त्वरस्व । (थ) । (इति निष्क्रान्तः) ।

जटायुः । (परिक्रम्यावलोक्य च) । इयमग्रे पञ्चवटौ ।
(सवितर्कम्)—

नीतो दूरं कनकहरिणश्च दया रामभद्रः

पश्चादेनं द्रुतमुपसरत्येष वत्सः कनिष्ठः ।

बिभ्यत् बिभ्यत् प्रविशति ततः पर्णशालां च भिक्षु-

धिक्षुं भोः ! प्रथयति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ७ ॥

अहह !!—

आर्यपुत्रार्यपुत्रेति रुदन्तीं कुररीमिव ।

रथमारोप्य वैदेहीमेष पापः क्व यास्यति ? ॥ ८ ॥

(त) अतिविषमम् अतिविषदृशं कसपि व्यापारम् । त्वरयति त्वरां ददाति,
मत्तुमिति शेषः ।

(थ) प्रतिपित्सामहे प्रबुभुत्सामहे, इमामेव वाक्तां विज्ञातुमिच्छाम इत्यर्थः,
“प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये गौरवेऽपि च । सम्प्राप्तौ च प्रबोधे च पदप्राप्तौ च
योषेति ॥” इति मेदिनी । त्वरस्व सत्वरं गच्छेत्यर्थः ।

नीत इति ।—कनकहरिणे काञ्चनमृगे, या शङ्का समादरः, आकाङ्क्षा वा,
लिप्सेत्यर्थः तथा, “शङ्काऽऽदरे च काङ्क्षायाम्” इति मेदिनी ; रामभद्रः दूरं नीतः
प्रापितः, आश्रित इत्यर्थः, आश्रमप्रदेश इति शेषः, पश्चात् रामभद्रस्य पृष्ठतः,
रामभद्रस्य गमनानन्तरमिति वा, एष कनिष्ठो वत्सः कनिष्ठ इत्यर्थः, एनं रामं, द्रुतं
सत्वरम्, उपसरति अनुधावति ; ततस्तस्मात्, तदनन्तरं वा, भिक्षुः परित्राट्, परि-
त्राजश्चकपचर इत्यर्थः, रावण इति शेषः, बिभ्यत् बिभ्यत् मस्यत मस्यत्, भीतः भीतः
इत्यर्थः, रामादिति शेषः, पर्णशालां पत्रकुटीरं, रामस्येति शेषः, प्रविशति च. भोः !
धिक्षुं भोः क्लेशप्रदः व्यापार उपलब्ध इत्यर्थः, अयम् भिक्षुरूप इति भावः, रावणः
निजाम् आकृतिं स्वं रूपं, प्रथयति प्रकटयति, भिक्षुवेशं त्यक्त्वा निजरूपं धारयती-
त्यर्थः । मण्डाकाला इत्यम् ॥ ७ ॥

आर्येति ।—एष पापः पापाचारः, रावणः इति शेषः, कुररीमिव उत्क्रोश-

(साटोपं (द) परिक्रामन्) । अरेरे रावण ।—

बधूटौमिच्छाकोर्निजकरतलस्पर्शमलिना- ।

मिमां कुवाणस्य स्फुरति हृदि शोभैव भवतः ।

कुले येषां किन्तु त्वमसि गणितास्तेऽपि गुरवो

न सप्त ब्रह्माणः कथमिव पुलस्त्यप्रभृतयः ? ॥ ९ ॥

(पुनराकाशे) । अलीकादृहासधूमधूमरितदशवक्त्रवल्मीक ! किं-
मात्य रे राज्ञसापसद ! किमात्य ? (ध)—

जगदिलोभि सीताख्यमामिषं हरतो मम ।

अयं किंन जरदुग्धः कराटाच्छिद्य नश्यति ॥ १० ॥

पश्चिमीमिव, “उत्क्रोश-कुररौ समौ” इत्यमरः ; आर्यपुत्र । आर्यपुत्र । इति कन्दर्पो
कन्दर्पो, वेदेहो सीतां, रथम् आरोप्य उतोल्य, क कुत्र, यास्यति ? अनुष्टुप्
उत्तम ॥ ८ ॥

(द) साटोपं सतर्जनं सगर्वं वा ।

बधूटौमिति ।—इच्छाकोः इच्छाकुवंशीयस्य, रामस्येत्यर्थः, इमां कन्दर्पोमित्यर्थः,
बधूटौम् अल्पवयस्का बधू नवीना बधूमित्यर्थः, “अल्पा बधूर्बधूटौ स्मात्” इत्यमरः ;
निजस्य करतलस्पर्शेन पाणितलपरामर्शेन, मलिना कलङ्किता, कुवाणस्य विदधतः,
भवतः तव, हृदि चेतसि, शोभैव आनन्दजनितविकास एव, यदा—सौन्दर्यमेव,
सीताया इति शेषः, न तु लज्जेति भावः, स्फुरति प्रसरति, किन्तु त्वं येषां कुले गोत्रे,
असि भवसि, जात इति शेषः, ते विलोकप्रसिद्धाः महात्मान इत्यर्थः, गुरवः पूज्याः
प्रितान्महाः, सप्त ब्रह्माणोऽपि पुलस्त्यप्रभृतयः सप्तर्षयोऽपि इत्यर्थः, कथमिव केन हेतुना
वा, न गणिताः ? न आलापिताः ? त्वयेति शेषः, महात्मानस्तव पूर्वपुरुषाः त्वया
कलङ्किता इति भावः । शिखरिणो उत्तम ॥ ९ ॥

(ध) अलीकेति ।—अलीकः वृथा, अकार्यकरस्मात् आन्तरिकताविहीन इति
यावत्, भीत भीतत्वात् मौखिक इति भावः, यः अदृहासः अत्युच्चविकटहास्यं, केवल-
दन्तविकाशनमिति भावः, स एव धूमः पापकाण्ड्यादिति भावः, तेन धूमरितानि
पाशुलानि इत्यर्थः, दश वक्त्राणि दश मुखानि यस्य तादृशः, वल्मीकः कीटविशेषः,
वल्मीकः । राजसापसद । राजसाधम । आत्य ब्रवीषि ।

जगदिति ।—अयम् एषः, जरदुग्धः उद्वपचिविशेषः, जनतां जगदाभिनां,
विषोभि लोभविषयं, स्पृहणीयमित्यर्थः, सीताख्यं सीतानामकम्, आमिषं भोग्यवस्तु

इति । आः !! पाप ! कथमेवमभिदधासि (न) । तिष्ठ तिष्ठ—
 भुजविटपमदेन व्यर्थमन्धम्भविष्णु-
 धिगपसरसि चौरङ्गारमाक्रुश्यमानः ।
 त्वदरसि विदधातु स्वामपस्कारकेलिं
 कुटिलकरजकोटिकूरकर्मा जटायुः ॥ ११ ॥

(इति गङ्गातः) ।

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः) ।

लक्ष्मणः । अहो ! दुर्निवारदारुणक्रोध-शोक-लज्जागहनी
 विषमोऽयं दशाविवर्त्तः (प) । यस्मिन्नितिकर्त्तव्यताऽभिधानम्
 (फ) अप्यस्माकमनौपयिकम् (व) । तथा हि—

मास वा, “उत्कृष्टे पक्षले (मासे) भोगे भोग्यवस्तुनि चाभिवन्” इति विश्वः ; इतरतः
 वक्षान्नयतः इत्यर्थः, मम कृतात् हस्तात्, अस्मिन् आक्रुश्य, नेष्यति प्रापयिष्यति,
 रामं स्थानात्तरं वेति शेषः, किलेति सम्भावनायाम्, एतत् किं सम्भाव्यते ? इत्यर्थः,
 नैव सम्भाव्यते इति भावः । रावणोक्त्यनुवादोऽयम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

(न) अभिदधासि ब्रवीषि ।

भुजेति ।—भुजा एव विंशतिसङ्काका बाहुव एव, विटपाः शाखाः, यदा—
 भुजानां विटपाः विस्ताराः, बाहुल्यमित्यर्थः, “शाखायां पक्षवे स्तम्बे विस्तारे विटपो-
 ऽस्त्वियाम्” इति रमसः, तेषां मदेन गर्वेण, व्यर्थं विकृत्य, मन्धम्भविष्णुः मन्धोभवन्,
 चौरङ्गारं चौर्यं कृतेत्यर्थः, आक्रुश्यमानः आघ्रमानः सन्, यदा—आक्रुश्यमानः आक्षिप्य-
 माणः, भर्त्स्यमानः सन्, मयेति शेषः, अपसरसि पलायसे, अत एव धिक्, त्वानिधि
 शेषः, कुटिलानां वक्राणां, दारुणानामिति भावः, करजानां मखराणां, कोटिभिः अयैः,
 कूरं भोषण, कर्म यस्य तद्योक्तः, जटायुः तव चरसि वक्षसि, स्वां निजाम्, अपस्कार-
 केलिं मखविदारणरूपक्रीडामिति यावत्, विदधातु करोतु । मालिनी वृत्तम् ॥ ११ ॥

(प) दुर्निवारेति ।—दुर्निवारेः निवारयितुमशक्यैः, अत एव दारुणैः भोषणैः,
 प्रतिप्रहैरित्यर्थः, क्रोधैः शत्रुं प्रति कोपैः, शोकैः मनुभिः, प्रियजनविच्छेदजनितैः
 दुःखैरित्यर्थः, लज्जया वपया, कुलबधूरेकाऽस्मानिर्ग रक्षितुं शक्ता, अतः कापुरुषा
 इयं लोके कथं मुखं दर्शयिष्याम इति व्रीडया इति भावः, गह्वरः कलिलः, विमिश्र
 इत्यर्थः, “गह्वरं कलिले त्रिषु” इत्यमरः ; विषमः उत्कृष्टः, दशाविवर्त्तः अवस्थाविपर्ययः ।

तत्तादृग्दशकण्ठवच्चनरूपा धूमायमानो गिरं
नाद्धोक्तप्रविलौनवर्णविधुरामार्यः समाप्नोति मे ।

आपे तातजटायुजोवितकथापर्यन्तधूमायित-

क्रोधोत्पीडनिपीतशोकजडिमा दृष्टिस्तु विश्राम्यति ॥ १२ ॥

(नेपथ्याभिमुखः) । इत इत आर्य्य मारीचमथन ! (भ) दृश्य-

(फ) यस्मिन् दशाविवर्ते । इतिकर्तव्यताऽभिधानं किमत्र कर्तव्यमिति
कथनम् ।

(ब) अनौपयिकम् अयुक्तं, “युक्तमौपयिकं लभ्यम्” इत्यमरः ; कथने लोकाः
अस्मान् किं संसृजते इति भावः ।

तदिति ।—आर्य्यः ज्येष्ठः रामः, तन् अप्चितितपूर्व, तादृशं मायामृगीण दूराकर्षणरूपं,
यत् दशकण्ठस्य रावणस्य, यद्वा—दशकण्ठेन रावणेन, कृतमिति शेषः, वचनं सीता-
हरणरूपं प्रतारणं, तेन या रुट् रोषः, तथा धूमायमानः धूमसुदमन्, प्रज्वलनात्
पूर्वावस्थामापद्यमानः सन्निति यावत्, तदवस्थाः अप्रिरीवेति भावः, मे मनः समोपे,
अद्धोक्तः अद्धोश्चित एव, प्रविलौनः प्रकर्षेण लयं गतः, अवरुद्ध इति यावत्, ।
धूमोपरुद्धकण्ठतयेति भावः, यो वर्णः अचरं, तेन विधुरां विक्लतां, क्लिप्तां क्लिप्तानिति
यावत्, “वैकल्येऽपि च विष्टेपे विधुरं विक्लं विषु” इति विकल्पाशेषः, । गरं
वाचं, न समाप्नोति न सम्यक् लभते, स्फुटमुच्चारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः, किञ्चित्
विवक्षुरपि क्रोधजबाष्पावरुद्धकण्ठतया क्लिप्तां क्लिप्तानस्यष्टा वदन् विरमति वा भीड-
मापद्यते वा इति भावः ; तु किन्तु, दृष्टिः नेत्रम्, आर्य्यस्येति शेषः, तातस्व अनु-
कम्प्यस्य, जनकस्य वा, पितृसखत्वात् जनकतुल्यस्य इत्यर्थः, “तातोऽनुकम्प्ये जनके”
इति मेदिनी ; जटायोः जीवितकथायाः, जीवनकाव्यिकवार्तायाः, पर्यन्तः अव-
सानम्, एतेन रावणेन कृतो जटायुवधः सूचितः, तेन धूमायितः धूमोद्गारी, यः
क्रोधः कोपानलः, तस्य उत्पीडेन पीडनेन, अतिशयेनेत्यर्थः, निपीतः नाशितः,
श्रीकेन जडिमा जाड्य, सबाष्पत्वमिति यावत् यस्याः तादृशी, दृष्टिः नेत्रविक्षेपः,
आपे धनुषि, विश्राम्यति स्थिरोभवति, नात्यन्त पततीत्यर्थः, शत्रुजयार्थं धनुर्ग्रहणाच्च
दृष्ट्वा करोतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं कृतम् ॥ १२ ॥

(भ) इत इत अस्या दिशि, आगच्छेति शेषः । मारीचमथन ! मारीच-
विनाशन ! एतेन मारीचवध उक्तः ।

न्ताममूरवार्चीं ककुभम् (म) अभिवर्द्धमाना विन्ध्यवनवोधि-
भूमयः (य) ।

(प्रविश्य) ।

रामः । (आकाशे लक्ष्यं बद्धा)—

कुले वा शौर्ये वा भुजसमुदये वा तपसि वा

बभ्रुवुर्न प्राञ्चस्त्वमिव भवितारो न चरमे ।

अहो ! दिङ्मोहस्ते समजनि चिरादेष न खलु

प्रवीराणां पन्था दशवदन ! येनासि चलितः ॥ १३ ॥

(विमश्य सखेद-क्षितम्) । हंहो (र) पीलस्त्य !—

सिद्धश्रोत्रपरम्परापरिगतैरेभिः प्रपौत्रस्य ते

वृत्तैरद्य पुलस्त्यवर्जमभितः स्मरेषु देवर्षिषु ।

(म) अवाचीं दक्षिणां, ककुभं दिशम् ।

(य) विन्ध्येति ।—विन्ध्यस्य तदाख्यगिरेः, वनवोधिभूमयः ज्ञाननश्रेणीसमन्वित-
प्रदेशाः इत्यर्थः ।

कुले इति ।—दशवदनं । रे रावण । कुले वंशे वा, शौर्ये पराक्रमे वा, भुज-
समुदये बाहुसमूहे वा, तपसि तपश्चर्यायां वा, प्राञ्चः पूर्वतनाः, केषुपि पुरुषा
इति शेषः, त्वमिव न बभ्रुवुः त्वत्सदृशा नासन्, चरमे पश्चाच्च, परवर्तिष्काले जनि-
ष्यमाणाश्च, त्वमिव न भवितारः तव तुल्या न भविष्यन्ति ; अहो ! खेदे, ते तव,
दिङ्मोहः दिग्भ्रमः, बुद्धिबिपर्यय इति भावः, समजनि सज्जातः, येन, पन्था इति
शेषः, चलितः गतः, असि भवसि, एषः पन्था मार्गः, शौर्यवृत्तिरूप इति भावः,
चिरात् कदाऽपीति भावः, प्रवीराणां प्रकृष्टानां वीराणां, न खलु नैव, प्रवीराः
कदाऽपि शौर्यमार्गेण न चलन्तीति भावः । “चिरात्” इति पठं “येन” इत्यनेन
सम्बध्यते वा, त्वं येन चिरात् दीर्घकालं व्याप्य, चलितोऽसि, एष न प्रवीराणां पन्थाः ।
शिखरिणी वृत्तम् ॥ १३ ॥

(र) हंहो ! भोः ।

सिद्धेति ।—सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां, श्रोत्रपरम्परया कर्णपरम्परया, परिगतैः
प्राप्तैः, सुतोदत्यर्थः, प्रपौत्रस्य पीतपुत्रस्य, ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्यः, पौत्रः विश्वश्रवाः, तत्पुत्रस्त्य
इत्यर्थः, ते तव, एभिः ईदृशैः, वृत्तैः चरितैः, परदारहरचरुपव्यवहारैरिति भावः,
पुलस्त्यवर्जं पुलस्त्य विहाय, तस्य खल्वपि ज्ञानमुखत्वादिति भावः, अभितः समन्तात्,

विष्वग्बृत्तिरसङ्गता नमयितुं दुर्वारलज्जाभर-

म्नानश्रौस्तु चतुर्मुखी भगवतो धातुः कथं वर्त्तते ? ॥ १४ ॥

(अणमनुध्याय (ल) । हा प्रिये विदेहराजपुत्रि ! (इति संवरणं (व) जाटयति) ।

लक्षणः । (उपसृण) । आर्य्य ! कोऽयमभिषङ्गो (श) नाम भवादृशानप्यास्यदो करोति ? (ष) ।

पतिते व्यसने देवाहारुणे दारुणात्मनि ।

संवर्णयति वज्रेण धैर्य्यं हि महतां मनः ॥ १५ ॥

चतुर्दिक्षु अवस्थितेषु इत्यर्थः, देवार्षेषु मरीचिप्रभृतोषु, स्मरेषु ईषडास्यविकशितान्त्रेषु सत्सु, विषक् चतुर्दिक्षु, वृत्तिः व्यापारः, स्थितिरिति यावत् यस्याः तथोक्ता, अत एव नमयितुं लज्जाऽतिशयात् अवनतकर्तुम्, असङ्गता अयुक्ता, असमर्था इत्यर्थः, चतुर्वैष्वार्श्वेषु मुखमहावेन योरादेशाभावादिति भावः, दुर्वारेण वारायतुमशक्येन, लज्जाभरेण लज्जाऽतिशयेन, स्नाना विवर्णां, श्रोः कान्तिर्यस्याः तथाभूता, भगवतः धातुः ब्रह्मणः, चतुर्णां मुखानां समाहारश्चतुर्मुखी मुखचतुष्टयं त, कथं केन प्रकारेण, वर्त्तते ? तिष्ठति ? लज्जया मुखं रसोक्त्य स्योयते जनेः इति हि नियमः, विधातुस्तु तदपि न घटते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ल) अनुध्याय चिन्तयित्वा, श्रुत्वा इति यावत् ।

(व) संवरणं गोपनं, निरोधनमित्यर्थः, महापुरुषत्वव्याघातशङ्कयेति भावः ।

(श) अभिषङ्गः परिभवः, शोकपरतन्त्रता इति यावत्, "अभिषङ्गः पराभवे" इत्यमरः ।

(ष) आस्यदो करोति पावो करोति, आश्रयतीत्यर्थः ।

पतिते इति ।—देवात् भाग्यवशात्, दुरदृष्टवशादिति भावः, दारुणात्मनि गुर्वात्मके, गुरु रस्वरूपे इत्यर्थः, अतिमहतोति यावत्, दारुणे भोषणे, भयावहे इत्यर्थः, "दारुणे भोषणे गुरौ" इति शाश्वतः, "दारुणे रसभेदे ना त्रिषु स्यात् भयावहे" इति मेदिनी, व्यसने विपदि, पतिते उपस्थिते सति, धैर्य्यं हि धीरत्वमव, महताम् उत्तमानां, मनः चित्तं, वज्रेण अशनिना, संवर्णयति समाच्छादयति, आवृणोतीत्यर्थः, अथलधैर्य्यरूपवर्णना चित्तं समाच्छादयन्ति महान्तः, येन मनसो न विचित्रं छादि भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

रामः । (दोषं निःशब्द) वत्स !—

सहजधैर्यवशंवदवृत्तयो

हृदि कषयशुचय नियन्त्रिताः ।

इह तु किं करवै यदपत्रपा

किमपि मामवमत्य विजृम्भते ? ॥ १६ ॥

लक्ष्मणः । (पुरोऽवलोक्य) । अय्ये ! अग्रमग्रे तौतजटायुषो
वीरलोकासाधनसिद्धचेतमरण्यागौसन्निवेशः (स) । पश्य—

भग्नोऽयं कथमास्ति रावणरथस्तातेन वज्राङ्कुर-

क्रूरापस्किरमाणभङ्गुरनखत्रोटित्त्रटदुबन्धनः ।

रामः । (सकरुणम्)—

हा सीरध्वजराजपुत्रि ! स तदा दृष्टस्त्वया धन्यया

पक्षीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसञ्चारिपञ्चाननः ॥ १७ ॥

(इति लक्ष्मणमवष्टभ्य ध्यानं नाटयति (ङ) ।)

सहजति ।—सहजस्य स्वाभाविकस्य, धैर्यस्य चोरतायाः, वशंवदा वशवर्तनी, वृत्तिः व्यापारः यासां तथाभूताः, कषयः कोषाश्च, शुचयः शोकाश्च, हृदि अन्तःकरणे एव, नियन्त्रिताः निरुद्धाः, मदेति शेषः, स्वाभाविकधैर्यप्रभावेणाहं शोक-कोपो संवृणोमीत्यर्थः, तु कित्तु, अत्रतया अपरावलोकनजा लज्जा, निजमाय्यामपि यो रक्षितुं न शक्नोति, कापुरुषः स कथं सस्त्रीको वनमागच्छेत् इत्येवंकृपाजनान्तरात् लक्ष्मण्या लज्जा इत्यर्थः, “लज्जा साऽपवपाऽयतः” इत्यमरः; माम् अवमत्य अवज्ञाय, उपहस्य इति यावत्, किमपि अनिर्वचनीयभावेनेति भावः, यत् विजृम्भते विस्फुरति, इह अस्मिन् विषये, तु पुनः, किं करवै ? किं विदधानि ? न किमपि कर्तुं शक्नुयामित्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्त—“द्रुतविलम्बितमाह न मी भ रौ” इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(स) वीरलोकेति ।—वीरस्य शूरस्य, सङ्ग्रामहतस्येति भावः, लोचः भुवनं, स्वर्गः इति यावत्, तस्य साधनं हेतुः, तत्र संप्राप्य इत्यर्थः, अत एव सिद्धचेतः पवित्रस्थान-मित्यर्थः, यद्वा—सिद्धाणां देवयोगिविशेषाणां, देवत्वं गतानां वीराणामित्यर्थः, चेवं विवरणस्थानमित्यर्थः, अरण्यागौसन्निवेशः महारण्यभागः ।

भग्न इति ।—तातेन पिष्टपण्डत्वात् पिष्टतुल्येन जटायुषेत्यर्थः, वज्राङ्कुरवत्

लक्षणः । (स्वगतम्) । महादोषः खल्वयमतिप्रसज्यमानो
मानसः शोकाख्यो विकारः ; तदन्यतः प्रेरयामि । (क)
(प्रकाशम्) । आर्य्य ! पश्य पश्य—

विन्ध्यगिरिराजकन्याऽन्तःपुरमेतास्तरङ्गमालिन्यः ।

वेतस्वनीभिरङ्घ्रिस्तौर्यत्रिकगुणनिकां दधते ॥ १८ ॥

नवी।इवाग्निपरोहवत्, चुद्रवज्जबदित्यर्थः, क्रूराभ्या दाहणाभ्याम्, अपस्किरमाणाभ्यां
विदारयन्तीभ्यां, भङ्गगभ्यां कुटिलाभ्यां, नख-धोटिभ्यां नखर चक्षुभ्यां, “चक्षु-
स्त्रोटिरुभे स्त्रियो” इत्यमरः ; वुटत् खलत्, छिन्दत् इत्यर्थः, वक्ष्ये सन्धीना सयोग-
स्थानं यस्य तथाभूतः, अत एव भयः खण्डितः, अयं रावणरथः रावणस्य स्यन्दन, कथं
केन प्रकारेण, अस्ति पतितः तिष्ठतीति भावः । हा । इति खेदे, सौरध्वजराजपुत्रि !
सौरध्वजाख्यजनकराजनन्दिनि ! जानकि । इत्यर्थः, तदा हरणकाले इत्यर्थः, रश्मिजन-
काले इत्यर्थो वा ; अन्यथा स्नाय्यया, पुण्ययया इत्यर्थः, त्वया दशकण्ठः दशपीव
एव, कुञ्जरः हस्ती, तस्य शिरसि मूर्द्ध्नि, सञ्चरति भ्रमतीति तथोक्तं, पञ्चाननः सिंहः,
तत्स्वरूप इत्यर्थः, “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः” इत्यमरः ; स पक्षोन्द्रः विडगाधिपतिः,
जटाघुरित्यर्थः, हट्टः अवलोकितः, वयमधन्याः न तं द्रष्टुं समर्था इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(छ) अवष्टभ्य आश्रित्य । ध्यानं चिन्तां, नाटयति अभिनयति, निश्चय-
भावेनावतिष्ठते इति भावः ।

(क) महादोषः प्रबलानघोत्यादक इत्यर्थः । अतिप्रसज्यमानः अतिशयेन
वर्जमानः, अत्यर्थं सामिनिवेशः कृत इत्यर्थः । अन्यतः अन्यत्र, विषयान्तरे इत्यर्थः,
प्रेरयामि चालयामि, चित्तमिति शेषः ।

विन्ध्येति ।—विन्ध्यगिरिः विन्ध्याचल एव, राजा नृपतिः, तस्य कन्याऽन्तःपुरं
कन्याऽवरोधः, तप्तुल्या इत्यर्थः, एताः परिदृश्यमानाः, तरङ्गमालिन्यः तरङ्गाणाम्
कर्मीणां, मालाः श्रेणयः आसा सन्तीति तथाविधाः नद्यः, वेतस्वनीभिः वानोर-
जयुक्ताभिः, तरङ्गवेगेन प्रक्षम्पमानाभिः, अत एव नृत्यन्तीभिरिव परिदृश्यमाना-
भिरिति भावः, अङ्घ्रिः जलैः, तौर्यत्रिकगुणनिकां नृत्य गीत वाद्याभ्याम्, “तौर्य-
त्रिक नृत्य-गीत वाद्य नाट्यमिदं त्रयम्” इत्यमरः, “अभ्यासे गुणतो योग्या” इति
कैमः ; दधते कुर्वन्ति ; अत एव विन्ध्यगिरिराजस्य कन्याणाम् अन्तःपुरम् एतदिति
प्रतिप्रातीति भावः । आर्य्य वृत्तम् ॥ १८ ॥

रामः । (उन्मोह्य चक्षुषो दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) । वत्स ! दर्श-
नीयमेतत्—

कुमुदवनविशायजाग्रदम्भो-

कृद्वक्तयामिकविभ्रमा रमन्ते ।

मदकलकरिकर्णतालनृत्य-

मुखरमयूरमनोरमास्तटिन्यः ॥ १९ ॥

(इति परिक्रामतः) ।

सञ्जयः । आर्य्य ! अयमितो गिरिर्माल्यवान्—

इह महिषविषाणव्यस्तपाषाणपौठ-

स्खलनसुलभरोहिद्धभिणोभ्रूणहत्याः ।

कुहरविहरमाणप्रौढभल्लूकहिका-

चयचकितकिरातसस्तशस्त्रा वनान्ताः ॥ २० ॥

कुमुदेति ।—कुमुदधनेन कैरवकाननेन सह, विशायेन पय्यायण, जाग्रदम्भो-
मानैः, ।वत्ससङ्घिरिति यावत्, अम्भोरुहैः पद्मैः, रात्रौ कुमुदवनानि दिवा अम्भोरुहाणि
पय्यायकर्मण जाग्रतोन्मोहं कथयति भावः, कृतः आचरित इत्यर्थः, यामिकानां प्रदर्शना,
विभ्रमः विज्ञासः, व्यापार इति यावत् यासु तथाभूताः, तथा मदकलैः मदोद्धतैरिति
यावत्, अत एव करिषा हास्तना, यद्वा—मदकल इति करिविशेषणं, मदकलानां
मदगर्वितानां, कारणं कर्णतालैर्न चण्डालनशब्देन इत्यर्थः नृत्याङ्गः नृत्य कुर्वङ्गः,
मुखरे शब्दायमानैः, केकारव कुर्वङ्गिरिति भावः, मयूरैः शिखिभिः, मनोरमाः मनो-
हारिण्यः, तटिन्यः गदाः, रमन्ते क्रोडान्त, तरङ्गमङ्गदपविज्ञाससहकारणं प्रवहन्तीति
यावत्, दर्शकानां रतिं जनयन्तीति भावः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ १९ ॥

इति ।—इह अस्मिन् प्रदेशे, वनान्ताः अरण्यसीमानः, अरण्यप्रदेशाः वा,
महिषाणां विषाधैः शृङ्गैः, व्यस्तेषु विषय्येकेषु, उल्लिखितेषु इति यावत्, उत्प्लातेषु
इति यावत् वा, पाषाणपौठेषु प्रक्षरफलकेषु, स्खलनेन भ्रमनेन, पादप्रच्यवनेनेत्यर्थः,
सुलभाः सहसा भवा इति यावत्, रोहिद्धभिणोनां रोहितं मृगो, तासु गर्भिणीनां
अन्तर्द्वीणां, गर्भवतीनां मृगीणामित्यर्थः, “रोहितं मृग्या लताभेदे स्त्री नाऽर्के” इति
मेदिनी, भ्रूणहत्या गर्भप्रच्युतिरिति यावत्, गर्भप्याशश्रावणाया वा येषु तथाक्ताः,
तथा कुहरेषु गहरेषु, विहरमाणानां सञ्चरता, तिष्ठतामित्यर्थः, प्रौढानां प्रवृद्धानां,

रामः । (चिरं दृष्ट्वा सकृदप्यस्त्रम्)—

प्रतिपरिसरं भूयानर्घः शिखण्डभृतां यथा-
मिलितमलिभिः सम्भुज्यन्ते कदम्बविभूतयः ।
अभिनवघनव्यूढोरस्कः प्रवर्षति माल्यवान्
विषधरवधूगर्भाधानप्रियङ्करणीरपः ॥ २१ ॥

वत्स लक्ष्मण ! धारय मां, न शक्नोमि स्तम्भयितुम् (ख)
आत्मानम्—

इयमविरलश्वासा शुष्यन्मुखी भिदुरस्वरा
तनुरवयवैः श्रान्तमस्तैरुपैति विवर्णताम् ।

दृष्ट्वाकाराणामित्यर्थः, प्रवयसामित्यर्थो वा, भूयानाम् कृत्वाणां चिक्काचयेन “चिक्का”
इति प्रसिद्धशब्दविशेषसमूहेन, अकितानां भोतानां, किरातानां व्याधानां, सस्तानि
इत्यादि सुखलितानि, शस्त्राणि प्रहरणानि येषु तथाविधाः, दृश्यन्ते इति शेषः ।
मालिनी वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रतिपरिसरमिति ।—प्रतिपरिसरं परिसरः पर्यन्तभूः तस्मिन्, प्रान्ताभुवि इत्यर्थः,
माल्यवत्प्रान्ते इति यावत्, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः, “पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः;
शिखण्डभृता शिखण्डिना, मयूराणामित्यर्थः, भूयान् अत्यन्तः, अर्घः सत्कारः, महीक्षवः
इति यावत्, विद्यते इति शेषः, तथा आलामः भवरेः, यथामिलितं मिलितमनति-
कम्येति यथामिलितं यथोपस्थितं, यावन्तः एकव निमित्ताः तावद्भिरित्यर्थः, यद्वा—यथा-
मिलितमित्यस्य कदम्बविभूतय इत्यनेनान्वयः, यावन्ति कदम्बकुसुमानि प्रस्फुटितानि,
तेषां विभूतयः कदम्बविभूतयः नोपसम्पदः, तत्कुसुमानीति भावः, सम्भुज्यन्ते
सम्भोगविषयोक्रियन्ते, किञ्च, अभिनवेन भूतनेन, अनेन मेघेन, व्यूढं विशालम्, आवृतं
षा, सरः वक्षःस्थलं, मध्यभागी वा यस्य तथाभूतः, माल्यवान् तदाप्यपर्वतः,
विषधरवधूना भुजङ्गीनां, गर्भाधानरूपं गर्भघटकरूपं, प्रियं सुखजननव्यापारः,
क्रियते आभिरिति तथोक्ताः, अपः जलानि, नवीदकानीत्यर्थः, प्रवर्षति विसर्जयति,
वर्षासु नवीदकसम्पर्कात् भुजङ्गीनां गर्भाधानमहीक्षवः सम्पद्यते इति प्रसिद्धिः ।
एतेन वर्षागमः उक्तः । हरिणी वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ख) स्तम्भयितुं स्थिरोकर्तुमित्यर्थः ।

इयमिति ।—अविरला घनाः, श्वासा दीर्घं दीर्घनिश्वासा इत्यर्थः यस्याः सा
शुष्यत् शीघ्रं मण्डत, मुखं यस्याः तथोक्ता, भिदुरः भिन्नः, स्वरः कण्ठध्वनिः यस्याः

स्फुरति जड़ता वाष्पायेते दृशौ गलति स्मृति-

मयि रसतया शोको भावधिरेण विपच्यते ॥ २२ ॥

(इति लक्षणेन धार्यमाणो निमोहिताच्च एव) । हा प्रिये दण्डकारण्य-
विहारसन्नद्धचारिणि ! (ग) । (इति पुनः संबणुते (घ) ।

लक्षणः । (सखेदमात्मगतम्) । केन पुनरेव रसो रसान्तरेण
तिरस्क्रियते ? (ङ) ।

तत्राविधा, इयं तनुः शरीरं, शान्तानि क्रान्तानि च, तानि सन्तानि विवशता गतानि
सौः, अवयवैः चङ्गैः, विवर्णानां मलिनताम्, उपैति प्राप्नोति, जड़ता जाड्यम्, अचेतन-
भाव इति यावत्, स्फुरति प्रसरति, दृशौ नेत्रे, वाष्पायेते वाष्पानुत्सृजतः, स्मृतिः स्मरण-
शक्तिः, गलति गच्छति, शोको भावः प्रसिद्धशोकाख्यभावविशेषः, धिरेण दीर्घं कालेन,
मयि रसतया कुरुवाख्यरसरूपेण, विपच्यते विशेषेण परिवर्ततो भवतीत्यर्थः, कुरु-
रसञ्च सर्वे धर्मा मयि सम्प्रति वर्तन्ते इति भावः, उक्तञ्च दर्पणे—“इष्टमात्रादिनिष्ठातेः
कुरुवाख्यो रसो भवेत् । धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥ शोकोऽव-
स्थाविभावः स्वाच्छोच्चमालम्बनमतम् । तस्य दाहादिबाधस्या भवेदुद्दोषन पुनः ॥
अनुभावा देवनिन्दा-मूपात कन्दितादयः । वैवर्ण्योक्तासनिःश्वास सन्धप्रलपनानि च ॥
निर्वेदमोहापस्मार-व्याधित निष्मृतिधर्माः । विषादजडतोन्माद चिन्ताया व्यभि-
चारिणः ॥” इति । वस्तुनस्तु कुरुवाविप्रलम्भ एवाय रसः ; उक्तञ्च तत्रैव—“यूनीरेक-
तरणिन् गतवति लोकान्तर पुनर्लभ्ये । विमनायते यदैकस्तदा भवेत् कुरुवाविप्र-
लम्भाख्यः ॥” इति । लोकान्तरं निम्नलोकम्, अदर्शनविषयमिति यावत् । एवः
यवासन्धवमन्योऽन्यमिति भावः । अत्रापि कुरुवरसवत् सर्वे अनुभावा व्यभिचारिणश्च
यथायथं सन्धवन्तीति बोध्यम् । हरिणी वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ग) दण्डकारण्यति ।—दण्डकारण्यं दण्डवाख्यज्ञाननेषु, यो विहारः विहरणं,
भ्रमणमित्यर्थः, तत्र सन्नद्धचारिणि ! सहाध्यायिनि ! तुल्यव्रतधारिणि । इत्यर्थः,
दण्डकारण्यवाससहचरि ! इति भावः, “एकव्रतव्रताचारा निधः सन्नद्धचारिणः” ;
इत्यमरः ।

(घ) संबणुते संबरणं नाटयति, आत्मानं स्थिरीकरोतीत्यर्थः ।

(ङ) एव रसः कुरुवा इत्यर्थः, केन रसान्तरेण अन्येन केन रसेन, योर रौद्रादौ-
प्रामाण्यतममेत्यर्थः, तिरस्क्रियते ? आच्छाद्यते ? दूरीक्रियते ? इति यावत्, मयेति शेषः ।

(नेपथ्ये) ।

आः !! पाप कबन्धहतक ! अयं न भवसि (च) ।

रामः । (आकर्ण्य ससम्भ्रमम्) । वत्स लक्ष्मण ! दुरात्मना दनु-
कबन्धेन कलहायमानो (क) वयस्यस्ते गुह इव श्रूयते (ज) ।
बहुच्छलानि (झ) रक्षांसि ; तत् त्वरितमभ्युपपद्यस्व (ञ) ।

लक्ष्मणः । तथा । (इति निष्क्रान्तः) ।

रामः । (पार्श्वतोऽवलोक्य सकरुणम्) । देवि वामशौले ! (ट)
सीरध्वजराजनन्दिनि ! इयं ते विश्वविस्मयमर्मवेदिनौ निचुल-
निकुञ्जलेखा (ठ) । इह हि—

(च) पाप । पापाचारिन् । कबन्धहतक । विनष्टप्रायकबन्ध । अयम् एषः,
एवंविध इत्यर्थः, न भवसि न तिष्ठस्यत्यर्थः, न जीवस्यति भावः, अचिरमेव म्रियसे
इति निष्काशः ।

(क) दनुकबन्धेन दनुर्नाम कबन्ध इव कबन्धः क्रियायुक्तशिरोविहीनकलेवरं,
वन्धःसमस्तकचक्षुष्टया शिरःशून्य इव प्रतीयमान इति यावत् तेन । तथा च
रामायणे—“अपश्यतां मूर्च्छतांश्च कबन्धं घोरदर्शनम् । मेघपर्वतमङ्गाशं शालस्कन्धं
महाभुजम् ॥ उरोगतविशालाल्मं महीदरं महामुखम् ॥” इति । “कबन्धस्तु क्रिया-
युक्तमपमूर्द्धकलेवरम्” इत्यमरः । कलहायमानः कलहं कुर्वन् ।

(ज) गुह इव गुहकस्य कण्ठस्वर इवेति भावः, श्रूयते आकर्ण्यते, मयेति शेषः,
स्वरानुभवादिति भावः ।

(झ) बहुच्छलानि बहूनि विविधानि, छलानि कृद्गानि, माया इति यावत् येषां
तादृशानि, अर्थे कपटाचाराण्यर्थः ; “कुलं कृद्गं स्वलितयोः” इति हेमः ।

(ञ) अभ्युपपद्यस्व अनुगृहाण, साहाय्यदानेन निवृत्तिरिति शेषः, “अभ्युपपत्ति-
रनुगृहः” इत्यमरः ; यद्वा—अभ्युपपद्यस्व प्राप्नुहि, साहाय्यार्थं समीपं गच्छेत्यर्थः ।

(ट) वामम् अतिसुन्दरं, शौलं स्वभावो यस्याः पादशो, तत्सम्बुद्धौ वामशौले !
आवृत्तित्वे । “वामं सख्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे” इति “शौलं स्वभावे सदृशे”
इति आमरः ।

(ठ) विश्वविस्मयमर्मवेदिनौ समस्तविश्वासतत्त्वज्ञा, निखिलगोपनीयव्यापार-
साक्षिणीति यावत् । निचुलनिकुञ्जलेखा निचुलनिकुञ्जस्य खलुवेतस्य तावेष्टित-
विहारस्थानस्य, लेखा पङ्क्तिः, सीमा वा ।

स्वपुषि नखलक्ष्म स्नेन कृत्वा भवत्या
कृतमिति चतुराणां दर्शयिष्ये सखीनाम् ।
इति रहसि मया ते भीषितायाः स्मरामि
स्मरपरिमलमुद्राभङ्गसर्वमहायाः ॥ २३ ॥

(इति चतुरवष्टभ्य लक्ष्मणवृत्तान्तदत्तचेनास्तथैवास्ते) ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणो गुह्यम्) ।

गुह्यः । जयतु जयतु देवः,—

विनेता वर्णानामयमभयदुर्गं दिविषटां
कनिष्ठः काकुत्स्थो जयति जगदाश्चर्यचरितः ।
यदस्त्रैः पाप्मानं रजनिचरजन्मग्रहसृजं
विजित्य स्वर्लोकानविकलमुपातिष्ठत दनुः ॥ २४ ॥

स्वपुषीति ।—स्वपुषि । ननशरीरे, स्नेन आत्मना, स्वयमित्यर्थः, नखलक्ष्म
नखचतुर्विधं, कृत्वा विधाय, भवत्या त्वया, कृतं विहितम्, एतन्नखलक्ष्म इति
शेषः, इति एवमुक्त्वा इत्यर्थः, चतुराणां परिहासप्रियाणामिति यावत्, सखीनां
सहचरीणां, तवेत शेषः, दर्शयिष्ये देवविषयीभूत कारयिष्यामि, अहमिति शेषः,
इतीत्यं, रहसि निजने, मया भीषितायाः भय गमितायाः, अत एव स्मरः कामः,
उपभोगोपयोगी प्रसाधनविशेष इति भावः, तस्य परिमल विमर्दोत्थ गन्धः, तस्य मुद्रा
चिह्नं, तस्या भङ्गे विलोपे, शोधने इत्यर्थः, सर्वसहायाः सर्वसहनशीलायाः, कृतश्रमाया
इति भावः, ते तव, त्वामित्यर्थः, स्मरामि, कर्मणि षष्ठी । मालिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

विनेतेति ।—वर्णानां ब्राह्मणादीनां, विनेता रक्षकः, शास्त्रविहितमार्गेण चान्यथित
इत्यर्थः, दिविषटा देवानाम्, अभयदुर्गं भयनिवारणार्थं शत्रुदुर्गमस्त्रानामित्यर्थः, जगति
लोके, आश्चर्यं विस्मयजनकं, चरितम् आचरणं यस्य तदाभूतः, कनिष्ठः अवरजः,
काकुत्स्थः लक्ष्मण इत्यर्थः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, शत्रुविनाशादिति भावः,
दनुः कवचोभूतदैत्यभेदः, यस्य लक्ष्मणस्य, अस्त्रैः आयुधैः, रजनिचरजन्म राक्षसजननं,
तस्य यदः यदण, सृजति विदधानीति तद्योक्तं, राक्षसयोनिप्राप्तिकारणमित्यर्थः, यः पापं
पातकं, विजित्य पराभूय इत्यर्थः, चालयित्वेति भावः, अविकल सम्यक्, निजयथार्थ-
स्वरूपं प्राप्येति भावः, स्वर्लोकान् सुरलोकान्, उपातिष्ठत प्राप । एव पूर्वं कश्चित्
गन्धर्वः आसीत्, शापात् राक्षसयोनिं प्राप, तत्र लक्ष्मणास्त्रात् तस्य शापान्त इति
स्थितिरिति पुराणवार्ता । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥

रामः । साधु वृत्तम् । शिवाः (उ) सन्तु तस्य देवयानाः
(ढ) पत्न्याः । वत्स गुह ! विद्यति विवर्त्तमानः (ण)
कश्चिदचल इव लक्षितः, किमसौ तेनैव योजनबाहुना प्रहरणी-
कृतः ? (त) ।

गुहः । देव !—

दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं निष्पिपेष कपीश्वरः ।

तस्य कङ्कालकूटोऽयं कुमारेण विलोडितः ॥ २५ ॥

तन्निमित्तजन्मा (थ) सम्प्रति बालिनो महानभियोगः
सम्भाव्यते । (द)

वत्स ! ततः किम् ?

रामः । वत्स ! मा मैवं, माननीयः खल्वसौ पुराणवीरो
महेन्द्रसूनुः (ध) । (गुह प्रति) । कुतः पुनरागच्छतो वत्सस्य
योजनबाहुरन्तरायः (न) संवृत्तः ?

(उ) शिवाः शोभनाः, साङ्गल्या इति यावत् ।

(ढ) देवयानाः देवानां देवभूतानाञ्च यानं गमनं येः तादृशाः ।

(ण) विद्यति आकाशे । विवर्त्तमानः विपर्यासेन तिष्ठन्, यथास्थितादन्यथाभावेन
वर्त्तमान इत्यर्थः ।

(त) तेन दनुजबन्धनेत्यर्थः । योजनबाहुना योजनविस्तृतभुजेन । प्रहरणीकृतः
खल्वचविनाशार्थम् अस्त्रीकृतः ।

दुन्दुभिरिति ।—कपीश्वरो वानरराजः, बालीत्यर्थः, दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं दानवराजं,
निष्पिपेष निहतवानित्यर्थः, अयम् एषः, भवता अचलवत् परिलक्ष्यमाण इत्यर्थः, तस्य
दुन्दुभेः, कङ्कालकूटः अस्त्रिरादिः, कुमारेण लक्षणेन, विलोडितः चाक्षितः,
धनुर्कोट्या विपर्याक्षित इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २५ ॥

(थ) तन्निमित्तजन्मा तन्निबन्धनः, दुन्दुभेः कङ्कालकूटविलोडनजनित इत्यर्थः ।

(द) अभियोगः अनियङ्गः, कलहाद्यंमाह्वानमित्यर्थः, युष्मान् प्रति आक्रमणमिति
यावत्, “अनिघोनस्त्वभियङ्गः” इत्यमरः । सम्भाव्यते तर्क्यते, अनुमीयते इत्यर्थः ।

(ध) महेन्द्रसूनुः इन्द्रपुत्रः, बालीत्यर्थः ।

(न) कुतः कथातु खानातु, कथाज्ञेतीर्वा । योजनबाहुः दनुजबन्धः इति भावः ।
अन्तरायः विघ्नः ।

गुहः । देव ! व्योमयानेन सत्वरमपक्रामति (प) रावणे
सीतादेव्याः—

रामः । (साशङ्कमात्मगतम्) । किं पुनरस्याः ? (फ)

गुहः । यदुत्तरीयमुत्प्लुत्य हनूमानग्रहीत्, तदेतद्देव ! गुणानु-
रागिणा (ब) कुमारसुग्रीवेण सभाजयितुम् (भ) उपस्थितवतो
मम हस्ते देवस्य प्राभृतौकृतम् (म) ।

(इति रामस्य हस्ते सीताया उत्तरीयमपैयति) ।

रामः । (गृहीत्वा हृदये निधाय साक्षम्) । हा देवि विदेहराज-
नन्दिनि ! कथमुत्तरीयशेषा दृश्यसे । (य) (इति निमीलिताक्षौ
लज्जामवष्टभाति (र) ।)

लज्जः । (निःश्वस्य) । सखे निषादराज ! कुशलं सुग्रीवस्य ?

गुहः । अद्य त्वयि वार्त्तामनुयुञ्जाने (ल) ।

(प) व्योमयानेन विमानेन, आकाशगामिरवशिषेयेत्यर्थः । अपक्रामति अप-
गच्छति, पलायमाने इति यावत् ।

(फ) अस्याः सीतादेव्याः ।

(ब) उत्तरीयम् उत्तरासङ्गम् । उत्प्लुत्य उत्कृष्टम् । एतत् उत्तरीयम् । गुणानु-
रागिणा गुणपञ्चपातिना, भवत इति शेषः ।

(भ) सभाजयितुम् आनन्दयितुम्, कुशलप्रश्नादिना आप्याययितुमित्यर्थः, सुग्रीव-
मिति भवत वा इति शेषः । “अद्य हे आनन्दन सभाजने । आप्रच्छन्म्” इत्यमरः ।

(म) उपस्थितवतः समागतवतः । देवस्य भवतः इत्यर्थः । प्राभृतौकृतम् उपायनो-
क्तं, मित्राय भवते उपहारत्वेन दत्तमित्यर्थः, “उपायनमुपयाद्यं प्राभृतं चोपदा-
स्त्रियाम्” इत्यमरमात्रा ; सुग्रीवसभाजनानन्तरं भवत्सभाजनार्थं वा आगच्छन्नहं पक्षि
योजनबाहुना आक्रान्तोऽव्योत्यनेन सूचितम् ।

(य) उत्तरीयशेषा उत्तरीयं शेषः अवशेषः, दर्शनाय चिह्नम् इति भावः, वस्याः
तस्माभृता । दृश्यसे अवलोक्यसे, त्वमिति शेषः ।

(र) अवष्टभाति अवलम्बते, दृढतया धृत्वा आत्मानं स्थिरीकरोतीत्यर्थः ।

(ल) वार्त्तां प्रवृत्तिं, कुशलवृत्तान्तमित्यर्थः, “वार्त्तां प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः उदन्तः जातः”,
इत्यमरः ; अनुयुञ्जाने पृच्छति, सुग्रीवस्य इति शेषः, भवतः सानुपङ्गकुशलपृच्छा इव
तुल्यं कुशलतासूचिका इति भावः ; “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः ।

रामः । (स्वगतम्)—

जानन्नेव दशाननोऽपहरते नः प्रेयसौमस्ति वा
चन्द्रापोऽमुपासितुं स हि शिरोदाम स्वयं कृतवान् ।
तस्मासौ रजनोचरस्य न पुनः कण्ठाटवोक्तर्तनात्
धिग् बाणेर्मम चन्द्रहासहतकक्षुसोऽयमध्वा वृतः ॥ २६ ॥

अक्षयः । आर्य्य ! कथमस्मासु वनौकसोऽपि (व) सौजन्य-
मनुबध्यन्ते । (श)

रामः । किमुच्यते, सुग्रीवः सनाभिः (ष) अयमस्माकम्,
अस्य हि प्रभवो भगवानैच्चाकस्य प्रसविता (स) सहस्र-

जानन्निति ।—दशाननः रावणः, जानन्नेव अवगच्छन्नेव, नः अस्माकं, प्रेयसौ प्रियतमा, सीतामिति शेषः, यद्वा—नः अस्मान्, राजसकुलध्वसिनः इति भावः, जानन्नपि प्रेयसौ सीताम्, अपहरते चोरयति, वा अथवा, अस्ति सम्यक् भवति, एतत् युज्यते इत्यर्थः, हि यतः, सः रावणः, चन्द्रापोऽं शशिशेखरं शिवम्, उपासितुम् आराधयितुम्, आराधनया सन्तोषयितुमिति यावत्, स्वयम् आत्मना, शिरोदाम निजमुण्डमालामित्यर्थः, कृतवान् विच्छेद, तत् तस्मात्, स्वयं स्वशिरश्छेदनादित्यर्थः, रजनोचरस्य राजमस्य राजसस्य, मम बाणे शरे, कण्ठाटवोक्तर्तनात् कण्ठकाननच्छेदनात्, वासः भयं, न पुनर्नैवेत्यर्थः, यतः चन्द्रहासहतकेन चन्द्रहासो रावणखड्ग, स एव हतकः हतप्रायः, दुष्टचन्द्रहास इत्यर्थः, तेन क्षुसः कुट्टितः, पुनः पुनर्विदलित इत्यर्थः, अभ्यस्तः इति भावत, अयम् एषः, अध्वा मार्गः, शिरश्छेदनरूपः इति भावः वृतः प्रार्थितः, अवलम्बितः इत्यर्थः, बाणेनेति शेषः, अत एव चिक्, एतादृशं कण्ठच्छेदनसम्भवेऽपि दुष्टाचरणात् अपराक्षुखं रावणमिति शेषः । “चिक् निभंर्त्सननिन्दयोः” इत्यमरः ; स्वयमेव स्वशिरसः पुनःपुनश्छेदनात् अभ्यस्तशिरश्छेददुःखस्य अस्य शिरश्छेदात् भयं नास्ति, अत एवायमेतादृशं सज्जनविगर्हितव्यापारं कृतवान् इति निष्कर्षः ॥ २६ ॥

(व) वनौकसोऽपि वनवासिनोऽपि ।

(श) सौजन्यं सुजनता, सदृश्यवहारमित्यर्थः, आर्य्याया उत्तरीयप्रेरणेन सज्ञावमिति भावः । अनुबध्यन्ते अनुवर्तन्ते, अनुसरन्तीत्यर्थः, प्रदर्शयन्तीति भावः ।

(ष) सनाभिः सपिण्डः, “सपिण्डास्तु सनाभयः” इत्यमरः ।

(स) अस्य सुग्रीवस्य, प्रभवः जन्मकारणम् । “स्राज्जन्महेतु प्रभव

दोषितिः । (हृदयस्थमुत्तरोयं दृष्ट्वा) । वत्स गुह ! स्पृहयामि सुग्रीव-
हनुमतोर्दर्शनाय, तत् ऋषभसूक्तगामिनं मार्गमावेदय । (ह)

गुहः । (सहर्षमात्मगतम्) । कथमचिरादेव फलवती (क)
जाम्बवतो मन्त्रशक्तिः । (प्रकाशम्) । इत इतो मतङ्गाश्रम-
वर्त्मना (ख) देवः ।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति) ।

गुहः । देव ! पश्य पश्य—

विदधति मुदमच्छोर्नूतनानूपनीप-
प्रहसनमहचर्यानिनृत्यन्मयूराः ।
फलपुलकितजम्बूकुञ्जकूजत्कपोत-
प्रियशवरपुरन्ध्रीबन्धवो विन्ध्यलेखाः ॥ २७ ॥

इत्यमरः । प्रसविता प्रसवकर्ता, उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः । सुग्रीवस्य अस्माकस्य एकस्मा-
देव सूर्यात् समुत्पत्तेः सुग्रीवोऽस्माकं सनाभिरिति निष्कर्षः ।

(ह) आवेदय विज्ञापय, प्रदर्शय इत्यर्थः ।

(क) फलवती चरितार्थः ।

(ख) मतङ्गाश्रमवर्त्मना मतङ्गस्य तन्नामकस्य मुनेः, आश्रमस्य वर्त्मं मार्गः तेन ।

विदधतीति ।—नूतनानां नवानाम्, अनूपनीपानां जलप्रायप्रदेशसम्भूतकदम्बानां,
“जलप्रायमनूपं स्यात्” इति “नोपप्रियङ्गकदम्बास्तु हलिप्रिये” इति आमरः ; प्रहसनं
विक्रामः इत्यर्थः तस्य सहचर्यया मङ्गेन, कदम्बविकाशदर्शनेन वर्षांगनोपलम्बि-
जनितहर्षादिति भावः, यदा—सहचर्यया समानाचारवत्त्वेन इत्यर्थः, वर्षासु
कदम्ब-मयूरयोर्भूयोरिव पुलकीदयादिति भावः, नित्यं सततं, नृत्यन्तः नृत्यं कुर्वन्तः,
मयूराः शिखिनी यासु तथोक्ताः, तथा फलैः शस्येः, फलहारा इत्यर्थः, पुलकिताः
सञ्जातपुलका इव, पुलकिताः पुलकितत्वेन प्रतीयमानाः, ये जम्बूकुञ्जाः जम्बूवृक्ष-
वेष्टितस्थानानि, तेषु कूजन्तः अज्यक्तशब्दं कुर्वन्तः, ये कपोताः पारावताः, तेषु
प्रियाणा प्रीतिमतोनाम्, अनुरागिणीनामिति यावत्, शवरपुरन्ध्रीणां शवराख्य-
स्नेहजातिविशेषपत्नीनां, बन्धवः मित्राणि, आश्रयभृता इति भावः, विन्ध्यलेखाः
विन्ध्यपर्वतश्रेण्यः, चक्षुः नयनयोः, मुदं प्रीतिः, विदधति जनयन्ति । नाभिनो-
दयन् ॥ २७ ॥

रामः । (सर्वतो निरुध्य सखेभ्यः)—

समन्तादुन्मीलहललहरौलङ्घनकला-

लघुप्रेङ्खत्यम्पाऽनिलविदलदेलासुरभयः ।

अविद्यावैदेहोद्यतलिपिकरीणां मम धिया-

ममौ हस्तालम्बं विपिनविनिवेशा विदधते ॥ २८ ॥

कृष्णः । आर्य्य ! इतस्तावत्—

भयभ्रष्टप्रेयोविरहनिरहङ्कारहरिणी-

मुखालाकोन्मीलङ्गुरुकरुणरुग्णां सहचरीम् ।

विलोक्य स्नेच्छन्तीमलमलमिति प्राक्प्रणिहितं

शर्यालुब्धानां हृदयमपराधं न तु शराः ॥ २९ ॥

समन्तादिति ।—समन्तात् सर्वतः, उन्मीलन्तीनां प्रसरन्तीनां, प्रवहन्तीनामिति यावत्, बहलाणां बह्वीनां, लहरीणां तरङ्गाणां, लङ्घनकलया अतिक्रमणलीलया, तरङ्गाणामुपरि मृदु-मन्दपवङ्गणेनेति यावत्, लघु शीघ्रं यथा तथा, प्रेङ्खन् सञ्चरन्, यः पम्पाऽनिलः पम्पाख्यसरःशीघ्ररस्युष्टः वायुः, तेन तत्सङ्गनेति भावः, विदलन्तीभिः विकम्पमानाभिः, विकम्पन्तीभिरिति वा, एलाभिः एलालताभिः, सुरभयः सुगन्धाः, अमौ एते, विपिनविनिवेशाः ज्ञाननसंस्थानानि, अविद्यावैदेहोद्यतस्य अविद्याया मोहेन, वैदेहोद्यतस्य बहुबहुमानक्यः, मिथ्याकल्पितसीताद्यतस्य इत्यर्थः, लिपिकरीणां लेखिकाणां, चित्तपटे भावयित्रीणामिति यावत्, सीतायां निविष्टचित्तत्वात् सर्वत्रैव सीता सीतेति भावयित्रीणामिति भावः, मम धिया बुद्धीनां, हस्तालम्बं हस्ताग्रयं, विदधते कुर्वन्ति, बुद्धिर्मम सीतानिबिष्टाऽपि एतत्काननसन्निवेशदर्शनेन प्रीतिमग्न-भवतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

अथेति ।—भयेन दासेन, भटस्य दूतात् च्युतस्य, पलायितस्येत्यर्थः, प्रेयसः ज्ञानस्य, विरहे च विच्छेदेन, अदर्शनेनेति यावत्, निरहङ्कारा नवैरहिता, विषयेति भावः, या हरिणी मृगी, तस्याः मुखालोकेन वदनदर्शनेन, उन्मीलन् लङ्घयन्, गुरुर्महान्, यः करुणः शोकः, दधेति यावत्, तेन रुग्णां व्यथिताम्, अत एव अलम् अलं मेव मेव, अरनिक्षेप मा कुरु अरनिक्षेपं मा कुरु इति भावः, इति स्नेच्छन्ती स्फुटमभिदधती, चारुभाषया भाषमाणा वा, “स्नेच्छन् चारुभाषायाम्” इति विश्वः ; सहचरीं सखीं, ज्ञानानामिति यावत्, विलोक्य दृष्ट्वा, लुब्धानां व्याधानां, प्राक् सहचरीनिषेधात् पूर्व-

रामः । (सान्द्रम्) । हा देवि जानकि !—

मारौचमृगयाव्यग्रे मयि प्राप्ते च रावणे ।

आसामिव कुरङ्गीणां तवोत्पश्यामि लोचने ॥ २९ ॥

लक्ष्मणः । (सगतम्) । कः पुनरुपायो येन विनोद्यते (ग)
हृदयमार्यस्य ?

(नेपथ्ये) ।

भो भो वनौकसः ! (घ) कथयन्तु भवन्तः, केनास्मत्-
कीर्त्तिकामिनौकेलिचङ्क्रमणक्रीडापर्वतो विवर्त्तितः (ङ) अयं
दनुराजकङ्कालकूटः ? (च)

गुहः । (इहा समघसन्नमम्) । देव ! पश्य पश्य, कनकमय-

मित्यर्थः, प्रचिदितं समाहितम्, एकाग्रतया निवेशितमिति यावत्, शरव्ये इति शेषः,
हृदयं चित्तं, शरव्यात् लक्ष्यात्, अपराहं च्युतं, तदिनाशसङ्ख्यात् निवृत्तमभूदिति
भावः, तु किन्तु, शराः निक्षिप्ता बाणाः, न, अपराह्वा इति शेषः, प्राक् प्रवृत्तत्वेन
तेषामनिवार्यत्वादिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २९ ॥

मारौचेति ।—मयि मारौचमृगयायां काचनमृगरूपिमारौचवधे इत्यर्थः, व्ययः
व्यासक्तः तस्मिन् सति, तथा रावणे दशानने च, प्राप्ते उपस्थिते सति, आसां परि-
दृश्यमानानां, व्याघ्रलक्ष्मणतानामिति भावः, कुरङ्गीणां मृगीणामिव, तव लोचने जेते,
कातरे इति भावः, सञ्जाते इति शेषः, इति उत्पश्यामि मन्ये इत्यर्थः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ग) विनोद्यते सान्त्वयते, सुस्थीक्रियते इत्यर्थः ।

(घ) वनौकसः वनचारिणः ।

(ङ) अस्मादिति ।—अस्माकं कीर्त्तिर्दृश एव, कामिनौ काम्ना, तस्याः केलि-
चङ्क्रमणं क्रीडायां भ्रमणं, चित्तविनीदनाद्यमितस्ततः पर्यटनमित्यर्थः, तस्मै क्रीडापर्वतः
विजासुश्रेष्ठः, कृत्रिमाचलस्वरूप इत्यर्थः, दिशि दिशि भ्रम्यमाणमत्कीर्त्तनस्वरूप
इति भावः । विवर्त्तितः विपर्ययितः, स्वस्यागात् भ्रम्यितः इत्यर्थः, विपरीतभावेनाव-
स्थापित इत्यर्थी वा ।

(च) दनुराज्ज्ञेति ।—दनुराजस्य दानवेन्द्रस्य, दुन्दुभिदैत्यस्येत्यर्थः, कङ्कालकूट
अस्थिराभिः ।

सहस्रपत्रपुण्डरीकवैकचकप्रभापटलेन दुन्दुभिकरङ्गव्यतिकर-
जन्मना च रोषरागेण त्रिगुणपिशङ्गीं (छ) तनुमादधानः
प्रवगराजः (ज) अयमित एवाभिवर्त्तते—

पौलस्त्यावयवौघसङ्कटभुजामूनक्षणोन्मूलित-

हैराज्याममरावतीं कृतवते वीराय यस्मै हरिः ।

नित्यालोकनकौतुकव्यसनिनोः शङ्के सहस्रं दृशः

पिण्डीकृत्य दलच्छलेन कनकाम्बाजस्रजं दत्तवान् ॥३१॥

(छ) कनकेति ।—कनकमयाना काञ्चनमयाना, स्वर्णनिर्मितानामित्यर्थः, सहस्रपत्रपुण्डरीकाणां सहस्रदलपद्मानां, वैकचकम् उरसि यज्ञापवीतवत् तिर्यग्-
भावेन विवक्ष्यता मात्वा, “वैकचकस्तु तत् । यातिव्यक् क्षिप्तमुरसि” इत्यमरः ; तस्य प्रभापटलेन दीप्तिनिश्चयेन । दुन्दुभेति ।—दुन्दुभेः तन्नामकदानवेन्द्रस्य, करङ्गः मस्तकास्थि, मस्तकास्थिसहितसर्वकङ्काश्च इत्यर्थः, “करङ्गो मस्तकाग्रस्य गारिकेश-
फलास्थिनि” इति मेदिनी ; तस्य व्यतिकरः विपर्यासः, वैपरीत्येनावस्थापनमित्यर्थः, तस्मात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तदाभूतेन, रोषरागेण काधजनितलौहित्येन, त्रिगुणपिशङ्गीं विराटपिङ्गला, स्वतः पिङ्गला, ततः काञ्चनवैकचकप्रभया पिङ्गला, ततश्च क्रोधेन पिङ्गलेति त्रिगुणपिशङ्गीत्वं बोद्धव्यम् ।

(ज) आदधानः धारयन्, कुर्वन् इत्यर्थो वा । प्रवगराजः कपीन्द्रः, बाणो इत्यर्थः, “कपिः प्रवङ्गप्रवग-शाखासृगवलीमुखः” इत्यमरः ।

पौलस्त्येति ।—हरिरिन्द्रः, अमरावतीं देवेन्द्रनगरीं, स्वराजधानीमिति यावत्, पौलस्त्यस्य रावणस्य, अवयवौघेन अङ्गसमूहेन, सङ्कटं व्याप्तं, यत भुजामूलं कक्षा, पृष्ठतः आक्रमणेपिणं रावणं कक्षामूले स्थापनादिति भावः, तेन क्षणेन क्षणमात्रेणैवे-
त्यर्थः, यदा—क्षणाय क्षणकालनिमित्तमित्यर्थः, उन्मूलितम् उत्पाटितं, विनाशित-
मित्यर्थः, हैराज्य राजद्वयाधिकृतत्वमिति यावत्, रावणस्य इन्द्रस्य आधिपत्यमिति भावः यस्याः तदाभूता, रावणं विजित्य इन्द्रेणैव एकराजवतीमित्यर्थः, कृतवते विहितवते, यस्मै वीराय शूराय बालिने, नित्यं सततम्, आलोकनं दर्शनं, पुत्रस्य बालिन इति भावः, तस्मिन् यत कौतुकम् आश्चर्यम्, तस्मिन् व्यसनिनोः समासक्ता इत्यर्थः, सहस्रं दृशः नेत्राणि, दलच्छलेन दलव्याजेन, काञ्चनमयपद्मपत्रापदेशे-
नेत्यर्थः, पिण्डीकृत्य एकपीकृत्येत्यर्थः, यस्मिन्नेति यावत्, कनकाम्बाजस्रजं काञ्चन-
कुम्भसमालिका, दत्तवान् समापतवान्, इति शङ्के मन्ये । पुरा दिग्वा विजयाय

क्षणं च देवस्य महावीरसंवादगोष्ठौ (भ) इयमृषामूक-
यात्रामन्तरधिष्यति (ज) ; तदहमग्रतो गत्वा दिष्ट्या (ट)
वर्धयामि सूर्यतनयम् । (ठ)

रामः । एवमस्तु ।

गुहः । वाचिकं (ड) पुनरेतावत् कुमारसुग्रीवस्य यत्,
“मित्रपर्यायान्तरितं देवस्य दास्यमिच्छामि” (ठ) इति ।

रामः । (अपवर्ण्य) । वत्स लक्ष्मण ! एवमाह वयस्यस्ते
गुहः । किञ्च, मन्त्रोक्ताहसम्पन्नानामपि (ण) प्रभुशक्तिम् (त)

सुचरन्तं रावणं स्वस्य जगद्यथमागतं वाल्मीकि-
कथाया निश्चित्य सप्तसु समुद्रेषु यथाक्रमं,
सन्ध्यावन्दनं कृतवान् इति पुराणवार्ता । यदा च रावणः वाल्मीकि-
कथाया निश्चितः,
तदा अमरावती केवलेन इन्द्रेण एकराजवती आसीत्, अन्यदा तस्याः रावणेन
इन्द्रेण च हेराज्यमिति भावः । भगवन् पुत्रेण अमरावत्या ममैकाधिपत्यं स्वर्गं
स्थापितमिति प्रीत्या देवेन्द्रः तस्मै वनकाञ्चोजमालां ददादिति निष्कर्षः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(भ) देवस्य भवत इत्यर्थः । महावीरेति ।—महावीरेण शूरश्रेष्ठेन वाल्मीकि-
संवादः सम्पन्नः, स एव गोष्ठौ सभा, यदा—तत्र गोष्ठौ संस्थापः, परस्परभाषण-
मित्यर्थः, “गोष्ठौ सभा-संस्थापयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ।

(ज) अन्तरधिष्यति व्याहृतिष्यतीत्यर्थः, ण्यगधिष्यतीति यावत् ।

(ट) दिष्ट्या इष्येण, भवदागमनवार्तां विज्ञाप्य इष्येण दानेनेत्यर्थः, दिष्ट्या मङ्गलेन
वा, भवदागमनरूपप्रवार्तापदानेनेत्यर्थः, “दिष्ट्या इष्ये मङ्गले च” इति मेदिनी ।

(ठ) सूर्यतनयं सुग्रीवम् ।

(ड) वाचक सन्देशवाक्, वाचा ज्ञापनीयमित्यर्थः, न तु लिपियोगिनेति भावः,
“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः ।

(त) मित्रपर्यायेण मित्रनाम्ना, अन्तरितं व्यवहितं, सुग्रीवः कण्ठमुखेन एवं
अवन्तं विज्ञापयति यत् अहं भवतः मित्रापदेशो दास एवेत्यर्थः ।

(ण) मन्त्रोक्ताहिति ।—मन्त्रेण मन्त्रशक्त्या, सन्ध्यादिषाङ्गुण्यप्रयोगेण सामा-
द्युपायचतुष्टयेन चेत्यर्थः, उत्साहेन उत्साहशक्त्या च, विक्रमबलेनेत्यर्थः, सम्पन्नानामपि
युक्तानामपि ।

(त) प्रभुशक्तिं कोषदण्डजं तेजः “स प्रभावः प्रतापश्च यत् तेजः कोष-दण्डजनम्”,

अपेक्षन्ते सिद्धयः ; तदहं बालिस्थाने सुग्रीवमभिषिच्य तत्कोष-
दण्डाभ्यां समग्रशक्तिर्वैरपारं (थ) गन्तुमिच्छामि ।

अक्षयः । (सञ्चितम्) । यद्येवम्, उपयुज्यमानमिन्द्रसूनुमुपेक्ष्य
(द) सुग्रीवेणोपयोध्यमाणेन सन्धिरिति वक्रः खल्वयं
पत्न्याः (ध) ।

रामः । (सञ्चितम्) । वत्स ! साध्वेव ब्रवीषि । किन्तु—
दृष्यत्पौलस्त्यकण्डूभिदुरभुजभरोष्मायमाणः कपीन्द्रो
नायं न. सन्दधीत कचिदपि हि विधौ नैव साहाय्यकामः ।
सोऽहं सुग्रीवसेतइमनद्वदतरं मित्रमिच्छामि पश्चात्
पारस्त्रियेयपुत्रव्ययशायिलशुचं शक्रमाराधयामि ॥ ३२ ॥

इत्यमरः । सिद्धयः सफलता, वैरप्रतीकारा इति भावः । प्रभावसन्तोत्साहा निमित्ता
एव सिद्धये प्रभवन्तीति निष्कर्षः ।

(थ) तत्कोष-दण्डाभ्यां तस्य सुग्रीवस्य, कोष दण्डाभ्यां कोषं धनं, दण्डः सेना
ताभ्याम् । समग्रशक्तयः समगाः सम्पूर्णाः, शक्तयः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः तिस्रः जय-
साधन्यः यस्य तथाभूतः, “शक्तयस्त्रिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः” इत्यमरः । वैरपारं
वैरस्य शत्रुतायाः, पारम अन्तं, शेषमित्यर्थः, वैरनिर्यातनमिति यावत् ।

(द) यद्येवं समग्रशक्तिर्वैरपारं गन्तुमिच्छामि चेत्, उपयुज्यमानम् उपयुक्तं, सम्यक्
शक्तिमिति भावः, यदा—उपयुज्यमानम् उपयोगं कुर्वन्तम्, अस्माभिः सह सखापाय
समागच्छन्तमित्यर्थः ; यदा—रावणेन सह कृतव्यवहारमित्यर्थः । इन्द्रसूनुं बालिनम् ।
उपेक्ष्य अवज्ञाय, लज्जा इत्यर्थः ।

(ध) उपयोध्यमाणेन उपयुक्तोक्तिरिष्यमाणेनेत्यर्थः, यदा—उपयोध्यमाणेन
उपयोगं करिष्यमाणेन, सखापादिव्यवहारं करिष्यमाणेनेत्यर्थः ; रावणेन व्यवहारं
करिष्यमाणेनेत्यर्थो वा । सन्धिः सम्मेलनम् । वक्रः अनृजुः, कुटिल इत्यर्थः । पत्न्या
मार्गः, उपाय इत्यर्थः, उपयुक्तं परित्यज्य अपरम् उपयुक्तं सम्पाद्य कार्यसाधनात्
अथनोपयुक्तेनैव कार्यसाधनं श्रेय इति भावः ।

दृष्यादिति ।—दृष्यतः अदृशुर्वन्तः, पौलस्त्यस्य रावणस्य, कण्डूनादरं कण्डूतिमञ्जनः,
यः भुजभरः बाहुबलातिशयमित्यर्थः, तेन कृष्मायमाणः उ ॥ न तेजस्वल इत्यर्थः,
अथं परिदृश्यमानः, कपीन्द्रः बानरश्रेष्ठः बालीत्यर्थः । दधीत न आश्रये-
रीत्यर्थः, हि वतः, कचिदपि कस्मिन्नापि विधौ कार्यं साहाय्याधी

लक्ष्मणः । माधुदर्शिनी (न) बुद्धिरार्यस्य । किञ्च, विधूत-
शापेन दनुनाऽपि देवभूयसभिलम्बितेन (प) सन्दिष्टमार्यस्य,
यथा—“अस्य निषादपतेः (फ) वचसि देवेनावधातव्यम्” (व)
इति ।

रामः । तत् गुणोऽपि प्रतिदूत्यमर्हति (भ) ।

लक्ष्मणः । (गुहं प्रति) । वयस्य ! एवमस्मन्निरा (म) सुग्रीवो-
वक्तव्यः,—

“पिताऽयं रेतोधास्तव तरणिरस्मत्कुलगुरु-

मनुर्वैसात्रेयस्तदापि सहजं मित्रमसि नः ।

नेव, भविष्यतीति शेषः, वीर्यातिशयाभिमानित्वेन प्रयोजनविरहादिति भावः ; सोऽहं
साहाय्यार्थं अहं सुग्रीवं मत्साहाय्यपार्थिनमिति भावः, एतस्य वालिनः, दमनेन
आसनेन, विनाशेनेत्यर्थः, दृढतरं बलवत्तरं, मित्रं सहायम्, इच्छामि अभिलषामि,
पश्चात् एतद्दमनान्तरं, शक्रम् इन्द्रं, पारस्त्रेयेयस्य परस्त्रोजातस्य, पुत्रस्य तनयस्य,
वालिन इत्यर्थः, व्यथितं हृदयेन, नाशेनेत्यर्थः, शिबिला अल्पा, पारस्त्रेयेयपुत्रत्वात् न
गुर्वीति भावः, शुक् शोकः अस्य तादृशम्, आराधयामि कथमपि प्रीणयामित्यर्थः, पुत्र-
नाशजनितक्रोधोपशमनाय विहितविधानं करिष्यामीति यावत् । सगंधरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

(न) माधुदर्शिनी सम्यक्-दर्शिनी, प्रतिपत्तिशालिनित्यर्थः ।

(प) विधूतशापेन निर्मुक्तशापेन । देवभूय देवत्वम् । अभिलम्बितेन प्रापितेन,
मयेति शेषः । सन्दिष्टं नाविकमुपदिष्टम् ।

(फ) निषादपतेः गुहस्य ।

(व) अवधातव्यम् अवधानं कर्तव्यम्, अस्य वाक्यं प्रतिपालयितव्यमित्यर्थः ।

(भ) प्रतिदूत्यं प्रातदूतकर्मण्यर्थः, यथा सुग्रीवस्यायं दौत्यकर्मणि नियुक्तः, तथाऽहमपि
एनं सुग्रीवाय दूतं प्रेषयामीति भावः । अर्हति युज्यते, प्रतिदूतकर्मणि नियोज्यं योग्यं
भवतीत्यर्थः ।

(म) अस्मद्गिरा आबजोर्वचनानुसारेण ।

पितेति ।—अस्माकं कुलगुरुः वशस्त्रादिपिता, अयम् ऊर्ध्वं परिदृश्यमानः,
तरणिः सूर्यः, “द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः” इति सूर्यपद्यायं अमरः ।
ज्ञव रेतोधाः त्वदुत्पादनाय वीर्यानिषेककृतां, पिता जनकः, न तु वैधः पितरौ
इति भावः, मनुः अस्मत्पूर्वपुरुषः सूर्यतनयः, तव वैसात्रेयः विसाद्वर्गभजातः आता,

अथापि ज्ञातेयं शिथिलयसि कापेयचपलः

शरास्तन्मे बालिघतजरसलोलाः प्रतिभुवः” ॥ ३३ ॥

रामः । (विहस्य) । वत्स गुह ! एष खलु पौलस्त्यगतेना-
मर्षेण धूमायमानो (य) यथा कयाचिद्वाचा सौमित्रिरभि-
दधातु नाम, (र) सततसमिध्यमानजानकीविरहवैश्वानरेण
रामचेतसा पुनरग्निसाक्षिकमेव सुग्रीवो मित्रमभ्युपगतः । (ल)

गुहः । (सहर्षम्) । परमनुगृहीतोऽसौ देवेन विकर्त्तनतनयः
(व) । (सपरिहास-स्मितं च)—

सुग्रीवे यदि पक्षपातमधुरं देव । त्वदीयं मनः

किं नस्तेन ? विदाङ्करोतु भगवानभोजिनौवक्त्रभः ।

ज्ञातं तस्मात् अपि, त्वं नः अस्माकं, सहजं स्वाभाविकं, मित्रं सुहृत्, असि भवसि,
अथापि यद्यपि, अपेर्भावः कापेय वानरप्रकृतिः, तेन चपलः अधोरः, वानरस्वभाव-
सुहृन्मः अत्यवस्थितचित्तः सन् इति यावत्, ज्ञातेयं ज्ञातिभावं, सहजमित्रत्वमिति
यावत्, “सगीतवान्वयज्ञाति-वन्मुखस्वजनाः समाः । ज्ञातेयं वन्मुता तेषां क्रमात्
भावः समुद्भूतः ॥” इत्यमरः, शिथिलयसि शिथिलं करोषि, नाङ्गीकरोषीत्यर्थः,
अवजानामोति यावत्, तत् तदा, बालिनः तव ज्येष्ठस्य, घतजरसेन ओषितास्त्रादेन,
लोलाः कुम्भाः, मे मनः, शराः वाचाः, प्रतिभुवः लघ्नकाः, प्रतिनिधिभूताः (जानिन्)
इत्यर्थः, शैथिल्यप्रतीकारार्थं शरानेव प्रतिभुव आश्रयामोति भावः, तव ज्ञातित्ववैपरीत्ये
बालिमार्गगतिः स्थिरेति निष्कर्षः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ३३ ॥

(य) पौलस्त्यगतेन रावणगतेन, रावणसम्बन्धिनेत्यर्थः । अनर्घेण कीर्णेन ।
धूमायमानः धूममुद्गमन्, सक्तप्यमान इति यावत्, सदसद्विवेकशून्य इति भावः ।

(र) यथा कयाचित् अवाच्यया इत्यर्थः, वन्मुमर्हया इति यावत् । अभिदधातु
कृतु । नामेति कुत्सायां, लघ्नचक्षुर्दृश्यं वाक्यमनुचितं निन्दामीत्यर्थः, “नाम
आकाशसन्भाव्य-कीर्णोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।

(ल) सततेति ।—सततं निरन्तरं, समिध्यमानः प्रज्वलन्, जानकीविरहवैश्वान-
नरः सोताविच्छेदाग्निः यस्मिन् तदाभूतेन । अप्रिसाक्षिकम् अनखं साक्षीकृत्य ।
अभ्युपगतः अङ्गीकृतः, स्वीकृत इत्यर्थः, “अङ्गीकाराभ्युपगम प्रतिश्रवसमाधयः” इत्यमरः ।

(व) विकर्त्तनतनयः, सूर्यसूनुः, सुग्रीव इत्यर्थः ।

नव्येनात्मजराज्यलाभरभसोद्भूतेन यस्तेजसा

पूर्वस्मादधिकेन दुःसहतरौ लोकेषु वर्त्तिष्यते ॥ ३४ ॥

सञ्ज्ञः । (विद्वज्) । कथं तपनतनयस्य राज्यमङ्गीकारिता
वयं वयस्येन ? (श)

रामः । (सञ्ज्ञितम्) । वत्स गुह ! तावत् प्रकाशमेवं प्रति-
शुश्रूषति (ष) मे हृदयम् ।

गुहः । (सप्रश्रय-ञ्ज्ञितम् (स)) । स्वामिन् ! इयमेव महतां
शैली (ह) ।—

सुग्रीवे इति ।—हे देव । त्वदोयं भवदोयं, मनः चित्तं, सुग्रीवे यदि पक्षपातेन
क्लेशेन, व्यक्तिविशेष प्रति अनुरागविशेषेणेत्यर्थः, मधुर सरसमिति यावत्, अनुरक्तमिति
भावः, यदा—मधुरं प्रियं, प्रीतिसम्पन्नमित्यर्थः, “स्वादु-प्रियो च मधुरौ” इत्यमरः ;
भवतीति शेषः, तेन तव मनसः पक्षपातित्वनेत्यर्थः, न, अस्माकं, किम् ? यदा—तव
तव मनसः पक्षपातित्वज्ञानेन, नः अस्माक, किम् ? फलमिति शेषः, अस्माभिस्तस्मिन्
विषये ज्ञाते कस्यापि कोऽपि उपकारो न भविष्यतीति भावः ; सुग्रीवं प्रति तवानु-
रागाधिक्येन अस्माकं लाभो वा क्षतिर्वा किमपि नास्तीति निष्कर्षः, परन्तु तत्
तव मनसः पक्षपातमाधुष्यमित्यर्थः, भगवान् अन्धोजिनोवत्तमः, सूर्यः, विदाइरात्रु
जानातु, तस्य सर्वात्म्यामित्वादिति भावः, यः अन्धोजिनोवत्तमः, नव्येन अ भनर्वेन,
आत्मजस्य पुत्रस्य, राज्यलाभेन राज्यप्राप्ता, यो रभसः दुर्धः, “रभसो वेग दुर्धयोः”
इत्यमरः, तस्मात् उद्भूतेन सत्यमेन, पूर्वस्मात् पुत्रराज्यप्राप्तेः पूर्वकालीनात्, तेजस
इति शेषः, अधिकेन तेजसा प्रतापेन, लोकेषु जगत्सु, दुःसहतरः अतिदुःसह इत्यर्थः,
शत्रूणामिति शेषः, वर्त्तिष्यते भविष्यति, समधिकतेजसा शत्रुपीडनेन जगत् आह्लादयि-
ष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(श) तपनतनयस्य सूर्यनन्दनस्य, सुग्रीवस्य इत्यर्थः । अङ्गीकारिताः प्रतिश्राविताः,
प्रतिश्रुताः कारिता इत्यर्थः । वयस्येन तुल्यवयसा मित्वेणेति यावत्, भवतेति शेषः, बालिनं
इत्या सुग्रीवाय राज्यं ददतु भवन्तः इत्येव किमस्मान् अङ्गीकारयसि त्वम् ? इत्यर्थः ।

(ष) प्रतिशुश्रूषति अङ्गीकरोति । “अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रवसमाधयः” इत्यमरः ।

(स) सप्रश्रय-स्मितं सुविनय-स्मितम् ; सप्रश्रय-स्मितमिति वा, “प्रश्रय प्रश्रया
सुभौ” इत्यमरः ।

(ह) महता महात्मनाम्, सदारसत्त्वानां वा । शैली रीतिः ।

सन्तो मनसि-कृत्यैव प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ।

कस्य प्रतिशृणोति स्म कमलेभ्यः श्रियं रविः ? ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये) ।

भो भो वनौकसः ! कथयन्तु भवन्तः, दुन्दुभिकरण-
विच्छेपसम्भाव्यमानगम्भीरावष्टम्भनिर्भरेण (क) केनास्माकमियं
चिरस्य भुजकाण्डकण्डूतिरपनेष्यते ? (ख)

गुहः । (सगतम्) ।—

मन्ये दर्पामयाविभ्यां नित्यं दोर्भ्याममर्षणः ।

जास्ववत्प्रेरणादौप्तः प्राप्तोऽयं प्लवगेश्वरः ॥ ३६ ॥

सन्त इति ।—सन्तः साधवः, मनसि कृत्यैव हृदये कृत्यैवेत्यर्थः, कृत्यवस्तुनि कर्तव्य-
विषय, प्रवृत्ताः उद्युक्ता, भवन्तीति शेषः, सन्तः “इदं मया कर्तव्यम्” इति न कस्मै-
चित् वाचा प्रकाशयन्ति, किन्तु मनस्योक्त्यैव तत्र प्रवर्तन्ते इति निष्कर्षः, तथा हि,
रविः सूर्यः, कमलेभ्यः पद्मेभ्यः, श्रियं लक्ष्मीं, दास्यामीति शेषः, इति कस्य जनस्य, अग्रे
इति शेषः, प्रतिशृणोति स्म अङ्गीकृतवान् ? न कस्यापीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(क) दुन्दुभीति ।—दुन्दुभेः तन्नामकद नवेन्द्रस्य, कण्डूविच्छेपेण अस्थि-
विपथ्यांसेन, स्फुटानात् पण्यां भ्रमनेनेति यावत्, सम्भाव्यमानः अनुमोद्यमानः, गम्भीरः
महान्, सुदृढमुख इति यावत्, अवष्टम्भनिर्भरः आश्रयातिशयः, सहायवशमिति भावः
यस्य तादृशेन ।

(ख) भुजति ।—भुजौ बाह्वौ, काण्डाविव तदस्माभौ इव, तद्वत् विशालौ इति भावः,
यदा—काण्डाविव दण्डाविव, दण्डवत् दीर्घौ सुदृढौ च इति भावः, “काण्डोऽस्त्रो
दण्डवाचाद-वर्गावसाराकारिषु” इत्यमरः ; तयोः कण्डूतिः कण्डूः, अपनेष्यते निराकृति-
यतः, निवारयिष्यते इत्यर्थः, येन एतत् कर्म कृतं, तेनागम्यतां, तं विनाश्य चर्द्धं
भुजकण्डूतिं निवारयिष्यामीति समुदायाद्यर्थः ।

मन्ये इति ।—दर्पामयाविभ्यां दर्पः दृप्तः इत्यर्थः, “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते” इति व्यासात्, आनयान् व्याधितः, कण्डूतिरोनाक्रान्त इत्यर्थः, ताभ्यां,
“आनयावो विहृतो व्याधितोऽपटु” इत्यमरः ; यदा—दर्प एव आनयः रीतिः,
कीदृशोऽस्तीति तादृशाभ्यां दप-ज्वर-ज्ञानित्यर्थः, दोर्भ्यां भुजाभ्यां, नित्यं सततम्,
अमर्षणः क्रोधः, अयं प्लवगेश्वरः, कानरराजः, वावोत्यर्थः, जास्ववतः मल्लिष इति

(प्रविश्य)

सहानुजस्तिष्ठति दण्डकायाम् ॥ ३७ ॥

प्रकृतेति ।—प्रकृतः प्रकट्य कृतः, खान्तारे बने, कुमारे सुषोढे इत्यर्थः, भक्तिः
अनुरागः येन तथोक्तः, सुषोडानुरागीत्यर्थः, कुमारेण लक्ष्मणेन, भक्तिः अनुरागः कस्य
ज्ञातं वा, दुर्भगायाः पत्युः प्रियायाः भाव्यांशाः, कौशल्याया इति भावः, अपत्यं पुमान्
दौर्भागिनेयः दुर्भगापुत्र इत्यर्थः, अत एव जनकेन पित्रा, मुक्तः परित्यक्तः, निर्वाचितः
इति यावत्, मनुष्यमात्मनस्य मानवराजस्य, दम्बरयस्योक्त भावः, सुतः पुत्रः, निषङ्गः
अनुर्द्धरः, “अन्वो धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गो धनुर्द्धरः” इत्यमरः, स हानुगः अनुजेन
लक्ष्मणेन सहितः, दण्डबाधां दण्डकारण्ये, तिष्ठति वसति । उपजाति इत्यम् । १०३

तौ चास्माकं तत्र विहारिषु (ज) निशाचरेषु पाटच्चरीं
वृत्तिमातिष्ठमानौ (भ) भवद्भिः प्रतिकर्तव्यौ (ज) इति ।
तत् किमयमयञ्च तौ स्याताम् ?

रामः । वत्स लक्ष्मण ! शृणु, किमयं ब्रवीति महावीरः ।

लक्ष्मणः । (विस्मिदुपसृत्य) । इत आवाम् । इत . इतो (ट)
भवान् ।

बाली । भोः ! कावेतौ युवाम् ? !

लक्ष्मणः । महाभाग ! राघवौ (ठ) क्षत्रियावावाम् ।

बाली । आयुष्मन् ! आकारविशेषा एव गमयन्ति जाति-
विशेषान् ; तत् विशेषं (ड) ब्रूहि ।

लक्ष्मणः । ननूक्तमेव राघवावावाम् ।

बाली । (साव्यसूत्रमिव) । (ट) आः !!—

वपुरपि विवृणोति क्षत्रतां को विशेषो

रघुषु यदभिधत्से राघवावित्यभीक्ष्णम् ? ।

(ज) तौ मनुष्यसामन्तसुतौ । तत दण्डकायाम् । विहारिषु सञ्चारिषु, तिष्ठत्सु
इत्यर्थः ।

(भ) पाटच्चरीं दास्यरीं, “चोरेकागारिकस्तेन दस्युतस्करभोषताः । प्रतिगोधि-
वरास्तन्द-पाटच्चरमलिम्लवाः ॥” इत्यमरः , वृत्तिं व्यवहारम्, आतिष्ठमानौ आचरन्तौ,
निरपराधानां निशाचराणां हनन-ताडन-सर्वस्वापहरणरूपं दस्युजनोचितं व्यवहारं
कुर्वन्ताविति यावत् ।

(ज) प्रतिकर्तव्यौ प्रतिविधेयौ, विनाशनीयाविति यावत् ।

(ट) इतः अस्मा दिशि, आस्मन् स्थाने वा, आशाम् अहं मदयजश्च, वतांवहे इति
शेषः । इत इतः, आगच्छतु इति शेषः ।

(ठ) राघवौ रघुवंशभवौ ।

(ड) आकारविशेषाः मूर्ति-परिच्छेदादीनां वैशिष्ट्यम् । गमयन्ति बोधयन्ति ।
विशेष विस्तर, स्पष्टमिति यावत् ।

(ट) साव्यसूत्रमिव सासूत्रमिव, लक्ष्मणोक्तो दोषारोपणपूर्वकमिवेत्यर्थः , “असूया
स्वप्नसूया च” इति शब्दार्थः । “असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः ।

परिकलयितुमिष्टं नाम सांस्कारिकं वा-

महद्दह ॥ कथमपत्यप्रत्यथान्विशिनोमि ? ॥ ३८ ॥

लक्षणः । (सधैर्यं संरम्भम् (ष) । भोः ! आवां तौ राम-
लक्ष्मणौ ।

वाचो । (सविमर्शम् (त) आत्मगतम्) । कथं “तौ” इति सर्व-
नामपदेन प्रसिद्धावित्याह ? तत् किमनयोरेवान्यतरः पिनाक-
धन्वनो दमयिता ? (थ) । सोऽपि रामभद्रो रामः स्यात् ।
भवतु, एवं तावत् । (प्रकाशं विहस्य)—

एको वेषपरिग्रहः परिकरः साधारणः कर्मणा-
माकृत्योर्मधुरत्वमेव सदृशं तुल्यैव गम्भीरता ।

वपुरिति ।—वपुरपि शरीरमेव, युवयोरिति शेषः, एवार्थोऽयमपि शब्दः, चतुर्तां
अत्रियत्वं, चतुर्वंशजातत्वमित्यर्थः, विवृणोति प्रकटयति, रघुषु रघुवंशीयेषु, युष्मास्विति
शेषः, विशेषः प्रभेदः, कः ? यत् राघवौ रघुवंशीयौ, आवांमिति शेषः, इति एवम्,
अभीक्षां पुनः पुनः, अभिषत्से ? ब्रवीषि ? यदा—अभीक्षां यत् राघवौ इति अभिषत्से
तत्र रघुषु रघुवंशीयेषु बहुषु मध्ये, को विशेषः ? युवयोः परिचायको भेदः कोट्यः ?
महद्दह ॥ खेदे, अद्भुते वा, आश्चर्यमित्यर्थः, “अद्भुते खेदे” इत्यमरः ; वा युवयोः,
इष्टम् अभिमतं, पित्रादीनां सम्मतमित्यर्थः, सांस्कारिकं नामकरणाख्यसंस्कारसम्बद्धं,
नाम अभिधानम्, अपत्यप्रत्ययात् रघोरपत्ये पुनासावित्यर्थवटित-एव प्रत्ययात्, परि-
कलयितुं ज्ञातुं, कथं केन प्रकारेण, निश्चिनोमि ? निर्णयामि ? यदा—वा
सांस्कारिकं नाम परिकलयितुं लक्षयितुम्, इष्टम् अभिमतम्, उचितमित्यर्थः, यतः
अपत्यप्रत्ययात् कथं निश्चिनोमि ? अद्भुत इत्यद्भुते, आश्चर्यमेतत् यत्, पुनः पुनः पुन-
रपि केवलमपत्यप्रत्ययेनैव परिचयं ददासि, न तु स्वकीयनामोल्लेखेनेति भावः ।
मांश्चिनो वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ष) सधैर्यं संरम्भं सधैर्यं क्रोधम् ।

(त) सविमर्शं सवितर्कम् ।

(थ) पिनाकधन्वनः पिनाकनामकहरधनुषः, “धनुषापी धन्ववरासनकीदण्डो
कार्मुकम्” इत्यमरः ; दमयिता भङ्क्ता ; यदा—पिनाकं धनुषं तस्य हरणं,
दमयिता पराजिता, अवसन्ता इत्यर्थः, पिनाकभञ्जनादिति भावः ।

तत द्रष्टुं चिरमुत्सुकोऽस्मि कतरो वां रामभद्रः पुनः

सर्वज्ञत्ववधव्रती भृगुपतिर्येनावकौर्णीकृतः ? ॥ ३८ ॥

लक्षणम् । (सविनयमिव) । (द) आर्य्य साङ्गुन्दने ! (ध) लक्ष्मण-
स्तावदहम् ।

वाणी । अयमप्यपरो दाशरथिः कौशिकान्तेवासी रामः ?

लक्षणम् । अथ किम् ।

वाणी । (सहर्षोक्ताः । कश्चिदुच्चैः) । भो रामभद्र !—

एष त्रैवर्ण्यमात्रव्यवहितजगतो भार्गवव्यास्रगर्भा-

दाक्षष्टक्षत्रजातिस्त्वमसि पथि गिरामद्य नः सुप्रभातम् ।

एक इति ।—वेषस्य जटावस्त्रादिः, परिग्रहः यदृष्टं, धारणमित्यर्थः, एकः तुल्यः, कर्मणा बहुधांशवादीनां, परिवारः जातः, समूह इत्यर्थः चारम्भी वा, यत्रो वा, “मवेत परिकरो जाते .. विवेकारम्भोरपि” इति मेदिनी, “यत्रारम्भी परिकरो” इति विकाराशेषश्च; साधारणः समानः, जातयोः समयोरप्यवधीः, मधुरत्वमेव जलोत्पत्त्यपि, अत्रैव शब्दोऽप्यर्थः, जटुशं तुल्य, गम्भीरता च गान्भीर्य्यश्च, दुरवगाहः प्रकृतिकत्वस्येत्यर्थः, तुल्यव समानैव, युवयोरिति सर्वत्र सम्बन्धः, पुनः किन्तु, येन सर्वेषां निष्ठितानां, चक्राणां चतुर्यजातीनां, वधव्रती नाशहीनितः, भृगुपतिः परशुरामः, अवकौर्णीकृतः क्षत्रत्रयीकृतः, अष्टक्षत्रवधव्रतः कृतः इत्यर्थः, क्षत्रवधरूपव्रतात् अशित इति यावत्, “अवकौर्णी क्षत्रव्रतः” इत्यमरः, वा युवयोर्मध्ये, सः रामभद्रः कतरो ? क. १ तत द्रष्टुम् अवलोकयितुं, चिरं दीर्घकालावधि, उत्सुक् उत्सुकः सारह इत्यर्थः, “इष्टार्थोदयुक्ता उत्सुकः” इत्यमरः, अस्मि भवामि, अहमिति शेषः । “तत्” इत्यत्र “तम्” इति पाठे—तं राममित्यर्थः । शार्ङ्गविक्रीडितं व्रतम् ॥ ३८ ॥

(द) सविनयमिव इति इव शब्देन लक्ष्मणो विनयाभावः सूचितः, कृतकविनय-
पूर्वकमित्यर्थः ।

(ध) साङ्गुन्दने । साङ्गुन्दन इन्द्रः, तस्यापत्यं पुमान् साङ्गुन्दनिः वाणी तत्सम्बुद्धौ ।
“इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाण्ड्यासुतः । साङ्गुन्दनो वृषावनसुरावाग्नेष-
वाङ्मनः ॥” इत्यमरः ।

एष इति ।—वयाणां विविधानां, वर्णाणां अव्यवहितिरिक्तानां ब्राह्मण-क्षेत्र-शूद्राणां-
मित्यर्थः, समाहारः विवर्णः, तस्य भावः त्रैवर्ण्यः, तदेव त्रैवर्ण्यमात्रं केवलं वर्णवर्ध-
नाम्न व्यवहितं व्यापितं, जगत् येन तद्यावधयः, पृथ्वी नि. चतुर्या कृतवत इति
भावः, यदा—त्रैवर्ण्यमात्रं केवलं विवर्णात्मकं, व्यवहितं निश्चितं, वर्णमयमात्रं स्यादिति

कक्षोष्णस्त्रेदसद्यःशमितदशमुखास्फोटकण्डूविकारो

वीरश्राद्धो भुजस्त्वा परिचरतु चिरं चक्षुषौ नन्दतां च ॥ ४० ॥

रामः । (दश सङ्घर्षम्) । स एष महाबाहुः सङ्क्रन्दन-

सूनुः ॥—

येन वीरेण गुप्तायां किष्किन्धायामियं मही ।

रावणाभिभवक्लान्ता शश्वदुच्छासमश्रुते ॥ ४१ ॥

(इति परिक्रान्तिः) ।

लक्षणः । महाभाग ! अयमार्यः । इत इतो भवान् ।

इति अवधारितमित्यर्थः, जगत् येन तत्ताविषयः, सर्वस्य निधनेन केवलवर्णवयावशेषं
जगत् कर्तुमिच्छत इत्यर्थः, मार्गवत्य परशुरामस्य, अस्त्रगर्भात् कुठाराभ्यन्तरात्, परशु-
कवजादित्यर्थः, आकृष्टा निःसारिता, निर्भीचिता इति यावत्, अक्रान्तिः अनियवर्णः
येन तादृशः, अविद्यन्तुमार्गवस्य जेतति भावः, एष अयं, त्वं गिरा वचसा, पक्षि
मार्गं, गोचरे इति यावत्, असि, भवसि, अन्योऽन्यमाभाषणयोग्यस्थाने समुपस्थिताऽसौ-
त्यर्थः, प्रत्यक्षोभूतोऽसौति भावः, तस्मात् अयं अस्मिन् अहनि, नः अस्माकं, सुप्रभातं
शोभनं दिनमित्यर्थः, कच्च भुजामूलं, तस्य च कृष्णस्त्रेदः सन्तापोद्भूतघर्मजलं, तेन सद्यः
सपदि, शमितः शान्तिं भोतः, दशमुखस्य रावणस्य, आस्फोटकण्डूरेव बाह्यास्फोटन-
रूपकण्डूतिरेव, सपरिकरं करेण भुजसन्तापनपूर्वकं युद्धार्थमाह्वानरूपकण्डूतिरेवेति
यावत्, युद्धकण्डूरेवति इति भावः, विकारः विकृतिः, रोग इति यावत् येन तत्तोक्तः,
रावणदपञ्चयकर इति भावः, वीरेषु श्राद्धः श्रद्धा, अनुराग इत्यर्थः यस्य तथामृतः,
भुजः बाहुः, ममेति शेषः, त्वा भवन्त, परिचरतु सेवता, त्वया सह युद्धमाचरत्विति
भावः, तथा चक्षुषौ नयने, ममेवेति शेषः, चिरं दीर्घकालं व्याप्य, नन्दताञ्च आनन्द-
मनुभवताञ्च । सङ्घर्षा इत्यम ॥ ४० ॥

येनेति ।—रावणस्य दशाननस्य, अभिभवेन आक्रमणेनेत्यर्थः, क्लान्ता श्रान्ता,
पीडिता इत्यर्थः, इयम् अस्माकमाधारभूतेत्यर्थः, मही पृथ्वी, येन वीरेण शूरेण, गुप्तायां
रक्षिताया, रावणाभिभवादिति शेषः, किष्किन्धायाम् तदाप्यनगण्याम्, अधिष्ठायति
शेषः, शश्वत् जततम्, उच्छासं सुखनिश्वासानिति यावत्, आस्थितिमिति भावः,
अश्रुते मजते, स एष महाबाहुः सङ्क्रन्दनसूनुरिति गद्यस्य वाक्येनावयः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ४१ ॥

बालो । (उपसृत्य) । रामभद्र !—

सुरासुराणामसुभिर्दीव्यतां सभिको मुनिः ।

अथ मे नारदस्तुष्टो येनासि भुजगोचरः ॥ ४२ ॥

रामः । महावीर ! किमुच्यते, मूर्धाभिषिक्तोऽसि समर-
श्रीण्डानाम् (न) । तथा हि—

देवः स त्वामसूत द्विषदुपमृदितस्त्वर्धूवेणिबन्ध-

प्रेक्षाधारालवैरप्रसृमरसमरोद्धामरौजा विडौजाः ।

यो विद्धोत्खातबाणव्रणनिवहनिभं निर्भरोद्भङ्गुरभ्रू-

भौमः श्रीमद्भिरङ्गैरुदवहत रुषा रज्यदक्षणां सहस्रम् ॥ ४३ ॥

सुरासुराणामिति ।—असुभिः प्राणैः, दीव्यता क्रीडतां, प्राणान् पश्यत्वेन निडांयं
यूतक्रीडावत् युद्धं कुर्वतामिति भावः, सुरासुराणा देव दानवानां, सभिकः
यूतकारकः, यूतक्रीडाया प्रवर्तक इत्यर्थः, यूताश्रयः इति यावत्, सभिकस्वरूप
इति भावः, “सभिकः यूतकारकः” इत्यमरः ; मुनिः नारदः, अथ मे मम, तुष्टः
प्रीतः, येन तोषेण, भुजगोचरः मदबाहुपतितः, असि भवसि, त्वमिति शेषः, कण्ठ-
प्रियस्य नारदस्य प्रसादेनैव त्वं मदबाहुगोचरोऽसि, अतः स आवयोः युद्धं दृष्ट्वा
परितुष्यतीति भावः ॥ ४२ ॥

(न) मूर्धाभिषिक्तः राजा । समरश्रीण्डानां सङ्ग्राममत्तानां, सङ्ग्रामप्लूतानां
वा, “श्रीण्डो मत्तेऽपि विख्याते” इति मेदिनी ।

देव इति ।—द्विषद्भिः अतुभिः, असुरैरिति यावत्, उपमृदितस्य उत्पिष्टस्य,
आकृष्टस्येत्यर्थः, स्तब्धधूना सुरमुन्दरीणां, वेणिबन्धस्य बद्धकेशपात्रस्य, प्रेक्षया दर्शनेन,
धारालं तीक्ष्णं, प्रवृद्धमिति यावत्, यत् वैरं विदेषः, तेन प्रसृमरं प्रसारि, प्रवृद्ध-
मित्यर्थः, उद्धामरम् उत्काटम, भोजः तेजः यस्य तथोक्तं, अत एव रुषा क्रोधेन,
निर्भरम् अत्ययम्, उद्भङ्गुराभ्यां कुटिलाभ्यां, भ्रूभ्यां भ्रूद्वयेन, भौमः भौषणः, श्रीमद्भिः
सुशोभने, अङ्गैः अवयवैः उपलब्धितः, यः, देव इति शेषः, आदौ विद्धा पश्चात्
उत्खाताः निष्काशिताः, ये बाणाः शराः, अतुप्रयुक्ता इति भावः, तेषां व्रणनिवहनिर्भं
अतनिचयतुल्य, रज्यत् रक्तोभवत्, अक्ष्णा नेत्राणां, सहस्रम् उदवहत दधार, स देवः
विडौजाः इन्द्रः, “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाञ्चशासनः” इत्यमरः ; त्वाम् असूत
हृन्मयान् । अर्घ्वरा ४३ ॥ ४३ ॥

अपि च—

वन्दोक्त्य जगद्विजित्वरभुजस्तम्भौघदुःसञ्चरं

रक्षोराजमपि त्वया विदधता सम्याममाधिव्रतम् ।

प्रत्यक्षोक्तकात्तंबीर्यचारतामुन्मुच्य रेवां समं

सर्वाभिर्महिषौभिरम्बुनिधयो विश्वेऽपि विस्मापिताः ॥४४॥

वाचो । (विदध) ।—

चिराय रात्रिश्चरवीरचक्र-

माराङ्गवैज्ञानिक ! पश्यतस्त्वाम् ।

वन्दोक्त्येति ।—त्वया जगता सुवनानां, सुवनवयस्तेत्यर्थः, विजित्वरैः विजयिभिः, भुजस्तम्भैः स्तम्भसदृशसुदृढबाहुनवहैः, सहस्रबाहुभिरित्यर्थः, कात्तंबीर्यस्येति भा. ५. ६. ॥ सञ्चरं सञ्चरणाच्चमं, ततो निःसर्तुमशक्तमिति यावत्, यदा—स्तम्भसदृशसुदृढबाहु-
नेत्यर्थः, विंशतिबाहुभिरिति यावत्, दुःसञ्चरं दुर्द्वर्षमित्यर्थः, विंशतिबाहुभिरपि तव
प्रदेशात् निर्गन्तुमशक्तमित्यर्थो वा, रक्षोराजमपि राक्षसमपि, का कथा अन्येषा-
मन्यपि-शब्दाद्यर्थः, वन्दोक्त्य संयम्य, कथायाम् अवबध्येति यावत्, सम्याममाधिव्रतं
सम्योपासनासमाधाननियमं, यदा—सम्यायां सम्यापासनायां, यः समाधिः
चतुष्पादयता, स एव व्रतः नियमः तं, विदधता आचरता सता, प्रत्यक्षोक्तम्
वर्णिमोचरोक्तं, कात्तंबीर्यस्य कात्तंबीर्यार्जुनस्य, चरितम् आचरणं यथा तथोक्ता,
वाचा तस्य सततं जलकोडनकारित्वात् ततोरे च तस्य राजधानीस्थितेति
भावः, रेवा नर्मदा, "रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेख(क)लकन्यका" इत्यमरः ; उन्मुच्य
वेदाय, रेवा विनेत्यर्थः, सर्वाभिः समस्ताभिः, महिषोभिः राक्षोभिः, नदीभिरिति
भावः, समुदाणां नदीपतित्वादिति भावः ; समं सह, विश्वेऽपि सर्वेऽपि, चत्वारः सत-
त इति भावः, अम्बुनिधयः समुदाः, विस्मापिताः विस्मयं गमिताः, रेवां विदध
राक्षस्य बन्धनं केनापि कदाऽपि न दृष्टं, चतुर्षु सप्तसु वा सागरेषु सम्योपा-
सनाद्यंमागतस्य बालिनः कण्ठदेशे वन्दोभूतं राक्षसं दृष्ट्वा समहिषोकाः सर्वेऽपि
समुद्राः विस्मयेन स्तब्धीभूता आसन्, केवलं रेवा तु पत्न्या समुद्रेण सहिताऽपि दृष्ट-
कात्तंबीर्यचरितत्वात् न विस्मितेति भावः । पुरा जघाघ समुपस्थितं राक्षसं कात्त-
ंबीर्यः सहस्रबाहुभिः निर्गन्तुं कारायां बबन्धेति पुराणम् । शार्दूलविक्रीडितं
इति ॥ ४४ ॥

चिरायैति ।—चिराय सततमिति यावत् ; "चिराय" इत्यस्य वक्ष्यमाण-पश्यतः

सुधासधर्माणमिमां च वाचं

न शृण्वतस्तृप्यति मानसं मे ॥ ४५ ॥

किन्तु—

येनाच्छिद्य समस्तपार्थिवकुलपाणान्तकं कार्मुकं

रामः सम्प्रति लब्धितो भृगुभुवामुत्सर्गसिद्धां सुचम् ।

द्रष्टुं वीर ! चिराय धाम भवतस्तद्भुवःस्वस्त्रयो-

हृन्मर्मव्रणरोपणौषधमिमौ बाहू बहूताम्यतः ॥ ४६ ॥

रामः । (सांक्ष्मत्तम्)—

नन्वेतदधिमौर्वीकं युद्धसर्वस्वदक्षिणम् ।

सज्जमस्त्येव मे रक्षो लक्ष्मीमूनहरं धनुः ॥ ४७ ॥

इत्यनेनान्वयो वा, रात्रिचरवीरचक्राणां राक्षसवीरसमूहानां, मारः मारणं, वध इत्यर्थः, अथ चिह्नं यत्र तथोक्ते, सङ्ग्रामे इत्यर्थः, वैज्ञानिकः विशेषानिपुणः तत्सम्बुद्धौ, यदा— रात्रिचरवीरचक्राणां माराय अङ्कः आजि, युद्धमित्यर्थं, “अङ्को उपक्रमेदागच्छि- रेष्टाऽऽनिभषणे” इति मेदिनी, तत्र वैज्ञानिक । राक्षसविनाशकयुद्धे विशेषाभिज्ञ । त्वा भवन्तं, चिराय दीर्घकालं व्याप्य इत्यर्थः, पश्यतः अवलोकयतः, अपीति शेषः, तथा सुधासधर्माणम् अमृतसङ्ग्रहम्, इमा त्वयाऽभिधीयमानानित्यर्थः, वाचं वचनं, तवेति शेषः, शृण्वतश्च आकर्णयतश्च, अत्रापि अपीति शेषः, मे मनः, मानसं मनः, न तृप्यति न भन्तुष्ट भवति, अतः पुनः पुनः तव दर्शनं तव वाक्यामृतश्रवणञ्च कर्तुमिच्छामोति भावः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४५ ॥

येनेति ।—येन, धात्वा इति शेषः, समस्तस्य निखिलस्य, पार्थिवकुलस्य चतुर्य- वंशस्य, पाणान्तकं जीवनापहारकं, कार्मुकं धनुः, भार्गवीयमिति भावः, आच्छिद्य आकृष्य, भार्गवहस्तादिति शेषः, सम्प्रति अत्रागता रामः परशुरामः, भृगुभुवा भृगुवंश- ममृतानाम्, उत्सर्गसिद्धा स्वभावसिद्धा, सुचं यज्ञपात्रावशेषं, लब्धितः प्रापितः, तस्य लोभनाशनेति भावः, हे वीर ! भवः तव, तत् प्रसिद्धं, भूर्भुवःस्वस्त्रय्याः भूर्भुवःस्त्र- न्नामक-त्रिलोक्या इत्यर्थः, हृन्मर्मणः हृदयहृदमर्मणः, यत्र व्रणं घातं, तस्य रोपणौषधम् उपग्रन्थौषधस्वरूपं, त्रिलोकीशान्तिस्थापनमिति यावत्, धाम तेजः, द्रष्टुम् अवलोकयि- तुम्, इमौ प्रसारितौ एतौ, बाहू भुजौ, ममेति शेषः, चिराय बहु अत्यर्थं यथा तथा, उन्मत्ताम्यतः उत्प्लुकीभवतः । शार्ङ्गलावक्रोदितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

नन्वेति ।—ननु भो ! अभिगता मातः, आरोपता इत्यर्थः, भौर्वीत्या यत्र

तन्महाभागोऽपि शस्त्रमादत्ताम् (प) ।

बाली । (विदम्ब) । साधु भो महाक्षत्रिय ! यथाधर्मम् (फ)
अभिदधासि । किन्तु—

नयो हि साङ्ग्रामिक एष दोषतां

यदात्मजातिप्रतिबद्धमायुधम् ।

अयःकुशीभिः कपयो न शस्त्रिण-

स्तलश्च मुष्टिश्च नखाश्च सन्ति नः ॥ ४८ ॥

लक्षणः । आर्य्ये ! साधूक्तं महाभागेन, नित्योपनतस्वाङ्ग-
शस्त्रैव तैरश्वी (व) जातिः ।

तथोक्तं, युद्धमेव सङ्ग्राम एव, सर्वस्वदक्षिणा यस्य तादृशं, रजसां निशाचराणां,
लक्षणाः श्रियाः, ऐश्वर्य्यस्येत्यर्थः, मूलं शिफाम्, आदिकारणमित्यर्थः, इति नाशयतीति
तादृशं समुत्तराद्यसंबन्धविनाशनमित्यर्थः, सै मम, एतत् इति स्मितमित्यर्थः, धनुः चापं,
सज्जं प्रस्तुतम्, अस्त्रैव विद्यते एव । अमृष्टम् वृत्तम् ॥ ४७ ॥

(प) महाभागः भाग्यवान्, भवानिति शेषः । आदत्ता गृह्णातु ।

(फ) महाक्षत्रिय ! क्षत्रियश्रेष्ठ ! वीरधर्माभिज्ञ ! इति यावत् । यथाधर्मं
धर्मानुमोदितम् ।

नय इति ।—दोषतां बाहुमतां, भुजबलशालिनामित्यर्थः, “भुजबाहू प्रवेष्टो द्रोः
व्यात्” इत्यमरः ; एष हि अयमेव, वक्ष्यमाणप्रकार एवेत्यर्थः, साङ्ग्रामिकः सङ्ग्राम-
सम्बन्धो, युद्धविषयकः इत्यर्थः, नयः नीतिः, यत् आयुधम् अस्त्रम्, आत्मजातिप्रति-
बद्धम् आत्मनः स्वस्य, जातिः जन्म, तव प्रतिबद्धं सम्बद्धं, जात्यनुसृतमित्यर्थः, स्वस्व-
जातिप्रतिनियतमिति यावत्, यासां जातीनां यदस्त्रं परम्परागतं, तास्तेनेव व्यवहर-
न्तीति निष्कर्षः, कपयः बानराः, अयःकुशीभिः लोहविकारैः, लोहमयफालैरित्यर्थः,
“विकारस्त्वयसः कुशी” इत्यमरः, “कुशी फाले” इति मेदिनी च ; न शस्त्रिणः न
अश्ववन्तः, लोहमयं शस्त्रं लोहफालरूपं वा शस्त्रं न व्यवहरन्तीति भावः, नः अस्माकं,
कपोनामिति यावत्, तलश्च अपेटश्च, “तलश्चपेटे तालदो” इति रभसः, मुष्टिश्च
बद्धपाणिश्च, सम्पीडिताङ्गुलिः पाण्डुरित्यर्थः, “मुष्टिर्दंभीः पले । बद्धपाणौ त्मरौ” इति
मेदिनी, “सम्पीडिताङ्गुलिर्भुष्टिः” इति इलायुधश्च ; नखाश्च नखराश्च, सन्ति विद्यन्ते,
लोहमयशस्त्रव्यवहारे अनभ्यस्ता वयं, तलमुष्ट्यादयः स्वाङ्गानि एव अस्माकम् अस्त्राः
स्तीति भावः ॥ ४८ ॥

(व) नित्येति ।—नित्यं सततम्, उपनतं समीपस्थं, सुखमत्वेनोपस्थितमित्यर्थः,
स्वाङ्गमेव पाणितलाद्यवयव एव, शस्त्रम् आयुधं यक्षाः तथाविधाः । तैरश्वी पाशवो ।

रामः । (विहस्य वनुरास्फलयन्) । अहह ॥—

स्वर्विघ्नप्रसरेण रावणिरमौ यत् दुर्ययोभागिनं
चक्रे गौतमशापयन्त्रितभुजस्यामानमाखण्डलम् ।
कक्षागर्त्तकुलीरतां गमयता वीर ! त्वया रावणं
तत् सम्मृष्टमहो ! विशल्यकरणौ जागर्त्ति सत्पुत्रता ॥४६॥
सोऽपि त्वमस्माकमधुना दैवेन शरव्यौक्तो ऽसि । (भ)

बाहो । (सरोषम्) । आः ॥ काकुतस्थ !—

अस्मद्दीर्घकूलङ्घविषमभुजग्रान्थभङ्गप्रसङ्ग-
क्रोशल्लङ्घेशदत्तत्रिभुवनविजयख्यातिसर्वस्वदायः ।

स्वरिति ।—असौ बुद्धिबलकृत इति भावः, रावणिः रावणपुत्री मेघनादः, स्वः स्वर्गं, विघ्नस्तु प्रत्यङ्गस्तु, पीडनात्मकस्वेति यावत्, प्रसरेण विस्तारण, स्वर्गं त्रिविधपीडो-
त्पादनेन, स्वर्गविजयेनेति यावत्, गौतमशापेन अहल्यामतीत्यनाशात् क्रुद्धगौतमा-
क्रोशेन, यन्त्रितं त्रिरुद्धं, स्तम्भनिति यावत्, भुजयोः बाह्वोः, स्याम स्थेयं, बलमित्यर्थः
यत् तच्चामूर्त्तिः, “द्रविण तरःसहोवलश्रीय्यां चि स्याम शुभ च” इत्यमरः, पुरा अहल्या-
मभिगतम् इन्द्रं गौतमः सङ्ग्रामे तव बाहुबलं नश्यत्विति शशापेति पुराणम् ;
अ खण्डलम् इन्द्रं यत् दुर्ययोभागिनम् अकोर्त्तिभाजं, निन्दाभाजनमित्यर्थः, पराजय-
करणेनेति भावः, चक्रे कृतवान्, हे वीर ! त्वया रावणं दृष्टानम्, मेघनादजनकमिति
यावत्, अथा एव बाहुमुखमेव, गर्त्तः रङ्गं, तव कुलीरता कर्कटता, बहुभुजत्वादिति
भावः, गमयता प्रापयता सता, तत् दुर्ययः, पितुरिति शेषः, सम्मृष्टं प्राञ्छितम्, अहो !
आहय्यं, विशल्यं कियते अगयेति विशल्यकरणौ दुःखहारिणीति यावत्, सत्पुत्रता
सत्कृष्टपुत्रशालित्वमित्यर्थः, पितृभक्ततनयवत्ता इति यावत्, जागर्त्ति प्रकाशते, त्वया
पुत्रेण जगति सत्पुत्रताया इष्टान्तः उज्ज्वलीभवतीत्यर्थः, इन्द्रजिता पिता इन्द्रः जित
इति दृष्टा त्वं इत्यितरं रावणं तथा कृत्वा जितवानिति तव सत्पुत्रत्वमिति भावः ।
आर्तूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(भ) सोऽपि तच्चामूर्त्तबोरप्रकाशः सत्पुत्रोऽपीत्यर्थः, दैवेन मन सौभाग्येन ।
शरव्यौक्तोऽसि वक्ष्यौक्तोऽसि, शरेण प्रहर्ष्योऽसि इति यावत् ।

अस्मदिति ।—अस्माकं दीर्घं भुजामूलं, कक्षेत्यर्थः, तदेव कूलं तटं, तत् कषति
भिगति, विदारयतीत्यर्थः तथोक्तः, यो विषमभुजपत्न्यः भीषणविंशतिबाहुः

यः कश्चिद्विक्रमोऽयं स खलु करचुल्लिख्यमाधारणत्वा-
दन्तर्मन्दायमानो विजितभृगुपतिं त्वामजित्वा दुनोति ॥ ५० ॥

तदेहि, विमर्दक्षमां भुवमवतरावः ।

(इति निष्क्रान्तौ) ।

गुहः । (खननम्) । दिष्ट्या फलितम् (म) अस्माकं मनो-
रथेन ।

लक्ष्मणः । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) । इदमन्यतो वानरद्वय-
मार्यस्य पार्श्विग्राहमिव सन्धमादनुप्लवते ; (य) तदहमपि
धनुरागोपयामि ।

रूपमुद्वेगवन्धनं, तस्य मङ्गप्रसङ्गेन भेदगत्यापारेण, कक्षमध्ये मोटयित्वा संयतो-
क्लम व्यापनप्रयासेनेति यावत्, क्रोशता चीत्कारं कुर्वता, अङ्गश्रेण बाणश्रेण, दण्ड-
समर्पितः, विभुवनविजयख्यातिरेण लोकव्यवशीकरणरूपकीर्तिरेव, सर्वस्वं सर्वधनं,
तस्य दायः दानं, देयं वस्तु इत्यर्थः यस्मै तथाविधः, "दायः सोल्लुण्ठमावये
विभक्तव्यजित्द्वये तथा हरण-दानयोः ॥" इति मेदिनी, अयं लङ्घेश्वरपराजय-
विषयक इति यावत्, यः कश्चित् विक्रमः शौर्यं, मदीयः अस्तीति शेषः, स विक्रमः
खलु निश्चये, करचुल्लिख्यमाधारणत्वात् करचुलिः कामंवीर्याङ्गुलिकादिपुरुषः
स एव क्षयः क्षयिष्यः करचुल्लिख्यः, तद्वंशीयश्च कार्तवीर्यस्तदाख्यया प्रसिद्धः, तस्य
साधारणत्वात् सामान्यात्, समत्वात् इत्यर्थः, मया यथा बाणो जितः, तथा
कार्तवीर्येणापि जित इति रावणावजये उभयोरेव साधारणत्वेन वैशिष्ट्याभावादिनि-
भावः, अन्तः मनसि, मन्दायमानः मन्दमव आचरन्, तुच्छमिवात्मानं मन्थमान
इति भावः, विजितभृगुपतिं भार्गवजैतारं, परशुरामविजयिनामित्यर्थः, त्वाम्
भवन्तम, अजित्वा अपराभूय, दुनोति तापयति, मामिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५० ॥

(म) दिष्ट्या इति इधं सूचकमव्ययं, "दिष्ट्या इधं मङ्गले च" इति मेदिनी ।
फलितं सिद्धम् ।

(य) पार्श्विग्राहमिव जिगीषोः पश्चाद्देशस्थं विपक्षराजानमिव, शत्रुभावेन आर्यस्य
पृष्ठानुवाचीवेत्यर्थः, "पार्श्विग्राहस्तु पृष्ठतः" इत्यमरः । सन्धमात् त्वरातिशयात् । अनु-
प्लवते अनुधावति, उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य गच्छतीत्यर्थः ।

गृहः । (दृष्टा सदृष्टम्) । कुमार ! कुमार ! अलमावेगेन (र), नन्वयं सुग्रीवो रामभद्रगुणानुरागेण बालिमत्सरेण च द्विगुणितोत्साहः समरसौमानम् (ल) आपतति ।

वक्ष्यः । दिष्ट्या स एष वैकर्त्तनिः !! (व) । अथापरः कः ?

गृहः । अयमपि किष्किन्धेश्वरस्कन्धावारैकवीरो (श) भगवतः प्रभञ्जनस्य पारस्त्रेण्यः (ष) पुत्रो हनूमान् ।

वक्ष्यः । (सदृष्टम्) । कथमयममावाञ्जनयः !! (स) अयं हि—

ब्रह्मशापपरिराक्तष्ट-स्ववैर्यज्ञानयन्त्रितः ।

अन्यैरपि भुव वीरैः कोर्यमाणामुपेक्षते ॥ ५१ ॥

(र) आवेगेन सन्भ्रमेण, त्वरया वा, अल निष्प्रयोजनम्, अधिकत्वेन वा न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, “आवेगस्तु त्वरा त्वार.” इति वाचस्पतिः ।

(ल) बालिमत्सरेण बालिनं प्राति विदेषण, काधेन वा, “मत्सरोऽन्धशुभदेषे” इत्यमरः, “मत्सरा मत्तिकायां स्यान्मात्स्ये-कोषयोः पुमान्” इति मेदिनी च । द्विगुणितोत्साहः प्रबलाध्यवसायसम्पन्नः सन् इत्यर्थः, बालिविनाशाय इति भावः । समरसौमानं युद्धक्षेत्रं, “सीमाऽऽघाटस्थितिचेद्वेषणकोषेऽपि च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ।

(व) वैकर्त्तनिः विकर्त्तनः सूर्यः, तस्य अपत्यं पुमान् वैकर्त्तनिः सुग्रीव इत्यर्थः ।

(श) किष्किन्धेति ।—किष्किन्धेश्वरस्य किष्किन्ध्याधिपतेः बालिनः, स्कन्धावारः सेनानिवेशः, राजधानी वा, तत्र एकवीरः मुख्यवीरः अद्वितीयवीरः, इत्यर्थः, “एके मुख्यान्धकेवलाः” इत्यमरः ।

(ष) प्रभञ्जनस्य बायोः । पारस्त्रेण्यः परस्त्री केशरिणः माय्यां चञ्चना, तस्यां जातः ।

(स) आञ्जनेयः चञ्चनातनयः, हनूमान् इत्यर्थः ।

ब्रह्मशापेति ।—ब्रह्मणः विधातुः, आपेन, पुरा हनूमतः वीर्यातिशयं दृष्ट्वा समुद्विग्नो ब्रह्मा अनेन वीर्येणासी मम सृष्टं संहरेदित्याशङ्कमानः तं “स्वतस्ते पराक्रमज्ञान न भवेत्” इति ब्रह्मापेति पुराणम् ; परिराक्तं दुर्बलं, व्याहृतां मात यावत्, यत स्ववैर्य-ज्ञानं निजशक्तिबोधः, तेन यन्त्रितः अवरुद्धः सन्, अन्यैरपि अपरैरपि, आपेन यः

नियतमनेन सख्या हृदयशल्यम् (ह) अस्माकमुद्धरिष्यते । इदं तु वर्त्तमानमेकतुलायुडम् (क) आर्यस्य ; जयलक्ष्मीपरिग्रहयौतके यशसि वयमयं वा सुग्रीवो वा न केचिदशधिकारिणः । (ख)

गुहः । (समन्वयम्) । कुमार ! पश्य पश्य—

सप्त तालानयं भित्त्वा बालिप्रहरणोक्तान् ।

हत्वा च बालिनं बाणो रामतूणोरमागतः ॥ ५२ ॥

अहह !! (ग)—

प्राणैः समं कनकपुष्करकण्ठमाला-

सूत्रेण दाशरथये विहितातिथेयः ।

हीनेरपीति भावः, वीरैः शूरैः, कोट्यभाषा पुर्यमाणाम्, आकुलीक्रियमाणामित्यर्थः, भुवः पृथिवीम्, उपेत्यते दृष्टाऽपि न पश्यतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(ह) नियतं निश्चितम् । सख्या मित्रम्, हनूमतोक्तं शेषः, यदा—सहायेन, “सखा मित्रं सहाययोः” इति विश्वः । हृदयशल्यम् अन्तःकरणे शल्यवैषज्यपौडेव पीडा ।

(क) एकतुलायुडम् एका अभिघ्ना, तुला तोलनदण्डः, तुलदण्डवत् परस्पर-समानमित्यर्थः, तथा युद्धं सङ्ग्रामः, तुल्यवर्त्यौ, इयोरैवान्योऽन्यं धर्मयुद्धमित्यर्थः, नावः कस्यचित् साहाय्यावसर इति भावः ।

(ख) जयेति ।—जयलक्ष्मीः विजयश्रियाः, परिग्रहः ग्रहणं, पाणिग्रहणमित्यर्थः, तत्र यत् यौतकं कन्यादानकाले श्वशुरादिभिः प्रीतेः जामात्रे दीयमानं धनं, परिचय-लक्ष्यं धनमिति यावत् तस्मिन्, तत्स्वरूपे इत्यर्थः, यशसि कीर्त्या, यश एवात्र विजय-लक्ष्मीपरिचये यौतकमिति भावः । अशधिकारिणः अशमागिनः, “विद्याप्राप्तं शीघ्रधनं यच्च सौदायिकं भवेत् । मैत्रमौदाहिकञ्चैव दद्यादाना न तत् भवेत् ॥” इति वचनेन परिचयलक्ष्यविभाव्यत्वप्रतिपादनादिति भावः ।

सप्तेति ।—अयम् एषः, पुरतः यस्य कार्यं परिदृश्यते स इत्यर्थः, बाणः शरः, रामप्रादुर्भूत इति शेषः, बालिना प्रहरणीकृतान् अस्त्रोक्तान्, अस्त्ररूपेषु व्यवहृता-नित्यर्थः, युगपत् रामं प्रति प्रहरणार्थं प्रक्षिप्तमिति यावत्, सप्त सप्तसङ्ख्याकान्, तालान् तालवृक्षान्, भित्त्वा विदार्य, बालिनं हत्वा विनाशं च, रामस्य तूणोरवाधाधारम्, आगतः प्राविष्ट इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(ग) अहह !! खेदे ।

दिकूलमुदङ्गयशःसरितादिशैलः

श्रेते स वीरशयने कपिचक्रवर्ती ॥ ५३ ॥

लक्षणः । (सखेदम्) । हा देव सङ्कुन्दन ! क्व पुनरीदृशं
महावीरप्रकाण्डम् (घ) आत्मजं सहस्रेणापि लोचनैरालोक-
यिष्यसि ?

(नेपथ्ये द्रुमुभिध्वनिर्मङ्गलगीतिस्य) ।

गुहः । (सङ्घर्षम्) । कथमयमार्यजास्ववदभिमन्त्रितैः शात-
कुम्भकलशैर्नीलः (ङ) कुमारसुग्रीवमभिषिञ्चति । स्वयं चास्य
देवो दाशरथिः कार्तस्वरपुण्डरीकमालया (च) कण्ठ-
गलङ्करोति ।

लक्षणः । प्रियतरं नः ।

(नेपथ्ये) ।

भो भो वानराच्छभल्लगोलाङ्गुलयूथपतयः ! (छ) सर्वानेष

प्राप्तेरिति ।—दिगेव कूलं तोरं दिकूलं, तत् उदङ्गतिं धारयतीति दिकूलमुदङ्गा,
यदा—दिशां कूलं तटं, प्रान्तमित्यर्थः, उदङ्गतिं प्रवङ्गतिं, तत्र प्रसरतीति यावत्
तदृशो दिगन्तव्यापिनो, या यशः कीर्तिरेव, सरित् नदी, तस्याः आदशेषः
प्रभवपर्वतः, यथा पर्वतः नद्याः प्रभवः, तथा दिग्व्यापिनः यशसः प्रभवस्वरूपम्
इति भावः, स वीरत्वेन प्रसिद्धः, कपिचक्रवर्ती वानरराज, बालीत्यर्थः, प्राणैः
अनुमिः, प्राणवायुभिरित्यर्थः, समं सङ्घं, कनकपुष्करकण्ठमालासूत्रेण काञ्चनकमल-
शयकण्ठमूषणदाज्ञा, दाशरथये दशरथापत्याय रामाय, विहितं कृतम्, आतिथेयम्
अतिविभक्तिकारो येन तथाभूतः सन्, वीरशयने वीरशय्याया, रणभूमौ इति भावः,
श्रेते शयानसिष्ठति, रामेव निहतः इति भावः । वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ ५३ ॥

(घ) सङ्कुन्दन । इन्द्र ! महावीरप्रकाण्डं महावीरेषु शूरीतमेषु, प्रकाण्डं
प्रशस्तं, श्रेष्ठमित्यर्थः, वीरश्रेष्ठेष्वपि श्रेष्ठतममिति यावत्, “मत्तस्त्रिंशो मत्तस्त्रिंशो
प्रकाण्डमुदङ्गयशः” इत्यमरः ।

(ङ) अभिमन्त्रितैः मन्त्रपूतैः । शातकुम्भकलशैः काञ्चनकुम्भैः । गोलाः स्वनाम-
प्रसिद्धः वानरराजानामात्यविशेषः ।

(च) कार्तस्वरपुण्डरीकमालया काञ्चनमयपद्मदाज्ञा ।

(छ) वानरः प्रसिद्धः, शाखानृतः, पञ्चभङ्गः मनुष्यः, “पञ्च भङ्गवै ! कञ्चाञ्चभङ्गः

वो महाराजः सुग्रीवः समाज्ञापयति—“सज्जन्तु भवन्तः
सर्वाणि यौवराज्योपकरणानि । अयमहं सोतादेव्याः
प्रवृत्तिम् (ज) अन्वेष्टुं प्रहित्य (भ) हनूमन्तमूर्ध्वमौहर्तिके
लग्ने कुमारमङ्गदमभिषेक्ष्यामि” (ज) इति ।

लक्ष्मः ।—

उत्सवः सोऽसमस्माकं सर्वथा हृदयङ्गमः ।

किन्तु बाली विलीनोऽयं व्यथयिष्यति वासवम् ॥ ५४ ॥

(अन्तरिक्षे पुष्पस्थानन्तरम्) । जय जय जगत्पते रामभद्र !—

लक्ष्मणा बालनिवर्द्धणप्रशमितद्वैराज्यवैराग्यया
किष्किन्ध्यायतनैकदेवतमयं तारापतिर्दीप्यते ।

भालूकाः ॥” इत्यमरः ; गोल्लङ्गूलः कृणवर्णलङ्गूलविशिष्टवानरविशेषः, तेषां
यूषपतयः ! सजातीयप्रधानानि । अधिपतय इत्यर्थः । सज्जन्तु सज्जीकुर्वन्तु इत्यर्थः ।

(ज) प्रज्ञात वार्ताम् ।

(भ) प्रहित्य प्रेष्य ।

(ज) ऊर्ध्वमौहर्तिके मुहूर्तांत दृष्टव्यात्, (५८ मिः) ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वमौहर्तिकं
तस्मिन्, लप्ते रात्रिविशेषश्च उदये, शुभसमये इति भावः, “राशोनामुदयो लप्सम्”
इत्यमरः । अभिषेक्ष्यामि अभिविक्ते करिष्यामि, यौवराज्ये इति शेषः ।

उत्सव इति ।—अयम् अष्टास्यमानः, सः परिकल्पितः, उत्सवः हर्षजनन-
व्यापारः, अङ्गदयौवराज्यनिबन्धन इति भावः, अस्माकं सर्वथा सर्वैः प्रकाशः हृदयङ्गमः
मनोरमः, किन्तु विलीनः विलयं गतः, विनष्ट इत्यर्थः, अः बाली बानराधिपतिः,
वासवम् इन्द्र, व्यथयिष्यति सन्तापयिष्यति, स्वमरचजनितशोकेनेति भावः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ५४ ॥

लक्ष्मणाति ।—बालिनः निवर्द्धणेन वधेन, विनाशनेत्यर्थः, “प्रमापणं निवर्द्धणं
निकारणं विप्रारब्धम् । आलम्ब्यपिक्कविशर-वातीन्माणवधो अपि ॥” इत्यमरः ; प्रशमितम्
अपनीतं, द्वैराज्येन राजहयत्वेन, बाल-सुग्रीवरूपेणेति भावः, वैराग्यं विरागः,
एकस्मिन् सुखितेरभावादिति भावः, यस्याः तथाभूतया, लक्ष्मणा राजाश्रया, किष्किन्ध्या
वन्नामराजधानी एव आयतन स्थानं, तस्य एकम् आश्रित्य, देवतम् अधिष्ठातृदेवः,
अधिपतिरित्यर्थः, अयं भवती निवर्द्धनेन परिगणित एव, तारापतिः तारानामिच्छायाः

नप्तारं युवराजमङ्गदमपि श्रुत्वाऽतिहर्षादभू-

दस्राम्भःपृषतौघमौक्तिकमयो गुम्फः सहस्रेक्षणः ॥ ५५ ॥

सञ्जयः । प्रियात् प्रियतरं नः । वयस्य गुह ! तदेहि,
आवामपि महोत्सवसंविभागिनौ (ट) भवावः ।

(इति निष्क्रान्तौ) ।

इति सुवीधाभिषेको नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माल्यवान्) ।

माल्यवान् । (सर्वतोऽवलोक्य मखेटम्) । अहह कष्टम् ॥—

दग्धाः प्रदीप्तपावकपरिचयापिण्डस्थहेमवेश्मानः ।

क्षणमुत्पुच्छयमाने हनुमति लङ्कापुरोद्देशाः ॥ १ ॥

वालिपत्न्याः द्वितीयो भर्ता इत्यर्थः । सुवीध इति यावत्, दौष्यते राजते, सहस्रेक्षणः
इन्द्रः अपि, नप्तारं पौवम, अङ्गदं वालिपुत्र, युवराजं यौवराज्ये अभिषिक्तं, श्रुत्वा आकण्ठ्यं,
अतिहर्षात् आनन्दाधिक्यं न, अस्त्राम्भावि अश्रुजलानि, तेषां पृषतौघाः बिन्दुसमूहाः
एव, "पृषन्ति बिन्दु-पृषताः" इत्यमरः ; मौक्तिकानि मुक्ताफलानि, तन्मयः तदात्मकः,
गुम्फः गम्यनम्, आनन्दाश्रुद्वयमुक्ताखचितशरीर इति भावः, अभूत् । शार्दूलः
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

(ट) महोत्सवसंविभागिनौ महोत्सवस्य आनन्दजनकानुष्ठानस्य, संविभागिनौ
अंशहारिणौ ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्येण कृता

अनघराघवपञ्चमाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

दग्धा इति ।—हनुमति पवनकुमारे, अयं अयकालमात्रम्, उत्पुच्छयमाने पुच्छं
खड्गम् उद्वेषति सति, खड्गलोलावने कृतं सतीत्यर्थः, लङ्कापुरोद्देशाः लङ्कानगरोत्थ-
प्रदेशाः, प्रदीपस्य प्रज्वलितस्य, पावकस्य अग्नेः, परिचयेन सङ्गेनेत यावत्, पिण्ड-

अपि च—

निजकिरणौघप्रमुषितनिम्नोन्नतरूपकर्मभेदेषु ।

मणिभवनेषु कृशानुज्वालाः फलतोऽनुमोयन्ते ॥ २ ॥

(विमृश्य) । अहो ! दुर्निवारता भवितव्यतायाः,—

दोःसन्दोहवशंवदत्रिभुवनश्रौगर्वसर्द्धुषः

कैलासोद्धरणप्रचण्डचारितो वीरः कुबेरानुजः ।

यत्रायं स्वयमस्ति सेयममरावत्याऽपि वन्द्या पुरी

नौता मर्कटकेन कामपि दशां धिग्टैवमावश्यकम् ॥ ३ ॥

स्थानि । पण्डोभूतानि, इमवेश्मानि काचनष्टहाच येषु तथाभूताः सन्तः, अग्निसन्तापेन स्वर्णाणां द्रवोभावादिति भावः, दग्धाः भस्मीभूताः, बभूवुरिति शेषः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

निजेति ।—निजकिरणौघेन स्वयंस्त्रनिचयेन, प्रकर्षेण मुषिता अत्यर्थम् अपहृताः, एकाकारता प्रापिता इति भावः, निम्नोन्नतरूपाः अपकृष्टोत्कृष्टरूपाः, कर्मभेदाः शिल्पविशेषाः येषां तथाविधेषु, मणिभवनेषु रत्नमण्डपेषु, कृशानुज्वाला, आग्निश्रद्धा, फलतः फलेन, दाहादिकार्यादिति भावः, अनुमोयन्ते लक्ष्यन्ते, मणिप्रभया अभिभवात् शिल्पशीत्कर्षापकर्षाः न लक्ष्यन्ते, परम् अग्निदाहस्तत्कार्यध्वंसेन अनुमोयते इति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

दोःसन्दोहेति ।—दोषा भुजानां, विंशतिसङ्ख्याकानामिति यावत्, सन्दोहेन समूहेन, वशवदाया, वशं गतायाः, वशीभूतायाः इत्यर्थः, त्रिभुवनश्रियाः जगत्त्रयस्य लक्ष्म्या, गर्वस्य अहङ्कारस्य, सर्वं समस्तं, कर्षात् भिनत्नीतं तथोक्तं, बाहुबलन भुवनत्रयस्थान् सर्वान् राज्ञी विजित्य तत्तद्देशलक्ष्म्याः अपहरणेन गर्वचूर्णकारीत्यर्थः, कैलासस्य तदाख्यपर्वतस्य, उद्धरणे उत्तोलने, प्रचण्डं दुर्द्धर्षं, एतावान्निमित्तमिच्छं, चरितम् आचरणं यस्य तथाभूतः, कैलासोत्तोलनेन प्रकटितदुर्द्धर्षवोध्य इत्यर्थः, कुबेरस्य यक्षेश्वरस्य, अनुजः कनीयान्, अयं पूर्वोक्तरूपप्रतापसम्पन्न इत्यर्थः, वीरः विक्रमी, गावचः इति शेषः, यत्र यस्यां पुण्यां, स्वयम् आत्मना, अस्ति अधिबसति, अमरावत्या अपि इन्द्रपुण्यां (कक्ष्यां) अपि, वन्द्या स्तोतव्या, स्तापेक्षया शोभाधिक्यात् प्रशंसनीया इति यावत्, सा सुप्रसिद्धा, इयम् एषा, पुरी लङ्कानगरी, मर्कटकेन छुटेण वातरेण हनूमता हर्षि यावत्, कामपि अवाप्या, माचनोयामिति भावः, इमान् लक्ष्म्या, नौता प्रापता,

न किञ्चिदेतद्वा रावणदुर्णयेन (क) । (सखेदमाकाशे) । आः
पौलस्त्य !—

विद्याचतुर्दश चतुषु निजाननेषु

सम्बाधदुःस्थितवतोरवलोक्य वेधाः ।

ताभ्योऽपराणि नियतं दश ते मुखानि

स्वस्य प्रणसुरकरोत् स कथं जडाऽसि !! ॥ ४ ॥

(अर्थं च ध्यात्वा सव्ययम्) । कथमेवं विशोध्यतीव (ख) नः
कुलमिदम् !!—

आवश्यकम् अवश्यभाष्यम्. अवश्यभाषि इत्यर्थः, वद्वा—न वश्यं वशीकरणाहंम् अवश्यम्
अशक्त्ववशीकरणम्, अवश्यमेव इति आवश्यकम् अनायत्तमित्यर्थः, अप्रातर्विधेयमिदं
यावत्, देवं भाग्य, प्रतिकुलमिति शेषः, धिक् निन्दाभीत्यर्थः, एतादृशरमणीयस्य
वस्तुनोऽकाण्डे वैपरीत्यवशादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(क) रावणेति ।—रावणस्य दशाननस्य, दुर्णयेन दुराचारेण, नीतिविमर्हिता-
चरणेत्यर्थः, एतत् लङ्कानगर, तवस्थं वस्तुनातं वा इत्यर्थः, किञ्चित् किमपि, न,
स्वाभ्यतोति शेषः, एषा पुरो यथा विनष्टा, तथा सर्वमेव विनश्यतोति भावः ।

विद्या इति ।—वेधाः ब्रह्मा, चतुर्षु चतुःसङ्काशेषु, निजाननेषु निजमुखेषु, चतुर्दश
विद्याः “चक्रानि वेदाश्चत्वारो भोमासा आयवित्तरः । चर्मास्त्र पुराणस्य विद्या चोता-
चतुर्दश ॥” “शिक्षा कल्पो व्याख्यान निवृत्तं ज्यातिषं तथा । कुन्दमा विचित्रित्येव
षडङ्गो वेद उच्यते ॥” इति पुराणोक्ताः चतुर्दशविधा विद्याः, सम्बाधेन सहटाव-
स्थानेन, दुःस्थितवतीः क्लेशेन स्थिताः, अवलोक्य दृष्ट्वा, चतुर्षु मुखेषु चतुर्दश-
विद्याया अवस्थानस्य अतीव क्लेशावहत्वं विविच्येत्यर्थः, ताभ्यः विद्याभ्यः, विद्यामा-
मसम्बाधेनाऽस्थानाद्यमित्यर्थः, तादर्थ्यं चतुर्षी, स्वस्य प्रणसुः प्रपौवस्य, ते तव,
अपराण्य चतुर्भ्यः अतिरिक्तानि, दश दशसङ्काशान् मुखानि वदमानि, नियतं नियतं,
निर्धारितामत्यर्थः, पश्यरोत् कृतवान्, सः चतुर्दशविद्याऽभिज्ञः, त्वमिति शेषः, कथं केन
प्रकारेण, जडः अज्ञः, भूर्वा इत्यर्थः, सदसदिवेकविमूढ इति यावत्, “जडोऽज्ञे”
इत्यमरः ; असि ? भवासि ? चतुर्दशविद्याऽभिज्ञस्य सुपण्डितस्य ते एतादृशो दुर्नीति-
परायणता न युज्यते इति भावः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ख) विशोध्यतीव वदं गच्छतीव । नः ५ व्याख्यम् । कुलं वंशः ।

खरादीनबधोत् रामो वत्समक्षं च मारुतिः ।

स्वयं निष्क्रामयामास दशास्यश्च विभीषणम् ॥ ५ ॥

अलं वा दुर्विहितमतोतमुपालभ्य, (ग) सम्प्रति सिन्धो-
रुदीचि (घ) तीरे निवेशितस्कन्धावारो (ङ) दाशरथिः
किमारम्भ (च) इति कथं प्रतीमः ? (छ) (पुरो दृष्टा) । कथं
राघवचरितानि चरितुं प्रहितयोः शुक-सारणयोः (ज) सारणः ।

(प्रविश्य) ।

सारणः । जयतु जयतु कनिष्ठमातामहः । (भ)

माल्यवान् । (अभिनन्द्य समीपमुपवेश्य च) । वत्स सारण !

कश्चिदमनैव पदेन सुग्रीवकटकात् (ज) आगतोऽमि ?

खरादीनिति ।—रामः दाशरथिः, खरादीन् खरदूषणप्रभृतीन् राक्षसान्,
मारुतिश्च पवनात्मजः दन्मूमाश्च, वत्सं शिशुं, स्नेहभाजनमित्यर्थः, पुत्रकल्पमिति
यावत्, अलं तदाख्यं रावणकुमारम्, अबधोत् विनाशयामास ; दशास्यश्च दश-
मुखो रावणश्च, स्वयम् आत्मनेव, यद्वा—स्वयं साक्षात् दशास्यश्च, विभीषणं
कनोयासं भ्रातरं, निष्क्रामयामास दूरीचकार, खड्गानगरीत इति शेषः । अनु-
ष्टुप् छन्दः ॥ ५ ॥

(ग) दुर्विहितम् अनौचित्येन आचरितं, दुष्टाचरणमित्यर्थः । अतोतं गतम् ।
उपालभ्य तिरस्कृत्य । अलं व्यर्थम्, उपालम्भेन इदानीं न किमपि फलं सेव्यतीत्यर्थः ।

(घ) सिन्धोः समुद्रस्य, उदीचि उत्तरे ।

(ङ) निवेशितेति ।—निवेशितः स्थापितः, स्कन्धावारः सेना, सेनानिवासी वा,
शिविर इति यावत्, येन तर्थात्तः ।

(च) किमारम्भः किमाचारः, कीदृशोदयोगः इत्यर्थः, किं कर्तुं प्रवृत्त इति
भावः ।

(छ) प्रतीमः जानीमः ।

(ज) चरितुं विज्ञातुमित्यर्थः । प्रहितयोः प्रेरितयोः । शुक-सारणयोः तदा-
ख्ययोः रावणचरयोः द्वयोः राक्षसयोः ।

(भ) कनिष्ठमातामहः रावणजनन्याः कैकस्याः पितृव्यत्वात् माल्यवतः
कनिष्ठमातामहत्वं बोद्धव्यम् ।

(ज) कश्चिदिति प्रश्नायकमन्वयं, "कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले

सारणः । अथ किम् ।

माख्यवान् । तत् यथाऽनुभवमभिधीयतां तावत् । (ट)

सारणः । सार-सङ्घे वनौकसाम् (ठ) अस्मन्मुखेनैव शतशः प्रतीते मातामहेन अलमुक्ता । (ड) अधुना तु सेतुग्रथनाय (ढ) मिलितेषु वानरसैनिकेषु वानरमूर्तिधरोऽप्यहं महाराज-विभीषणेन—(ए) (इत्यर्होक्ते सभयम्) । आर्य्य ! चिरसंवासेन रामराजधानीप्रवादो (त) मामनुबध्नाति (थ) ।

माख्यवान् । (साकूतम्) । किमभिषिक्तः कनिष्ठवत्सो (द) राघवेण ?

अ” इति मेदिनी । अमुनेव पदेन कुत्रचित् विश्राममकृत्वेव इति भावः । सुषोव-
कटकात् सुषोवस्य शिविरात्, सुषोवस्य सेनासन्निवेशस्थानादित्यर्थो वा ।

(ट) यथाऽनुभवम् अनुभवमनतिक्रम्य, यत् यत् अनुभूतं दृष्टं विदितञ्च, तत् सर्वमित्यर्थः ।

(ठ) सार-सङ्घे सारः बलं, “सारो बले स्थिरांशे च” इत्यमरः ; सङ्घा एकत्वादिगणना ते । वनौकसां वानराणाम् ।

(ड) अतशः शतं शतं वारानित्यर्थः । प्रतीते ज्ञाते । पूर्वमस्माभिः बहून् वारान् उक्तं, मातामहेन च ज्ञातमिति भावः । अलमुक्ता अत एव बहुशः पूर्व-
मुक्तस्य पुनरावृत्तेः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।

(ढ) सेतुग्रथनाय सेतुष्वन्वनाय ।

(ए) महाराजविभीषणेनेति ।—रावणे वर्तमाने, विशेषतः शत्रुभिः कृत-
सन्धानं विभीषणं प्राति महाराजशब्दप्रयोगात् भयमिति भावः ।

(त) चिरसंवासेन दीर्घकालसहवासेन, वानरसैनिकेषु भेदप्रयोगार्थमिति भावः । रामेति ।—रामस्य राजधानी कटकः, समुद्रतीरस्थसेनानिवेशप्रदेश इति यावत्, “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानी-
बलययोरपि ॥” इति मेदिनी ; तस्यां प्रवादः प्रसिद्धिः ; तत्र सर्वेऽपि विभीषणं महाराजेति व्यपदिशन्ति, मयाऽपि तदभ्युक्तमिति भावः ।

(थ) अनुबध्नाति अनुसरति ।

(द) कनिष्ठवत्सः कनिष्ठदौहित्रः, विभीषणः इत्यर्थः ।

सारणः । अथ किम् ।

माल्यवान् । (क्षणमिव क्षणं (ध) स्त्रित्वा निःशब्दः) । वत्स ! निःशब्दः, मभिधेहि ।

सारणः । कुमारविभीषणेन ज्ञात्वा संयम्य (न) चाहं रामस्य दर्शितः ।

माल्यवान् । (साशङ्कम्) । ततस्ततः ?

सारणः । ततश्च राघवेण निजसचिवनिर्विशेषमुपगृह्य (प) पुरस्कृत्य च प्रहितोऽस्मि ।

माल्यवान् । (सङ्घर्षम्) । किमुच्यते, यावद्द्रव्यभावी गुणो हि विजिगीषूणामुदात्तता ; (फ) विशेषेण पुनरयं रामभद्रः । यतः,—

अभेदेनोपास्ते कुमुदमुदरे वा स्थितवतो

विपक्षादभोजादुपगतवतो वा मधुलिङ्गः ।

(ध) क्षणमिव इत्यत्र इव शब्दस्य क्षण-शब्देनान्वयः, क्षणमिव निश्चयवत् क्षणवत् वा, किं-क्षणव्यविमूढ इवेति भावः ।

(न) संयम्य बद्धा ।

(प) निजिति ।—निजसचिवेभ्यः आत्मनः अमात्येभ्यः, सुषीवादिभ्य इति यावत्, नास्ति विशेषः पार्थक्यं यत्र तत् यथा तथा, उपगृह्य स्वसमीपं गत्वा, निजसचिववत् समादरेण गृहीत्वा इत्यर्थः ।

(फ) यावदिति ।—विजिगीषूणां जयेच्छूनां, महावीराणामिति यावत्, उदात्तता दया-त्यागादिमत्ता, दयालुता दानशीलता वेत्यर्थः, “उदात्तस्तु स्वरात्तरे । दया-त्यागादिप्रसङ्गे” इति मेदिनी ; यदा—उदात्तता महत्त्वम्, “उदात्तो दातृ-महतोः” इति हेमः ; गुणः यावद्द्रव्यभावी यावत् यत्काव्यपर्यन्तं, द्रव्यं गुणस्य आश्रयः, भवति वर्तते इति तथाभूतः, आश्रयस्य आ-गन्तव्यभावोत्पत्तिः, यावदेव द्रव्यं गुणस्य तत्परिमित इति भावः, “द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये” इत्यमरः ।

अभेदेनेति ।—कुमुदं केरवम्, उदरे स्वाभ्यन्तरे, स्थितवतः स्थितान् वा, विपक्षात् शत्रोः, अभोजात् पश्चात्, उपगतवतो वा उपगतान् वा, मधुलिङ्गः अम-रान्, अभेदेन अविशेषेण, समभावेनेत्यर्थः, उपास्ते परिचरति, आश्रयं ददातीत्यर्थः,

सुधीवः ।—

रोमन्यप्रचलौष्ठसम्पुटसुखासीनश्चिरं कौतुकात्

दृष्ट्वा सिद्धबधूभिरङ्गहरिणस्तालैरथोत्थासितः ।

मा भाङ्गीदनुमासनव्यघटनानिःसन्धिवन्धं वपुः

शीतांशोः क्षुभितस्तु शल्यवदयं दुःखाय वर्त्तिष्यते ॥ ६४ ॥

अवस्थितां विद्यमानान्, इन्दुमयीं चान्द्रोमित्यर्थः, कलाकन्या कलारुपा कन्या अंश-
स्वरूपणी भित्ति, घटनाऽऽधारभूताभिति यावत्, “कन्या सन्मयभित्तौ स्यात् तथा
प्रवरणान्तरे” इति मेदिनी ; किं किं कुत्सिता, शिथिलत्वात् विकृतमित्यर्थः, “किं
कुत्सायां विकर्त्तुं च निषेध-प्रश्नयोरपि” इति मेदिनी, कुर्वीत ? विदधीत ? अपि
तु यदादुरभक्षणीभात् निरन्तर विषयेस्ता कुर्वीतत्यर्थः । आर्द्रलविकीकृतं
वृक्षम् ॥ ६२ ॥

रोमन्येति ।—चिर दीर्घकालं, रोमन्येन उद्ग्रेयं चर्चयेत्, प्रचलं चञ्चलं, यत् ओष्ठ-
सम्पुटं पुटान्कारौष्ठद्वयं, तेन तद्वयथा तथा इति वा, सुखासीनः रोमन्यावस्थायां
निनीवितनेन निश्रान्तमवस्थित इत्यर्थः, अद्यानन्तरं, सिद्धबधूभिः सिद्धाणां देवयोनि-
विशेषाणां, बधूभिः अङ्गनाभिः, दृष्ट्वा अलोक्य, तादृशं सुखावस्थितमिति शेषः,
कौतुकात् गर्भयः, पारदासेचनया इत्यर्थः, “कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे गर्भ-दर्शयोः”
इति मेदिनी, तालैः करतलशब्दवर्णनैः, उत्थासितः भीषतः, अयम् एषः, अङ्गहरिणः
श्रीकृष्णो मृगः, अनुमासं प्रतिमासं, नव्यघटनया नूतनभावेन योजनया, प्रतिमासं
नूतनः चयः, ततश्च नूतना वृद्धिरिति नवीननिर्माणेन इत्यर्थः, निःसन्धिः सन्धियुक्तः,
नोरन्तु इत्यर्थः, बन्धः स्थितिः यस्य तथोक्तं, यदा—नव्यघटनायाः नूतनयोजनायाः,
चन्द्रस्य प्रतिमासं चय-वृद्धिभावात् संयोगकारणीभूतायाः बन्धनरज्ज्वा, नूतनत्वात् इति
भावः, निःसन्धिः रन्ध्रयुक्तः, सुदृढ इति यावत्, बन्धः बन्धनं यत्र तादृशं, शीतांशोः
चन्द्रस्य वपुः शरीरं, मा भाङ्गीत भग्नं न करोतु, बन्धनच्छेदनेन अङ्गस्य विकृतिं
कर्तुं न शक्नुयादित्यर्थः, तु किन्तु, क्षुभितः व्याकुलः सन्, बन्धनच्छेदनायम् आवरत-
क्षेपया चञ्चलीभूतः सन् इत्यर्थः, शल्यवत् हृदयावङ्गशल्यास्त्राभव, दुःखाय क्लेशाय,
वर्त्तिष्यते भविष्यति । वर्त्तिष्यते इति वर्त्तमाने भविष्यदुपपत्तिः । आर्द्रलविकीकृतं
वृक्षम् ॥ ६४ ॥

अपि च—

एतस्य कलामेकाममृतमयूखस्य पार्वतीरमणः ।

वर्णावलिमिव वहति प्रतिमासं घट्यमानस्य ॥ ६५ ॥

शामः । (सादरं प्रणम्य) ।—

त्वं गीर्वाणगणाय नित्यममृतम्राघं भवद्दीधिति-

र्धात्रीकर्म च वीरुधां विदधती धत्ते जगज्जीवितम् ।

सोम ! त्वामग्निधाय मूर्धनि भवेत् कः कासकूटं गिरन्

कण्ठे तच्छसकाक्षपाशवलयालीढोऽपि मृत्युञ्जयः ? ॥ ६६ ॥

(सोता प्रति)—

नेत्राणां मधुपर्कसद्वसुदधेः सर्वाङ्गमेदस्करः

शृङ्गारस्य रसायनं मखभुजां पीयूषगङ्गापतिः ।

एतस्येति ।—पार्वतीरमणः शम्भुः, प्रतिमासं मासि मासि, घट्यमानस्य नूतनो-
क्तियमाचस्येत्यर्थः, एतस्य उपरि वर्तमानस्य, अमृतमयूखस्य सुधाकरस्य, चन्द्रस्य
इत्यर्थः, एता कक्षां वीरुधभागेकभागं, वर्णावलीमिव यावती वारान् घटितोऽयं
तावदक्षरपङ्क्तिमिवेत्यर्थः, वहति चारयति । आर्या इत्यम् ॥ ६५ ॥

क्षमिति ।—सोम हे चन्द्र ! त्वं गीर्वाणगणाय देवगणाय, देवगणदत्तार्थमिति
भावः, नित्यं सततम्, अमृतम्राघम् अमृतकपं मृदादत्तं इत्यमित्यर्थः, असीति शेषः,
अमृतः तव. दीधितिः मयूखः, वीरुधां क्षतातां, बद्धा—विटपानां, इच्छाणामित्यर्थः,
“वीरुध् क्षता-विटपयोः स्त्रियाम्” इति मीदिनी ; भावो उपमाता, तस्याः कर्म
पीयूषकपं, विदधती कुर्वाणा सती, जनतां कृणुमानां, जीवानामित्यर्थः, “जगत्
आत् विष्टपे क्रीवं वायो ना जहमी विष्णु” इति मीदिनी ; जीवितं प्राप्ताम्, यत्ते
परिपालयति, रक्षतीत्यर्थः, चन्द्रमण्डलानिस्तान्मृतेन इव-गुल्यादयः पुष्टिं क्षमसाणाः
यद्येष्टं यस्यां प्रसुवते, तच्छसकमक्षेण प्राप्तिनी कीवन्तीति चन्द्रदीधितेः जगज्जीवनधार-
कत्वं बोद्धव्यं, त्वां मूर्धनि शिरसि, अग्निधाय निहितमकृत्वा, न संख्याप्येत्यर्थः,
कासकूटं हस्ताकृतं, गिरन् मचयन्, कण्ठे गणदेशे, तच्छस्त्रेण कासकूटम्याजेन,
कासपाशवलयालीढः शमस्य वन्धनरज्जुवेष्टनेन आवहः अपि, कः को जनः, मृत्युञ्जयः
मृत्युविजयी, भवेत् ? न कोऽपीत्यर्थः, यस्मात् शृङ्गारस्वां मूर्द्धि धृतवान्, अत एव स
कासकूटमक्षेणैवापि न हतः इति तात्पर्यम् । आर्दूखविक्रीडितं इत्यम् ॥ ६६ ॥

नेत्राणामिति ।—नेत्राणां नयनाणां, मधुपर्कः दधि-सुत-मधु-मर्क-दीदक्षप्रसृतं द्रव्यं

देवः किं सुमहे महेश्वरशिरोनेपथ्यरत्नाङ्कुरः

क्षीरोदार्यवशुक्तिमौक्तिकमयं दाक्षायणीनायकः ? ॥ ६७ ॥

सीता । (हसन्ती) । अज्ज उत्त ! समानकुल-सील-रुक्-
जोब्बणाणं बि सबत्तीणं सीसे (फ) दिस्सो धस्साए दक्खगोत्त-
धवलाए रोहिणीए (ब) चलणो, जेण रोहिणीरमणी ज्जेब्ब
भअवं चंदो सुणीअदि । *

* आर्थपत्र । समानकुल-शील-रूप-यौवनानामपि सपत्नीनां शीर्षे दत्तो वन्यया
दक्षगोवधवक्ष्या रोहिण्या चरचः, येन रोहिणीरमण एव भगवांसन्दः श्रूयते ।

सख सख यज्ञः, “सखम्” इति प्रसिद्धं भोजनशालीति भावः, यदा—सखं सदादानं,
“सदाव्रत” इति “दानसख” इति वा भाषया प्रसिद्धमित्यर्थः, अतीवानन्ददायकत्वा-
दिति भावः, “सखमाच्छादने यज्ञे सदादाने बनेऽपि च” इत्यमरः ; सदधेः समुद्रस्य,
सर्वाङ्गेषु सर्वावयवेषु, मेदस्करः मेदोवृद्धिकरः, स्फोटिजनक इत्यर्थः, चन्द्रोदयेनाख्य
वर्द्धनादिति भावः, गृहकारस्य तदाख्यरसविशेषस्य, रसायनं पुष्टिकर औषधविशेषः,
कामोद्दीपकत्वादिति भावः, मखभुजा देवानां, पीयूषस्य अमृतस्य, गङ्गापतिः गृहा-
ध्यक्षः, यद्यपि “गङ्गा स्यान्नदिरागृहम्” इत्यमरोक्तिः गङ्गा-शब्दस्य नदिरागृहे
एव मुख्यत्वं, तथाऽपि लक्षणयाऽत्र गृहमात्रे प्रयोगः ; अथवा—गङ्गा खनिः, तस्याः
पतिः प्रभुः, “गङ्गा खनी सुरागेहि” इति मेदिनी ; महेश्वरस्य हरस्य, शिरोनेपथ्यं
शिरोभूषणं तस्य, यदा—शिरोनेपथ्ये मस्तकप्रसाधने, अलङ्काररचनादिना मस्तकस्य
ओभासम्पादने इत्यर्थः, “पाकस्य-वेगौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः, यदा—
शिरोनेपथ्यं मस्तकालङ्कारः, “नेपथ्य स्यादलङ्कारे रङ्गज्यायां नपुंसकम्” इति मेदिनी ;
तस्य रत्नाङ्कुरः मणिप्ररोहः, समुज्ज्वलहोरखविन्दुरित्यर्थः, क्षीरोदार्यवः क्षीरसागरः
एव, शुक्तिः मुक्तास्फोटः, मुक्तोत्पत्तिस्थानमित्यर्थः, तस्याः मौक्तिकं मुक्ताफलं, दाक्षाय-
णीनां दक्षकन्यानाम् अश्विनीप्रभृतीनां सप्तविंशतिताराणां, “दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि-
ताराः” इत्यमरः ; नायकः पतिः, अयं देवचन्दः, दृश्यते इति शेषः, किं सुमहे ?
कथमेतन् स्तोतुं शक्नुमः ? न कथमपीत्यर्थः, अपरिमितगुणशालित्वात् स्तोतुमशक्य इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(फ) सपत्नीनाम् एकपतिकानाम् अश्विनीप्रभृतीनाम् । शीर्षे शिरसि ।

(ब) वन्यया श्लाघ्यया, सुभगया इति यावत् । दक्षगोवधवक्ष्या दक्षस्य

रामः । (विहस्य) । आं जानकि !—

प्रियोपभोगतुल्येऽपि ताराणां सप्तविंशतेः ।

धत्ते किमपि सौभाग्यमञ्जरोमिह रोहिणी ॥ ६८ ॥

(अर्घ्यं च दपयन्) ।—

दलितकुमुदकोषोदच्छदूषोपचार-

क्षणशमितचकोरोचन्द्रिकापानजाड्याः ।

अभिसुमरमृगाक्षीमूकदूत्यः स्वदन्ते

शशिमणिमकरन्दोत्कन्दलाचन्द्रभासः ॥ ६९ ॥

तस्मान्नमप्रजापतेः, गोवं कुल, तत्र धवला सुन्दरी तथा, “धवलः सुन्दरेऽमलौ” इति विश्वः । रोहिण्या अश्विन्यादिसप्तविंशतितारासु चतुर्थ्या तारया ।

प्रियेति ।—इह जगति, रोहिणी तन्नाम्नी चन्द्रकान्ता, सप्तविंशतेः सप्तविंशति-सङ्ख्याकानां, “विश्वत्याद्याः सदेकत्वे सर्वाः रुक्मिण्य-सङ्ख्यायोः” इत्यमरादेकत्वम् ; ताराणां मञ्जवाणां, चन्द्रमार्याणांमिति यावत्, प्रियेण भर्ता, उपभागः सम्भोगः, तस्य तुल्येऽपि सास्येऽपीत्यर्थः, सर्वासु समभावेन सम्भोगेऽपीति भावः, किमपि अनिवंचनीय-हेतुकमिति यावत्, सौभाग्यं प्रियवाङ्मय, तस्य मञ्जरो प्यातिमिति भावः, यदा—मञ्जरो तिष्ठकविशेषं, सौभाग्यमेव मञ्जरो मौक्तिकमिति वा, सौभाग्यरूपवहुमुख्य-रत्नमित्यर्थः, “मञ्जरो तिष्ठकद्रुकमुक्तयोर्वञ्जरो द्वयोः” इति मेदिनी ; धत्ते धारयात् । अनुष्टुप् छन्दसः ॥ ६८ ॥

दलितेति ।—दलितात् विकसितात्, कुमुदकोषात् कैरवमध्यात्, उदञ्चताम् उदञ्चताम् ऊषणा सन्तापानां, दिवाभागे लब्धानां सूर्यातपानामित्यर्थः, उपचारेण व्यवहारेण, प्रयोगेणेत्यर्थः, सन्तापवितरणेनेति यावत्, क्षणात् अल्पेनैव कालेन, शमितं शान्तिं मोहं, चकोरीणां पक्षिणीविशेषाणां, चन्द्रिकापानेन कौमुदीपानेन, जाड्यं जडता, शैत्यमित्यर्थः याभिः तादृश्यः, अभिसुमराणाम् अभिसारिणीनां, मृगाक्षीणां हरिणनयनानां कामिनीनां, मूढाः वाक्यरहिताः, दूत्यः नायकसंयोग-विधायिन् दूतीनां वाक्चातुर्यस्यैव उभयोः नायक-नायिकयोः सम्मेलनकारित्वम्, आसक्त्यु विना वाक्यं सम्मेलनकारित्वमिति दूतीव्यपदेशः, शशिमणीनां चन्द्र-कान्तोपलानां, मकरन्देन अमृतसावित्रं, चन्द्रकान्तमभिनिःसृतजलेन इत्यर्थः,

अपि च—

तैः सर्वज्ञीभवदभिसृतानेवसिद्धाञ्जनैर्वा
गीरन्ध्रैर्वा त्रिभुवनदृशामन्धपट्टैस्तमोभिः ।
व्याप्तं पृथ्वीबलयमखिलं क्षालयन्नुच्छलद्भि-
ज्योत्स्नाजालैरयमुदयते शर्वरोसार्वभौमः ॥ ७० ॥

अपि च, जगतामनुग्रहाय—

उदयति कलमन्द्रे, कण्ठतालैरलीनां
कुमुदमुकुलकेषु व्यञ्जयन्नुद्गारान् ।
मदमुखरचकोरीतोषकर्मन्तिकोऽयं
तुहिनरुचिरधामा(ऽ)दक्षिणं लोकचक्षुः ॥ ७१ ॥

‘ऽप्युपरागे नवाङ्गुरे’ इति मेदिनी ; चन्द्रभासः इन्दुकिरणाः, खदन्ते रोचन्ते, प्रीतिं जनयन्तीति यावत् । मालिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तैरिति ।—अयम् एवः, शर्वरोसार्वभौमः रजनीचक्रवर्ती, निशानाथः इति यावत्, सर्वज्ञीभवन्तीनां निखिलजगद्व्यापारवेत्तीनाम्, अखिलकामकलाऽभिज्ञानेन चतुराणामिति भावः, अभिसृतानाम् अभिसारिणीनां, “कान्ताङ्गिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिः सारिका” इति लक्षणीकानामित्यर्थः, नेत्रसिद्धाञ्जनैर्वा नयनयोः सिद्धाञ्जनाख्याञ्जनस्वरूपैर्वा, सिद्धाञ्जन नाम नेत्रौषधविशेषः, तदक्तनेत्राणाम् अन्धकारेऽपि दृष्टिर्ज्वलतीति प्रसिद्धम् ; गीरन्ध्रैर्वा सान्द्रैर्वा, प्रगाढैर्वा इत्यर्थः, वा-इयमुत्प्रेक्षायाम्, त्रिभुवनस्य त्रिलोक्या, लोकत्रयवासिनामित्यर्थः, दृशा नेत्राणाम्, अन्धपट्टैः अन्धोक्तिरूपपाच्छादनैरित्यर्थः, तैः प्रसिद्धैः, तमोभिः तिमिरैः, व्याप्तं पूर्णम्, अखिलं समस्तं, पृथ्वीबलयं भूमण्डलम्, उच्छलद्भिः विक्रामं गच्छद्भिः ज्योत्स्नाजालैः कुमुदीधाराभिः, क्षालयन् अभिविञ्चन्, विशोधयन् इत्यर्थः, प्रकाशयन् इति यावत्, उदयते उद्गच्छति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७० ॥

उदयतीति ।—मदमुखराणां मदेन हर्षेण, चन्द्रिकापागजनितामन्देनेत्यर्थः, मुखराणाम् अवडमुखाणाम्, उच्चैः कूजन्तीनामित्यर्थः, चकोरीणां पञ्चविशेषाणां, तोष एव प्रीतिसत्पादनमेव, कर्मान्तः कर्मस्थानम् अस्मासीति तथोक्तः, चकोरीणां सुतोषक इत्यर्थः, दक्षिणं दक्षिणजगत्, प्रीतिप्रदमिति भावः, लोकाणां जगतां,

इदं चास्य—

प्राचीनाचलचुम्बिचन्द्रमणिभिर्निर्व्यूढपाद्यं निजै-
 निर्यासैरुडुभिर्निजेन वपुषा दत्तार्घलाजाञ्जलि ।
 अन्तःप्रौढकलङ्कतुच्छमभितः सान्द्रं परिस्तीर्यते
 विम्बादङ्गुरभग्ननैशिकतमःसन्दोहमिन्दोर्महः ॥ ७२ ॥

चक्षुः नेत्रभूतः, यद्वा—“तुङ्गिनक्षत्रिचामाऽटचिर्ध” इति पाठः, तथाहि अटचिर्धं
 वामं, लोकचक्षुः लोकस्य जगतः, जगदात्मनो ब्रह्मण इत्यर्थः, चक्षुः नेत्रं, परमात्मनो
 दक्षिणचक्षुः सूर्यस्य, वामचक्षुः चन्द्रस्य च सुत्युक्तत्वात्, अयम एव, तुङ्गिनवत्
 तुषारवत्, शीतं वा शुभं वा इति, सन्तापनिवारकं वा अत्युज्ज्वलं वा इति वा भावः,
 दक्षिणं मनोऽं, वाम रश्मिर्यस्य स तादृशः, शीतक्षिरणी वा शुभक्षिरणी वा चन्द्रः,
 अलोनां भ्रमराणां, कक्षा मधुरास्फुटाः, मन्द्राः गभीराश्च तैः, कण्ठतालैः कण्ठा एव
 तालाः सङ्गीतक्रियामागानि तैः, यद्वा—कण्ठस्य कण्ठध्वनेरित्यर्थः, तालैः गीतकालिङ्ग-
 क्रियाविशेषैः, कुमुदानां केरवाणां, मुकुलकेषु कुम्भलसमूहेषु, ईषदिकाशोन्मुख-
 कोरकसमूहेषु इत्यर्थः, अङ्गहारान् अङ्गविधेयान्, अङ्गचालनाभित्यर्थः, मृत्विशेष
 इति यावत्; “अङ्गहारोऽङ्गविधेयः” इत्यमरः; व्यञ्जयन् प्रकटयन् सन्, उदयति
 उद्गच्छति । माहिनी वृत्तम् ॥ ७१ ॥

प्राचीनेति ।—प्राचीनाचलं पूर्वपर्वतं, चुम्बन्ति स्पृशन्तीति तथोक्ताः, पूर्वाचल-
 स्थिता इत्यर्थः, ये चन्द्रमणयः चन्द्रकान्तोपजाः तैः, चन्द्रकान्तमणिनिर्युतजलै-
 रित्यर्थः, निर्व्यूढं सन्पादितं, दत्तमित्यर्थः, पाद्यं पादोदकं यद्ये तत् तादृशं, निजैः
 स्त्रीयैः, निर्यासैः सारभूतैः, उडुभिः मण्डपैः, निजेन स्त्रीयेन, वपुषा चन्द्रेण, अर्घपात्र-
 रूपेणेति यावत्, दत्तः विहितः, अर्घः अर्घ्यस्वरूपः, लाजाञ्जलिः यद्ये तथोक्तम्, उडूनां
 शुभत्वेन लाजसाम्यम्, अन्तःप्रौढेन अन्तरस्थितेन उत्कटेन, कलङ्गेन अङ्गद्वयेन
 सुगेन, तुच्छं होमम्, अङ्गुरे एव उद्गममात्रमेव, प्रकाशक्षणे एवेत्यर्थः, भग्नः
 विनाशित इत्यर्थः, नैशिकः निशामवः, तमसाम् अन्धकाराणां, सन्दोहः समूहः येन
 तथामृतं, सान्द्रं निरन्तरं, परिपूर्णमित्यर्थः, इन्दोश्चन्द्रश्च, विम्बात् मण्डलात्, प्रसृज-
 मिति शेषः, महः तेजः, अभितः समन्तात्, परिस्तीर्यते व्याप्नोति । शार्ङ्गविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ७२ ॥

एतच्च—

मृगराजकरजभङ्गुरकिंशुककलिकाऽवतंसिकाः सुदृशः ।

भयसङ्कुचदङ्कहरिणवह्निलोज्ज्वलमिन्दुमीक्षन्ते ॥ ७३ ॥

विमोचनः ।—

इन्दोरिककलाया रुद्रेणोद्धृत्य मूर्धनि धृतायाः ।

स्थानमिव तुच्छमेतत् कलङ्करूपेण परिणमते ॥ ७४ ॥

(विहस्य रामं प्रति) ।—

रोदसौकूपमण्डूकः कियदेष प्रकाशते ।

चन्द्रमा यदयं देव ! त्वत्कीर्तिः प्रतिगर्जति ? ॥ ७५ ॥

मृगराजेति ।—सुदृशः सुलोचनाः, रमण्यः इति यावत्, मृगराजस्य सिंहस्य, करजवत् मखुरवत्, भङ्गुरा कुटिला, किंशुककलिका पलाशकीरकः, अवतंसः कण्ठभूषणं यावत् तथाभूताः सन्त्यः, भयेन दासेन, पलाशकलिकायां सिंहमखुर-भ्रमजनितेनेति भावः, सङ्कुचन् आमुञ्चन्, देहसङ्कोचनापद्यमान इत्यर्थः, यः अङ्कहरिणः क्रोडकमृगः, तेन हेतुना वह्निलोज्ज्वलम् अत्यन्तमुज्ज्वलं, हरिणाङ्ग-प्रसारेण अधिकशक्त्यः प्रच्छादनविरहादिति भावः, इन्दुं चन्द्रम्, ईक्षन्ते पश्यन्ति । आख्यां वृत्तम् ॥ ७३ ॥

इन्दोरिति ।—रुद्रेण हरेण, उद्धृत्य आहृत्य, ओडशकलाभ्यः आकृष्येत्यर्थः, मूर्धनि शिरसि, धृतायाः गृहीतायाः, इन्दोश्चन्द्रस्य, एकस्याः एकमात्रायाः, कलायाः ओडश-भ्रमेकभागस्य, स्थानमिव प्रदेश इव, तुच्छं शून्यम्, एतत् हरिणाङ्कितस्थानमित्यर्थः, कलङ्करूपेण लज्जालक्षणेन, परिणमते पर्यवस्यति । आख्यां वृत्तम् ॥ ७४ ॥

रोदसौ इति ।—हे देव । रोदसौ एव दावा-पृथिव्योर्मध्यमेव, “रोदस्य रोदसौ चापि दिाव भूमौ पृथक् पृथक् । सह-प्रयोगेऽप्यनयोः रोदः स्मादपि रोदसौ ॥” इति विश्वः ; कूपः सुगमोन्नतमाधारविशेषः, तस्य मण्डूकः भेकलक्षपः, कूपमण्डूक-शब्देन एतदाशयानि धत्त, दावा-पृथिव्योः किञ्चिन्मात्रमेव एव जानाति प्रकाशयति च, न रोदस्योरित्यत् किमपीति ; एष अयं, चन्द्रमाः चन्द्रः, कियत् किञ्चित् परिमाणं यथा तथा, प्रकाशते प्रकटोभवति, यत् यस्मात्, अयम् एव चन्द्रः, तव कीर्तिः यत्रसः, प्रतिगर्जति स्पृष्टते, तव कीर्तिरुद्दिश्यमेतस्य प्रकाशनमिति भावः ; यदा—रोदसौ-कूपमण्डूक एव कियत् किं परिमाणं, प्रकाशते ? प्रकाशयति ? इत्यर्थः, अन्तर्भूत-

सीता । (मन्त्रिणम्) । जाणामि अज्जउत्तस्स कित्तिकंतीहिं
पडिप्पडं कटुप्प पराजितेण संपदि भववदा हरिणंकेण कलंक-
संवदी विट्ता * (भ) ।

(सर्वे हसन्ति । रामः खयते) ।

सीता । (रामं प्रति) ।—

सारंभं सिरिवच्छलंक्खणभुआपज्जत्यमंथाअल-
क्खोभोच्छत्तिट्ठुडसिंधुलहरौगव्भच्छर्दसच्छ्रं ।
को गायेदि ण टे रळ्ळणं पहुणो अंधारपक्खंतरा-
संतुट्ठंतमिअंकमंडलमलकुहामगोरं जसं ? १ ॥ ७६ ॥

* जानाम्याय्यपुत्रस्य कीर्तिकान्तिभिः प्रतिस्पृष्टां कृत्वा पराजितेन सम्प्रति भगवता
हरिणादेन कलङ्कमहतिरर्जिता ।

† सारंभं श्रीवत्सलाञ्छनभुजापर्यन्तमन्याचल-
क्खोभोच्छत्तिट्ठुडसिन्धुलहरौगव्भच्छर्विसदृशम् ।
को गायति न ते रघूणा प्रभोरन्धकारपक्षान्तरा-
संतुष्टान्मृगाङ्गमण्डलखण्डोद्दामगौरं यशः ? ॥ ७६ ॥

विजक्तोऽयं प्रयोगः, यत् यस्मात् प्रकाशात्, त्वत्कीर्तेः प्रतिगर्कति ? स्पृष्टते ? केवलं
द्यावा-पृथिव्योः किञ्चिन्मात्रप्रकाशकस्य अस्य चतुर्दशभुवनप्रवितयशसा त्वया सह स्पृष्टां
हास्यजनिका इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७५ ॥

(भ) कीर्तिकान्तिभिः यशः-प्रभाभिः । प्रतिस्पृष्टां संदर्पे, प्रतिनिगोषामित्यर्थः ।
हरिणादेन मृगलाञ्छनेन, चन्द्रेण इत्यर्थः । कलङ्कमहतिः अङ्गममूढः अपवाद-
समूहश्च, “कलङ्कोऽङ्गेऽपवादे च कालायसमलेऽपि च” इति मेदिनी । अर्जिता
अधिगता ।

सारंभमिति ।—सारंभेण उपक्रमेण सहितं सारंभं प्रथममेवेति यावत्, परतः
कथंभूतं वर्द्धिष्यते तन्न जाने इति भावः, श्रीवत्सः श्रीयुक्ती वत्सः महत्त्वलक्षणं श्वेत-
रोमावर्त्तविशेषः, लाञ्छनं विक्रयस्य सः श्रीवत्सलाञ्छनी विष्णु, “विष्णुर्गारायणः
कृष्णो...विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः” इत्यमरः ; तस्य भुजाभिः बाहुभिः, चतुर्भिरिति भावः,
पर्यन्तः निश्चितः, यः मन्याचलः मन्दरपर्वतः, तस्य चोभेण विलोडनेन, चच्छत्तितस्य
आलोडितस्य, चच्छत्तितस्य वा, दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य, लहरीणां तरङ्गाणां,

रामः । (सङ्घर्षस्थितम्) । अयि प्रिये ! प्रियवादिनि !—

चन्द्रलोकादपि परं पदमारोपयन्ति माम् ।

अमूरमृतविन्दूनामनुप्रासास्तवोक्तयः ॥ ७० ॥

विभोषणम् । (सानुरागम्) ।—

अद्योर्वीतलमूनघर्षणवशादुन्मृष्टचूडामणि-

श्रेणिश्रीपरिपीतपीवरतमःपुरे पुरे भोगिनाम् ।

कर्णाभावनिरस्तकुण्डलरवव्यासङ्गमाधुन्वता

मूर्ध्निः पन्नगपुङ्गवेन सुभगं त्वत्कीर्तिराकर्ण्यते ॥ ७८ ॥

गर्भस्य मध्यस्य, या कृषिः कान्तिः, तत्सदृशं तनुल्यम्, अतिशुभमित्यर्थः, अन्ध-
कारपक्षस्य कृष्णपक्षस्य, अन्तरा मध्ये, संवृध्यत् अयं गच्छत, यत् मृगाङ्गमण्डलं
चन्द्रविम्बं, तस्य खण्डवत् छेद इव, उद्दामगौरम् अतिधवलं, रघूणां रघुवशीयानां,
प्रभोः अधिपतेः, रघुश्रेष्ठस्येत्यर्थः, ते तव, यशः कीर्तिं, कः को जनः, न गायति ?
न कीर्तयति ? न उच्चैः घोषयति ? इत्यर्थः, अपि तु सर्व एव गायन्तीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

चन्द्रलोकादपीति ।—अमृतविन्दूनां सुधाकणानाम्, अनुप्रासाः अनुरूपाः इत्यर्थः,
अनुप्रासवत् श्रुतिमधुरा इत्यर्थो वा, अमूः एताः, तव उक्तयः वचनानि, मां चन्द्र-
लोकात् अपि परम् ऊर्ध्वं श्रेष्ठं वा, पदम् स्थानम्, आरोपयन्ति आरोहयन्ति । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ७७ ॥

अद्येति ।—अद्य इदानीम्, उर्वीतलस्य पृथ्वीतलस्य, मूले अधोदेशे, यत् घर्षणं
निष्प्रेषणं, तद्वशात् तडेतोः, उन्मृष्टाणां परिशुद्धानाम्, उज्ज्वलीभूतानामिति यावत्,
चूडामणिश्रेणीनां शिरीरत्रसमूहानां, श्रिया प्रमया, परिपीतः कवलितः, विनाशितः
इति यावत्, पीवरः स्थूलः, सान्द्र इति यावत्, तप्तसाम् अन्धकाराणां, पुरः
निचयः यस्य यत्र वा तथाभूते, भोगिनां भुजङ्गानां, पुरे नगरे, पातालौ इत्यर्थः,
पन्नगपुङ्गवेन नागराजेन, वासुकिनेत्यर्थः, कर्णाभावात् अवयवेन्द्रियविरहात्, अक्षुः-
श्रवस्तथेति भावः, निरस्तः निवृत्तः, कुण्डलानां कर्णभूषणविशेषाणां, रवस्य ध्वनेः,
कुण्डलानां परस्परसम्भेलनजनितान्यक्तशब्दस्येत्यर्थः, व्यासङ्गः प्रत्यूहः यत्र तत् यथा
तथा, मूर्ध्निः शिरासि, सङ्घर्षमिति शेषः, आधुन्वता कम्पयता सता, तव कीर्तिः
यशः, सुभगं सुष्ठु यथा तथा, आकर्ण्यते श्रूयते, कर्णाभावेन कुण्डलपरिधानाभावः

(विहस्य) ।—

भोगोन्द्रः प्रमदोत्तरङ्गमुरगीसङ्गीतगोष्ठीषु ते
कीर्त्तिं देव । शृणोतु विंशतिशती यच्चक्षुषां वर्त्तते ।
रक्ताभिः सुरसुन्दरौभिरभितो गीतां तु कर्णद्वयी-
दुःखः श्रोष्यति नाम किं सहि सहस्राक्षो न चक्षुःश्रवाः ? ॥ ७८ ॥

रामः । (विहस्यस्मृतेन विभीषणसूक्तमनुगृह्य (म) चन्द्रं श्रोतामुखं च चक्षु-
माधोक्ष्य स्वगतम् ।)—

आरब्धे दयितामुखप्रतिसमे निर्मातुमस्मिन्नपि
व्यक्तं जन्मसमानकालमिलितामंशुच्छटां वर्धति ।

तदान्दोलनजनितशब्दाभावेन सुखेन कीर्त्तिश्रवणश्चेति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७८ ॥

भोगोन्द्र इति ।—हे देव ! भोगोन्द्रः सपर्राजः, बासुकिरित्यर्थः, उरगीणां
सुजङ्गीनां, सङ्गीतगोष्ठीषु गानसमासु, प्रमदेन हर्षेण, उत्तरङ्गम् उच्छ्वसितम्, उद्गत-
कौतूहलं यथा तथा इत्यर्थः, ते तव, कीर्त्तिं यशः, शृणोतु आकर्णयतु, श्रोतुं पारयतु
इत्यर्थः, यत् यतः, चक्षुषां नेत्राणां, विंशतिशती सहस्रद्वयमित्यर्थः, वर्त्तते विद्यते,
तस्येति शेषः, सहस्रफलत्वेन चक्षुषा सहस्रद्वयं, चक्षुःश्रवस्त्वाच्च श्रोत्राणामपि सहस्रद्वय-
मिति तत्र तव चरितश्रवणयोग्यता अस्तीति भावः, तु किन्तु, सहस्राक्षं दशशत-
लोचनः, इन्द्र इत्यर्थः, कर्णद्वयो कर्णयोर्द्वयो, श्रवणद्वयमात्रमित्यर्थः, तथा दुःखः
दुःखितः, कर्णसहस्रेण श्रवणयोग्यायाः गाथायाः कर्णद्वयमात्रेण सम्यक् श्रवण-
सामर्थ्यादिति भावः, अत एव अभितः समन्तात्, रक्ताभिः रक्तकण्ठीभिः, मधुर-
कण्ठीभिरित्यर्थः, यदा—रक्ताभिः त्वदगुरामिणीभिः, सुरसुन्दरौभिः निराङ्गनाभिः,
गीता कीर्त्तिता, तत्कीर्त्तमिति शेषः, किं नाम कथं नाम, श्रोष्यति ? श्रोतुं शक्यति ?
नैव श्रोतुं शक्यतीत्यर्थः, हि यतः, सः सहस्राक्षः, न चक्षुःश्रवाः चक्षुरेव श्रवः
श्रवणेन्द्रियं यस्य स तथाभूतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

(म) विहस्यस्मृतेन सुखज्जहात्येन, निजप्रशंसावाक्यश्रवणादिति भावः । विभीषण-
सूक्तिं विभीषणस्य भीमनवाक्यं, श्रुतिमधुरवचनमित्यर्थः, अनुगृह्य अभ्युपपद्य,
स्वीकृत्येत्यर्थः, श्रुतेति भावः ।

आरब्धे इति ।—दयितायाः प्रियायाः श्रोतायाः इत्यर्थः, मुखेन आननस्य,

आत्मद्रोहिणि रोहिणीपरिवृढे पर्यङ्कपङ्केरुहः

सङ्कोचादतिदुःस्थितस्य न विधेस्तच्छिष्यमुन्मौलितम् ॥ ८० ॥

(सीता प्रति) ।—

अनेन रम्भोरु ! भवन्मुखेन

तुषारमानोस्तुलया धृतस्य ।

ऊनस्य नूनं परिपूरणाय

ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥ ८१ ॥

प्रतिसर्गे प्रतिकर्षे, अस्मिन् परिदृश्यमाने, रोहिणीपरिवृढे रोहिणीपतौ, चन्द्रे इत्यर्थः, “स्वामी त्वोश्वरः पतिरोग्रिता । अधिभृगायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ॥” इत्यमरः ; निर्मातुं सृष्टुम्, आरम्भेऽपि प्रकान्तेऽपि, व्यक्तं स्फुटं यथा तथा, जन्मसमान-
काले निर्माणसमकाले, मिलितां सङ्गतां, ब्रह्मणा चन्द्रदेहे योजितानिति यावत्,
अंशुच्छटां हिरण्येषां, वर्धति विकीरति सति, पद्मोपरि इति भावः, पर्यङ्कस्य आसन-
भूतस्य, पङ्केरुहः पद्मस्य, सङ्कोचात् मुद्रणात्, जातमात्रचन्द्रकिरणस्पर्शेनेति भावः,
अतिदुःस्थितस्य अतिशयेन दुःखावस्थितस्य, विधेः ब्रह्मणः, आत्मनः स्वस्य, विधातु-
रिति यावत्, द्रोहिणि अनिष्टकारिणि सति, स्वकिरणेन पद्मसङ्कोचकारित्वादिति
भावः, तच्छिष्यं सीतामुखानुवचनचन्द्रनिर्माणकौशलमित्यर्थः, न उन्मौलितं न सम्यक्
प्रकाशितं, न चेतसि स्फुरितमित्यर्थः । “तच्छिष्यमुन्मौलितं” “तच्छिष्यमुन्मौलितं”
इति च पाठान्तरद्वयम् । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥ ८० ॥

अनेनेति ।—रम्भोरु ! हे कटलोकाण्ड इव सुवृत्तमसृष्टोरुशालिनि ! अनेन
परिदृश्यमानेन, भवत्याः तव, मुखेन आगनेन सह, तुलया तीक्ष्णयन्त्रेण, धृतस्य
गृहीतस्य, तुलितस्येत्यर्थः, किन्तु ऊनस्य हीनस्य, तुषारमानोः शीतकिरणस्य चन्द्रस्य,
परिपूरणाय पूर्तिसम्पादनाय, न्यूनता दूरीकृत्य समत्वानयनायेत्यर्थः, ताराः नक्षत्राणि,
प्रतिमानखण्डाः शुद्धशुद्धप्रतिच्छायाः, प्रतिनिधयः इत्यर्थः, “प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा
प्रतिधातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरथां पुंवि प्रतिनिधिः—” ॥ इत्यमरः ; स्फुरन्ति
दीप्यन्ते, नूनम् उत्प्रेक्षे । हिरण्यादेस्तुलनायां न्यूनस्य शुद्धपरिमाणेन पूरणं कृत्वा
यथा समीकरणं, तथाऽभापीति भावः । उपजाति-उक्तम् ॥ ८१ ॥

किञ्चान्यदपि—

गोत्रे साक्षादजनि भगवानेष यत् पद्मयोनिः

शय्योत्थायं यदखिलमहः प्रीणयन्ति द्विरेफान् ।

एकाग्रां यद्वधति भगवत्युष्णभानौ च भक्तिं

तत् प्रापुस्ते सुतनु ! वदनौपम्यमम्भोरुहाणि ॥ ८२ ॥

सीता । (स्मेरावगतमुखी) । अज्जउत्त ! कधं उण संपुस्समंडल-
मेरिसं चंदमवमच्चिअ कलामेत्तं भअवदा भूदणाहेण चूडामणो-
किदं (य) आसी ? *

रामः । (सप्रहसन्) । प्रिये जानकि ! त्रयाणामपि जगता-
मुपजीव्योऽयममृतदोधितिः, यदि पुनः समग्रमेनं (र)

* आर्य्यपुत्र । कथं पुनः सम्पूर्णमण्डलमोदयं चन्द्रमवमत्य कलामात्रं भगवता
भूतनाथेन चूडामणोक्तमासीत् ?

गोत्रे इति ।—सुतनु । हे सुन्दरि । यत् यतः, पद्ममेव कमलमेव, योनिः उद्भवक्षेत्रं
वस्त्रं तपोक्तः, एषः प्रसिद्धः सः, भगवान् ऐश्वर्य्यसम्पन्नः ब्रह्मा, गोत्रे कुले, सन्तति-
गोत्रजनन-कुलान्यभिजनान्वक्ष्यो इत्यमरः, पद्मानामिति शेषः, साक्षात् स्वयम्, अजनि
उत्पन्नः, यत् यतः, शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय उत्थाय, विकसित्वैवेति भावः, अखिलं
समस्तम्, अहं दिनं व्याप्येत्यर्थः, द्विरेफान् अमरान्, प्रीणयन्ति तोषयन्ति, यश्च यतश्च,
भगवति षडैश्वर्य्यसम्पन्ने, उष्णभानौ उष्णकिरणे, सूर्ये इत्यर्थः, एकाग्राम् ऐकान्तिकीं,
प्रगाढानित्यर्थः, भक्तिम् अनुरागं, दधति धारयन्ति, तत् तस्मात्, अम्भोरुहाणि
पद्मानि, ते तव, वदनौपम्यं मुखसादृश्यं, प्रापुः लेभिरे, संगीवत्वात् विधातुरनुकम्पा
वरोपकारानुष्ठानं सूर्य्यभक्तिश्चेति त्रयं पद्मानां तव मुखसादृश्यलाभकारणमिति भावः ।
मन्दाक्रान्ता उत्तम ॥ ८२ ॥

(य) अवमत्य अवगणय्य । कलामात्रम् एकखण्डमात्रम् । भूतनाथेन महेश्वरेण ।
चूडामणोक्तं शिखरोक्तं, शिरोभूषणोक्तमित्यर्थः ।

(र) उपजीव्य. उपभोग्यः, जीवनकारणमिति भावः । अमृतदोधितिः सुषाकरः,
चन्द्र इत्यर्थः । समग्रं सम्पूर्णमण्डलम्, एनम् अमृतदोधितिम् ।

भौलिना पिनाकपाणिरधारयिष्यत्, अङ्ग ! शिवनिर्मात्यमनुप-
भोग्य एवायम् (ल) अभविष्यत् ।

(सर्वे हसन्ति) ।

रामः । किञ्च, भवत्याऽपि मासप्रमितो दृश्यते एवायम्—

पौष्टूषाश्रपणं जगत्त्रयदृशामालातलेखालवो

विश्वोन्माथहुताशनस्य ककुभामुद्घाटनी कुञ्चिका ।

वीरेषु प्रथमा च पुष्पधनुषी रेखा नृगाक्षीमुख-

श्रीणाञ्च प्रतिराजवौजमधिकानन्दो नवचन्द्रमाः ॥ ८३ ॥

(ल) भौलिना चूडया, शिरसेति यावत्, “चूडा किरीटं केशाश्च संयता भौल्यस्त्रयः” इत्यमरः । पिनाकपाणिः महेश्वरः । अङ्गेत्यामन्त्रणे, अङ्ग ! भो ! शिवनिर्मात्यं शिवस्य महेश्वरस्य, निर्मात्यम् उपभुक्त, त्यक्तपुष्पादारित्यर्थः, तत्स्वरूप इति यावत्, शरसा धृत्वा उपभुक्तत्वादिति भावः, अनुपभोग्यः अन्येषामुपभोगानर्हः, “अयाञ्च शिवानर्मात्यम्” इत्यनेन शिवानर्मात्यस्य उपभोगनिषेधात् । अयम् असृतदोषितश्चन्द्रः ।

पौष्टूषति ।—नवः चन्द्रमाः नवोदितश्चन्द्रः, जगत्त्रयस्य त्रिभुवनस्य, भुवनत्रयवासि-
जनानामित्यर्थः, दृशां नयनानां, पौष्टूषाश्रपणम् असृतस्यालो, असृतवर्षाचकारोत्यर्थो
वा, आनन्ददायक इति यावत्, विश्वेषां भुवनानां, वैलोक्यनिवासिनामित्यर्थः, उन्माथः
उन्मथनकर्ता, आलोडनकारोत्यर्थः, चित्तचासल्यजनक इति यावत्, काम इति
भावः, स एव हुताशनः आग्नेः, तस्य आलातम् उल्लुक्त्वा, अङ्गारः इत्यर्थः, “अलात-
मुल्लुक्त्वा” इत्यमरः, कोषादां “अलात” इति प्रयोगात् “आलात” इति यत् कविना
प्रयुक्तं, तत् कन्दोऽगुरोधात् इति मन्तव्यं, तस्य लेखानां राजीना, लवः कणः, बिन्दु-
रित्यर्थः, ककुभा दिशाम्, उद्घट्यते अनयेति उद्घाटनी परिष्कारकरणी, कुञ्चिका
माञ्जनीत्यर्थः, यदा—उद्घाटनी उन्माचनी, प्रकाशधारिणीत्यर्थः, कुञ्चिका “चावि” इति
ख्यातः यन्त्रविशेषः, वीरेषु शूरेषु मध्ये, पुष्पधनुषः कामस्य, प्रथमा आद्या, रेखा
चिह्नविशेषः, जगति के के कोरा सुतीति गणनायां काम एव सर्वप्रथमो वीर
इति प्रकाशनाहं प्रथमकल्पितः अर्द्धहताकारचिह्नविशेष इति भावः, नृगाक्षीणां
हरिचनयनानां सुन्दरीणां वा मुखत्रयः आननयाभाः, तासां प्रतिराजः प्रतिपक्षी

सीता । (अश्रुभोदमाना) । अज्ज उत्त ! परिपुष्पा गुणिणो
जहिं कहिं वि सोहंति, खीणा उण सीसमारुहंति त्ति (व) हर-
जडाचंदो ज्जेव्व पढमं णिटंसणं * (श) ।

रामः । (निहस्य) । देवि ! महाकुलक्षत्रियसम्भवे ! एव-
मेतत्—

सेतूपक्रमसम्भ्रमाहृतगिरिप्रक्षेपवेगोच्छल-

न्निःशेषाम्बुपरिस्फुटोदरदरीगम्भीरिमा सागरः ।

चक्रे गोष्पदवह्निलङ्घितवतोऽप्यन्तर्भयं मारुतेः

पूर्णत्वादतिरिच्यते हि महतस्तुच्छस्य दुर्लङ्घ्यता ॥ ८४ ॥

● आर्यपुत्र ! परिपूष्पां गुणिनी यस्मिन् कश्चिन्नपि शोभन्ते, खीणाः पुनः
शोषमारोहन्तीति हरजटाचन्द्र एव प्रथमं निदर्शनम् ।

राजा, तस्य रोजं कारणम्, अत एव अधिकं यथा तथा, आनन्दयतीति अधिकानन्दो,
दृश्यते इति गद्यस्थेनान्वयः । आर्दुलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

(व) परिपूष्पाः सम्पूष्पाः, महान्त इति यावत्, दीर्घा इति भावः । खीणाः
अपूष्पाः, दुर्बला इत्यर्थः, अधमाः क्रस्त्रा वा इति यावत् । शोषं शिरः । आरोहन्ति
आकृष्टा भवन्तीत्यर्थः, आश्रयन्तीति भावः ।

(श) हरजटाचन्द्रः शङ्करस्य जटायामवस्थितः शशी । निदर्शनं दृष्टान्तः,
शुद्धाणाम् उपरिस्थितिं विना अदर्शनात् शोभाविरहः, पूष्पाणाम् सर्वत एव दृश्यत्वात्
सर्वदैव शोभेति भावः ।

सेत्विति ।—सेतोः आलोः, नद्यादीनां पारगमनोपायविशेषस्येति यावत्, उपक्रमे
प्रारम्भे, सम्भ्रमेण त्वरया, आहृतानाम् आनीतानां, गिरीणां पर्वतानां, प्रक्षेपात्
निक्षेपात्, समुद्रजले इति भावः, यो वेगः तेन उच्छलन्ति उद्गच्छन्ति, निक्षेपवेगात्
आदौ उच्छलितानि भूत्वा चतुर्षु पार्श्वेषु दूरमपसरन्तीति भावः, निःशेषाणि
समयाणि, यानि अस्मूनि जलानि, तैः हेतुभिः परिस्फुटः सुव्यक्तः, उदरमेव अभ्यन्तर-
मेवेति यावत्, दरी गुहा, तस्मा गम्भीरिमा गाम्भीर्यं, गम्भीरता इत्यर्थः अथ
तथाभूतः, सागरः समुद्रः, गोष्पदवत् गोः पदपरिमितजलाधारवत्, गोपदचुम्बनतंदप-
जलाधारमदिति वा, विह्वलितवतोऽपि उद्भुतवतोऽपि, अतोर्थवतोऽपीत्यर्थः, सागर-

(नेपथ्ये) ।

देव ! त्वय्येतां त्वय्येताम् । सन्निधत्ते (ष) खलु भगवद्वशिष्ठ-
गृहीतो मङ्गलाभिषेकमुहूर्तः (स) ।

रामः । (आकर्ण्य) । कथम्, अयोध्यायाः प्रत्यावृत्तो मारुतिः (ह)
अस्मांस्त्वरयति ।

सीता । (सङ्घर्षम्) । अज्जउत्त ! कधं अंजणाणंदणो (क)
तुवरावेदि ? ता भअवं पुप्फअ ! अवणम ; मेदिणीसंणिहिद-
गअणमगेण (ख) गच्छम्ह । (अश्रोऽवलोक्य रामं प्रति) । अज्जउत्त !
किं उण एदं तरुणजीमूदसामले महीवलए महुमहणवच्छत्यले
(ग) कोत्थुभकिरणत्थवअं विअ जलंतं (घ) लक्खीअदि ? *

* आर्यपुत्र । कथम् अज्जनानन्दनस्त्वरयति ? तत् भगवन् पुष्पक । अवणम ;
मेदिनीसन्निहितगगनमार्गेण गच्छामः । आर्यपुत्र । किं पुनरेतत् तरुणजीमूतश्यामले
महीवलये मधुमथनवक्ष्यत्यले कौस्तुभकिरणस्तवक इव ज्वलन्मल्यते ?

मिति शेषः, सीतामन्वेष्टुं लङ्कागमनकालं इति भावः, मारुतः हनूमतः, अतः
मनसि, भयं दासं, चक्रे कृतवान्, जनयामासेत्यर्थः, परिपूर्णसागरस्य गभीरता-
ज्ञानाभावात् सागरतटजनकाले मारुतेर्भयं न जातं, सेतुबन्धनकाले तु जलाप-
सरणात् अतलस्पर्शत्वदर्शनेन भयमुत्पन्नमिति निष्कर्षः, हि यतः, मङ्गतः गुणाधि-
कात्, परिपूर्णादिति यावत्, तुच्छस्य गुणहीनस्य, शून्यस्येति यावत्, दुर्लङ्गाता दुर्-
त्ताय्यता, पूर्णत्वात् सम्पूर्णत्वमपेक्ष्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते अतिरिक्ता भवति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

(ष) त्वय्येता त्वरा क्रियता, शीघ्रमागम्यतामित्यर्थः । सन्निधत्ते सन्निहितः भवति ।

(स) भगवद्वशिष्ठगृहीतः भगवता वशिष्ठेन निरूपित इत्यर्थः । मङ्गलाभि-
षेकमुहूर्तः । मङ्गलिकाभिषेकसमयः ।

(ह) प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः । मारुतिः हनूमान् ।

(क) अज्जनानन्दनः अज्जनाकुमारः, हनूमानित्यर्थः ।

(ख) मेदिनीति ।—मेदिन्याः पृथिव्याः, सन्निहितः समीपवर्ती, यः गगनमार्गः
आकाशपथः तेन, भृष्टात् किञ्चिद्दूरेदेशेनेत्यर्थः ।

(ग) तरुणेति ।—तरुणः आभरणः, यः शीमूतः मेषः, तद्वत् स्नातकं

रामः । (दृष्ट्वा विभोषणं प्रति) ।—

तर्कुटङ्गलिखितार्कमण्डल-

प्रोच्छन्नलक्षणकदम्बभासुरम् !

शिल्पशालमिव विश्वकर्मणः

किं विभाति मृगतृष्णिकामयम् ? ॥ ८५ ॥

विभोषणः । देव ! स एष,—

ज्येष्ठामूलीययात्रासरभसकरभौकाम्यकान्तारवर्त्ता

दूरेऽपि ज्योतिरक्ष्णोरपलपति मरुर्जाज्वलज्जाङ्गलश्रीः ।

दृष्टवर्णः तस्मिन् । महीबलये भूमण्डले । मधुमयनस्र मधुदेवहनुः नारायणस्र,
बच्च स्थले सरसि ।

(घ) कौस्तुभेति ।—कौस्तुभस्य तदाख्यमविशेषस्य, विरचाना मयूखानां,
प्रभाशानित्यर्थः, लवकः गुच्छः, राशिरित्यर्थः । ज्वलन् दीप्यमानः ।

तर्कितः ।—तर्कुः कुरिवादीनां तोक्षणासम्पादनायै चक्राकारयत्नविशेषः, तस्य
टङ्गेन शास्त्रविशेषेय, यदा—तत्र यः टङ्गः दारण, चर्षणमिति भावः, “टङ्गः
पाषाणदारण” इत्यमरोक्तेः टङ्गस्य पाषाणदारणास्त्रविशेषार्थकत्वेऽपि अत्र उपचारात्
चर्षणद्वयदारणार्थो बोध्यः, लिखितम् उद्धृतं, यत् अर्कमण्डलं सूर्यविक्षं,
तस्मात् प्रोच्छन्नता प्रोद्गच्छता, लवककदम्बेन स्फुलिङ्गसमूहेन, भासुरं दीप्यमानं,
विश्वकर्मण देवशिल्पिन, शिल्पशालमिव कलाटङ्गमिव, मृगतृष्णिकामयं
मरीचिकामयं, मरीचिकावत् दृश्यमानमित्यर्थः, किम्, एतदिति शेषः, विभाति ?
राजने ? पुरा सौरं तेजः सोढुमशक्तया सूर्यपत्न्या संज्ञया प्रार्थितः पिता विश्वकर्मा
सूर्यं यन्मार्गद्वयं कृत्वा शाण्डनेय तक्षणात् होततेजसमकरोदिति पुराणवार्ता ।
रघोदत्ता उत्तम ॥ ८५ ॥

ज्येष्ठेति ।—ज्येष्ठामूलीयः ज्येष्ठमासः, “ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वकम्”
इति द्वादशमन्त्रे, तत्र यात्राया प्रयागे, सरभसा सहस्रां, कासुकोति भावः, या करभो
उष्ट्रो, तस्याः काम्यं स्पृहणीयं, कान्तारवर्त्तं दुर्गममार्गः, यच्च तथाभूतः, ज्येष्ठे
च उष्ट्रो काम्यो जायते इति प्रसिद्धिः ; यदा—ज्येष्ठामूलीया ज्येष्ठमाससम्पत्तिर्गो,
या यात्रा प्रयागं, दूरदेशगमनमित्यर्थः, तत्र सरभसा सवेगा, वेगगामिनीत्यर्थः, “रभसो
वेग-हर्षयोः” इत्यमरः ; सरभूमी सट्टा एव त्वरितं गन्तु मक्ता इति प्रसिद्धिः, या करभो

विश्वद्रौचोभिरग्निनिविडमुडुपतेः कान्तिभिः प्रस्रवानाः

फेनायन्ते निजोष्णतथनपरिणमदुबुदुबुदं चन्द्रकान्ताः ॥ ८६ ॥

(सर्वे विमानावनतिं नाटयन्ति) ।

रामः । (विनीत्य सीतां प्रति) । देवि ! दक्षिणेन—

सिंहलद्वीपमभोधिसम्भूतमिदमुत्पलम् ।

माणिक्याचलकिञ्चल्क-रमणौघमुदीक्ष्यते ॥ ८७ ॥

सीता । जहिं कामकुसुमसंकासो अगत्यहंसो (ङ) चरद् १*

* यत्र काशकुसुमसङ्काशोऽगत्यहंसश्चरति १

उद्ग्री, तस्याः काम्यसृङ्खलीयं, कान्तारवत्स दुर्गममार्गः यत्र तथाभूत, “कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्” इत्यमरात् कान्तारशब्दस्य दुर्गमवर्त्मांशकत्वेऽपि यत् कान्तारवर्त्मा इति प्रयोगः, स “धनुज्यां” “कर्णकुण्डलम्” इत्यादिवत् समर्थनीयः ; जाज्वलन्तो देदीप्समाना, जङ्गलं निर्जनस्थानं, “जङ्गलं निर्जनस्थाने विलिङ्गा पिशितेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ; यदा—जङ्गलो निर्जलो देशः तस्य इयं जाङ्गली जनविरहिता जलविरहिता वा, शोः शोभा यस्य तथाभूतः, मरुः धन्वदेशः, निर्जलबालुकामयदेशविशेषः इत्यर्थः, दूरेऽपि विप्रकर्षेऽपि, अक्षोः नयनयोः, ज्योतिः तेजः, दृष्टिशक्तिमित्यर्थः, अपलपति हरति, दृष्टिप्रतिघातितेजस्कतया मरोरिति भावः, अस्मिन् मरौ, चन्द्रकान्ताः मणिविशेषाः, विश्वद्रौचोभिः जगद्व्यापिनोभिः, उडुपतेः चन्द्रस्य, कान्तिभिः प्रभाभिः, किरणैरिति यावत्, प्रस्रवानाः प्रस्रवन्तः सन्तः, स्रवज्जलाः सन्त इत्यर्थः, निजैः स्वकीयेः ऊष्मभिः सन्तप्यैः, मरुदेशभवेरिति भावः, यत् कृषनं पाकः, तेन परिणमन् उद्गच्छन्, बुदबुदः जलविकारो यस्मिन् तत् यथा तथा, फेनायन्ते फेनमुद्गरन्ति । स्वधरा उत्तम ॥ ८६ ॥

सिंहलेति ।—सिंहलद्वीपं लङ्काद्वीपं, दक्षिणेन सिंहलद्वीपस्य दक्षिणदिशि, अभोधिसम्भूतं समुद्रसञ्जातं, माणिक्यमया माणिक्यनिर्मिता, अचलाः स्थिराः, ये किञ्चल्काः केशराः, तैः रमणीयं मनोहरम्, इदम् उत्पलं पद्मम्, उदीक्ष्यते उच्चैः दृश्यते, जनैः अस्माभिर्वा इति शेषः । अनुष्टुप् उत्तम ॥ ८७ ॥

(ङ) काशति ।—काशस्य त्वविशेषस्य, कुसुमं पुष्प, तस्य सङ्काशः सदृशः, अतोऽत्र श्रेतवर्थ इत्यर्थः । अगत्यहंसः अगत्य एव हंसः, यदा—अगत्याख्य-हंसविशेषः ; अगत्याग्रमस्यहंस इत्यर्थो वा ।

रामः । (स्मिता) । आं मैथिलि आम् । इहैव रोहण-
गिरेरुपत्यकायां द्वितीयमायतनं मुनेर्लोपामुद्रावल्लभस्य । (च)
स तत्रभवान् (छ)—

बृहत्पात्रप्राप्त्या विततजलमम्भोधिमुदरे
दधावीषदुग्धाह्यं किल कलशजन्मा कुलपतिः ।
यमाराध्यन् विन्ध्याचलशिखरशोथैकभिषजं
विवस्त्रानाश्वीनं गगनमविरोधात् कलयति ॥ ८८ ॥

अपि च—

निपीतं येनाव्यौ स्तिमितगुरुभिः पक्षपटलैः
प्रयत्नादुड्डीय प्रतिपदमपव्यस्तपतिताः ।

(च) रोहणगिरिः रोहणाख्यपर्वतस्य । उपत्यकायाम् आसन्नभूमौ, “उपत्यका-
ऽद्रेरासन्ना भूमिः” इत्यमरः । आयतनं स्थानम्, आश्रम इति यावत् । लोपामुद्रा-
वल्लभस्य लोपामुद्राभर्तु, लोपामुद्रेति अगस्त्यभार्याया नाम, “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः ।
मैत्रावरुणिरस्येव लोपामुद्रा सधर्मिणी” इत्यमरः ।

(छ) तत्रभवान् पूज्यः ।

बृहदिति ।—किलेति प्रसिद्धौ, कुलपतिः “मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादि-
पोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥” इत्युक्तलक्षणः, कलशजन्मा
कुम्भसम्भवः, अगस्त्य इत्यर्थः, “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः” इत्यमरः, ईषत् दुग्धाह्यं गण्डूष-
मात्रेण यदुष्णीयं, बृहतः महतः, विस्तृतस्य इत्यर्थः, पात्रस्य आधारस्य, अगस्त्योदर-
रूपस्येति भावः, यदा—ईषदुग्धाह्यं, किन्तु बृहत्पात्रस्य सुविस्तीर्णखातरूपस्य आधारस्य,
प्राप्त्या लाभेन, विततजलं विसृततोयम्, अम्भोधिं समुद्रम्, उदरे जठरे, दधौ
धारयामास, विवस्त्रान् सूर्यः, विन्ध्याचलस्य विन्ध्यागिरिः, शिखराणां शृङ्गाणां,
शोथस्य स्फोटिरूपरोगविशेषस्य, अङ्गबृद्धिरूपस्येति भावः, एकम् अद्वितीयं, भिषजं
चिकित्सकं, “भिषग्द्वेद्यौ चिकित्सके” इत्यमरः; विनतीकृतविन्ध्याचलमिति भावः,
यम् अगस्त्यम्, आराध्यन् सेवमानः सन्, आश्वीनम् अश्वेः एकाहेन गम्यं, “विष्वाश्वीनं
यदश्वेन दिनेनेकेन गम्यते” इत्यमरः; गगनम् आकाशम्, अविरोधात् निर्विघ्ने-
नेत्यर्थः, कलयति पश्येति । पूर्वमुक्ता पौराणिकी वार्ताऽस्य सन्दर्भस्येति विस्तरभयात्
पुनरुक्ता । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

निपीते इति ।—येन मुनिना अगस्त्येन, अव्यौ समुद्रे, निपीते निःशेषेण चुचुकी-

विशन्तः कौलीरं कुहरमशरण्याः शिखरिणः

क्षणं दृष्टास्तस्य स्तुतिषु न गिरां साहसरसः ॥ ८९ ॥

अपि च, यत्र शृङ्गारसार्वभौमस्य (ज) रत्नसिंहासने सिंहलद्वीप-
नाम्नि प्रदीपारम्भेषु (झ) —

उदेष्यत्योयूषद्युतिरुविकणार्द्राः शशिप्रणि-

स्थनीना पथानो घनचरणलाक्षालिपिभृतः ।

चकोरैरुड्डीनैर्भाटिति कृतशङ्काः प्रतिपदं

पराञ्चः सञ्चारानविनयवतीनां विवृणते ॥ ९० ॥

कृते सति, क्षिप्तानि आर्द्राणि, कलान्तरवस्थानादिति भावः, अत एव गुह्यणि
भारवन्तीत्यर्थः तैः, पञ्चपटलैः पञ्चसमूहैः, प्रयत्नात् विशेषायासात्, उड्डीय नभसि
उत्थाय, प्रतिपदं पदं पदे, अपव्यस्तं विपय्यस्तं यथा तथा, पक्षाणां क्षेमिण्य-गुरुत्वाभ्यां
स्वच्छन्दीडडयनाक्षमत्वादिति भावः, पतिताः भूमौ लुण्ठिताः, अत एव अशरण्याः रश्मि-
शून्याः, निराशया इति यावत्, आश्रयभूतस्य समुद्रस्य व्यसनोदयादिति भावः,
शिखरिणः पर्वताः, मेनाकादयः इत्यर्थः, क्षणं किञ्चित्कालं, कुलीरः कर्कटः तत्सम्बन्धि
कौलीरं कार्कटं, कुहरं गर्भं, विशन्तः प्रविशन्तः, दृष्टाः अवलोकिताः, जगैरिति
शेषः, तस्य अगस्त्यस्य, स्तुतिषु क्षत्रेषु, गिरा वाचां, साहसरसः सहसा प्रवृत्त्यनुरागः,
न १ अपि तु सर्व एव तस्य स्तुतं कर्तुं प्रवर्तन्ते इति भावः, यदा—साहसरसो न
साहसावलम्बनं न, भवतीति शेषः, वाचस्य स्तुतिं कर्तुं न प्रभवन्तीति भावः ।
शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८९ ॥

(ज) शृङ्गार इति ।—शृङ्गार एव तदाख्यः आदिरस एव, सार्वभौमः रुमाट्
तस्य, एतेन सिंहलद्वीपवासिनः सर्वे एव अर्थे शृङ्गारागुरागिणः कामपर-
तन्त्रा इति व्यज्यते ।

(झ) प्रदीपारम्भेषु प्रदीपो रजनीमुखं, तस्य आरम्भेषु उपक्रमेषु, “प्रदीपो
रजनीमुखम्” इत्यमरः ।

उदेष्यदिति ।—उदेष्यतः उदयं गमिष्यतः, पोयूषद्युतेः अमृतारम्भेः, चन्द्रस्य
इत्यर्थः, रुचिकणैः मयूखलेशैः, आर्द्राः सिक्ताः, स्रवन्त इति भावः, घना सान्द्रा,
या चरणयोः पादयोः, लाक्षा अलक्तकरागः, तस्या लिपिम् अक्षरं, निम्नात् धारयन्तीति
तथोक्ताः, पराञ्चत विवृणता इति भावः, उड्डीनैः उत्पान्तैः, चकोरैः पक्षि-

(अन्यतो दशंयन्) । इयमितो मौक्तिकीयानामपामाधारस्ताम्-
पणी (ज) —

शुक्तिकागर्भसम्बन्ध-स्तम्भितास्तोयविन्दवः ।

भ्रमन्ति सुभ्रुवामङ्कादङ्गमस्याः प्रसूतयः ॥ ८१ ॥

अपि च—

युवतिकुचभोगकर्मभिरुद्धूतैः शुक्तिसम्पुटधृतानि ।

दधतीह ताम्रपण्याः स्थिरकरकाभावमन्त्रांसि ॥ ८२ ॥

विशेषैः, भाटति सहसा, कृता प्राप्ता इत्यर्थः, शङ्का वासः, जनसमागमभयमिति यावत् यत्र तथोक्ताः, लाञ्छितपदचिह्नदशंगादिति भावः, शशिमण्डिस्थानीं चन्द्रकान्तशिलाभयभूभागानां, पत्यानः मार्गाः, अविनयवतीनां दुःश्रीलानाम्, अभिसारिकाणामिति भावः, प्रतिपदं पदे पदे, प्रतिपदक्षेपे इत्यर्थः, पराश्रयः प्रतीपान्, भयात् विपरीतन्यासानिति भावः, सञ्चारान् गतोन्, विवृण्वते प्रकटयन्ति । त्रिखरिणो वृत्तम् ॥ ८० ॥

(ज) मौक्तिकीयानां मुक्तासम्बन्धिनीनां, मुक्ताप्रसविद्रीणामिति यावत्, अपां जलानाम् । ताम्रपणीं नदीभेदः । ताम्रपणीं मुक्तोत्पत्तिचेवमिति प्रसिद्धिः ।

शुक्तिवेति ।—शुक्तिकानां मुक्तास्फोटानां, मुक्तागट्टाणामित्यर्थः, “मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः” इत्यमरः ; गर्भेऽस्य मध्यस्थ, सम्बन्धेन सम्पर्केण, गर्भेषु स्थित्या इत्यर्थः, स्तम्भिताः पिण्डोभूताः, घनोभूता इति यावत्, अस्याः ताम्रपण्याः, प्रसूतयः समुद्भवाः, यद्वा—प्रसूतयः तनयाः, तनयस्वरूपा इत्यर्थः, ताम्रपणीतः समुद्भूता इति यावत्, “प्रसूतिरुद्भवेऽपि स्यात् तनये दुहित्यपि” इति मोदनी ; तोयविन्दवः जलकणाः, मुक्ताफलरूपेण परिणता इति भावः, सुभ्रुवां सुन्दरीणाम्, अङ्गात् क्रीडात्, अङ्गं क्रीडं, भ्रमन्ति विचरन्ति, एकस्याः समीपात् अन्यस्याः समीपं, तस्याः समीपात् अन्यस्याः समीपं गच्छन्तीति भावः, सुभ्रुवान् अङ्गानि अलङ्कुर्वन्तीति निष्कर्षः । अनष्टुप् वृत्तम् ॥ ८१ ॥

युवतीति ।—इह अस्मिन् स्थाने, ताम्रपण्याः नद्याः, अन्नासि जलानि, उद्धूतैः सञ्जातैः, जन्मान्तरीणैरिति भावः, युवतीनां तरुणीनां, कुचां सनाः, तेषां भोगः सम्भोगः, तदुपय्यवस्थानरूप इति भावः, तस्य कर्मभिः कार्यैः, येः कर्मभिः युवतिकुच-भोगः सम्पद्यते तादृशैः सुचरितैः कर्मभिर्हेतुभिरिति भावः, शुक्तिरेव मुक्तागार एव, सम्पुटः आवरणविशेषः, तत्र धृतानि स्थितानि सन्ति, स्थिरकरकाभावं कठिनवर्ण-पद्मत्वं, “वर्णोपलस्य करका” इत्यमरः ; दधति धारयति ॥ ८२ ॥

सीता । अज्ज उत्त ! जेहेत्ति दक्खिस्समत्तएण (ट) भअ-
वदो साअरस्स भार्दरहीपक्खवादो (ठ) । पेम्मसब्बस्सणीसंदो
(ड) उण सहजसब्बंगमोत्तिआहरणरमणीआए (ढ) तम्मपस्सीए
सक्खीअदि । *

रामः । (विद्वत्पुत्रो दर्शयन्) ।—

रमयति मलयाचलोऽयमस्मा-

दुपनमता पवनेन मानिनीनाम् ।

दयितविनयकूटसाक्षिणीभिः

स खलु सखीभिरदुष्करप्रबोधः ॥ ८३ ॥

* आर्यपुत्र । ज्येष्ठेति दाक्षिण्यमात्रकेण भगवतः सागरस्य भागोरथोपचपातः ।
प्रेमसर्वस्वनिःसृत्यः पुनः सहजसर्वाङ्गभौक्तिकाभरणरमणीयायास्ताम्रपण्यां लक्ष्यते ।

(ट) ज्येष्ठेति ।—ज्येष्ठा प्रथमा पत्नीति हेतोः, दाक्षिण्यमात्रकेण दक्षिणः
सरस्वः उदारो वा, अनेकपत्नीषु समरागो गायकविशेषः इति यावत्, तदुक्तं दंपत्ये—
“एषु त्वनेकमद्विलासु समरागो दक्षिणः कथितः” इति, तस्य भावः दाक्षिण्यं, तदेव
दाक्षिण्यमात्रं, ततः स्वाद्यै कन्-प्रत्ययः तेन ।

(ठ) भागोरथ्या गङ्गाया, पचपातः अनुग्रहः, स्नेह इत्यर्थः ।

(ड) प्रेमेति ।—प्रेमा प्रियता एव, अनुराग एवेत्यर्थः, सर्वस्वं सर्वधनं,
तस्य निःसृत्यः पातः, वर्षणमित्यर्थः, वितरणमिति यावत्, प्रेमसर्वस्वनिःसृत्यः
प्रणयवत्ता इत्यर्थः ।

(ढ) सहजेति ।—सहजं स्वाभाविकं, सर्वेषु अङ्गेषु देहेषु, यत् भौक्तिकाभरणं
मुक्ताघटितालङ्कारः, मुक्ताकपालङ्कारश्च, तेन रमणीयायाः मनोहरायाः, मुक्ता-
लिप्सूनां चित्ताकर्षिण्याश्च ।

रमयतीति ।—अयम् एव, मलयाचलः मलयपर्वतः, रमयति प्रीणयति, अस्मा-
निति शेषः, अस्मात् मलयाचलात्, उपनमता उपगच्छता, प्रवहता इति यावत्,
पवनेन वायुना, (साधनेन) दयितस्य प्रियस्य, विनयानाम् अनुनयानाम्, अनुनय-
सूचकीयानामित्यर्थः, कूटः राशिः, समूह इति यावत्, तस्य साक्षिणीभिः साक्षात्

लक्षणः । (अये दर्शयन्) ।—

स्वपाणिप्राग्भारप्रबलविततोत्तानसलिल-

स्वयंदृष्टक्रीडत्तिमिनिवहलग्नमिव घृणाम् ।

दधानस्थापोतोऽज्झितजलनिधेरेतदपरं

पुरो लोपामुद्रासहचरमुनेराश्रमपदम् ॥ ८४ ॥

अपि चास्मिन्—

चतुरश्विपानचेष्टादृष्टपिपासे मुनावुदयमाने ।

पाययितुमिवात्मानं विशुध्य सज्जीभवन्त्यापः ॥ ८५ ॥

द्रष्टृभिः, सखीभिः सहचरोभिः, मानिनीनां प्रणयकुपितानां प्रियाणां, खलु निश्चितं, स प्रवीधः सान्त्वनादानं, मानापमयनमिति यावत्, अदुष्करः न दुःसाध्यः, सुसाध्य इत्यर्थः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ८३ ॥

स्वपाणीति ।—स्वस्य आत्मनः, पाणिः करः, तच्च प्राग्भारेण विस्तारेण, प्रबलम् अव्यक्तं यथा तथा, विततं विस्तृतम्, उत्तानम् ऊर्ध्वं गतं, यदा—प्राग्भारेण अग्रभागेन, प्रबलं यथा तथा विततं व्यातम्, आक्रान्तमित्यर्थः, गण्डूषीकर्तुम् आकृष्टमिति भावः, अत एव उत्तानम् ऊर्ध्वमागतं, पाणी अवस्थितमिति भावः, यत् सलिलं सामुद्रोदकं, तस्मिन् स्वयम् आत्मना, दृष्टे अवलोकिते, जलशून्यत्वात् प्रत्यक्षीभूते इति भावः, क्रीडति इतस्ततः लुठति, समुद्रगर्भे इति भावः, तिमिनिवहे तदाख्यमत्यविशेषसमूहे, लयां सम्बन्धां, सज्जातामिति यावत्, घृणां दयां, “कारुण्यं करुणा घृणा । कृपा दया-ऽनुकम्पा स्यात्” इत्यमरः, दधानस्यैव धरयत इव, जलरुद्धाते पीतानुविभक्ते सर्वे तिमिप्रभृतयो नश्यन्तीति अनुकम्पा कुर्वत इव इत्यर्थः, आपोतः आदौ सम्यक् पीतः, पश्चात् अज्झितः उद्धोर्णः, जलनिधिः समुद्रः येन तथाभूतस्य, लोपामुद्रा-सहचरस्य लोपामुद्रासहचरं मुनेराश्रमस्य, एतत् उदरं अपरं विनाशकं, आश्रमपदं तपोवनं, पुरं अदतः, दृश्यत इति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८४ ॥

चतुरश्वीति ।—चतुर्णां अश्वीनां समुद्रचतुष्टयानां, पानचेष्टया गण्डूषीकरण-व्यापारेण, दृष्टा गण्डूषीकृता, पिपासा लक्षणा यत् तादृशे, मुनौ अगस्त्ये, उदयमाने उद्विष्यति सति, आपः जलानि, आत्मानं स्वं, पाययितुमिव पानं कारयितुमिव, अगस्त्यमिति शेषः, विशुध्य निर्मलीभूय, सज्जीभवन्ति प्रस्तुतीभवन्ति, सज्जिताः सत्यः अपेक्षन्ते इत्यर्थः, अरदि अगस्त्योदये जलानि विशदानि भवन्तीति प्रसिद्धिः । उत्प्रेक्षा-ऽवधारः । आर्यावृत्तम् ॥ ८५ ॥

सुयोवः । (सस्मितम्) ।—

ध्रुवमिह चतुरन्धोनिधिरचितापोशानकर्मणि मुनीन्द्रे ।

भक्ष्यम्नान्यानि किमपि चकम्पिरे सप्तभुवनानि ॥ ८६ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य सङ्घांशुमम्) । अहो ! चिरेणाद्य चतुर्दशलोकैक-
दण्डधरे धर्मासनाधिकारिणि रामदेवे (ण) दण्डकारण्यगृह-
मेधिनां (त) तपोधनानामृद्धयः (थ) ।

रामः । (सलज्ज-स्मृतं विमानवेगनाटितकेनाधोऽवलोक्य) कथं, हिरण्य-
हरिणविहारकान्तारस्थलीनामुपरि (द) प्रतिष्ठामहे !! (ध)

ध्रुवमिति ।—८६ अस्मिन्. मुनीन्द्रे ऋषिप्रवरे, अगस्त्ये इति शेषः, चतुर्भिः
चतुःसङ्घाकैः, अन्धोनिधिभिः समुद्रैः, समुद्रचतुष्टयजलैरिति यावत्, रचितं कृतम्,
आपोशानकर्म आचमनक्रिया इत्यर्थः, गण्डूषोद्धरणमिति यावत्, येन तद्याभूते सति,
सप्तभुवनानि भूर्भुवः-स्वर्जन-महस्तपः-इत्यरूपाणि जगन्ति, किमपि अनिर्वचनीयरूपेणे-
त्यर्थः, भक्ष्यम्नान्यानि आत्मानं भक्ष्य मन्यन्ते इति तथोक्तानि सन्ति, चकम्पिरे
कम्पितानि बभूवुः, यस्य चतुःसमुद्रं पेयं, तस्य सप्तभुवनं भक्ष्यम् अवश्यमेव सन्धवतीति
धियेति भावः ॥ ८६ ॥

(ण) चतुर्दशेति ।—चतुर्दशलोकस्य चतुर्दशसङ्घाकभुवनस्य, ऊर्ध्वे भूरादि-सप्त-
लोकस्य अधः अतलादि-सप्तलोकस्य च इत्यर्थः, एकस्मिन् अद्वितीये, दण्डधरे
शासितरि, राजनि इत्यर्थः, “दण्डधरो यमे राज्ञि” इति हेमः, धर्मासनाधिकारिणि
सिंहासनस्य न्यायसङ्गतस्वामिनि, रामदेवे देवे रामचन्द्रे, समागते सतीति शेषः ।

(त) दण्डकेति ।—दण्डकारण्ये दण्डकाख्यकानने, ये गृहमेधिनाः गृहैर्दारैः,
मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति तथोक्ताः तेषां, गृहमेधिना सस्त्रीकाणां, गार्हस्थ्याश्रमिणामित्यर्थः,
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणो गृहमुच्यते” इति शास्त्रात् गृहशब्देन दारा उच्यन्ते ।

(थ) ऋद्धयः अभ्युदयाः, दृश्यन्ते इति शेषः ।

(द) हिरण्येति ।—हिरण्यहरिणस्य स्वर्णमृगस्य, मायाकल्पितकाचमृगरूपस्य
मारौचस्येति यावत्, विहाराः विचरणस्थानानि, याः कान्तारस्थल्यः दुर्गमारण्यभूमयः
तासाम् । उपरि ऊर्ध्वदशे ।

(ध) प्रतिष्ठामहे वतांमहे, समुपस्थिता इत्यर्थः । यदा—प्रतिष्ठामहे प्रस्थानं
कुर्मः, गच्छाम इत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे—उपरि ऊर्ध्वभागेनेत्यर्थः ।

मुषीवः । (सोपहासम्) । इयं सा मारीचशरीरोपहाररक्षिता-
त्मनो (न) दशकण्ठस्य कपटभिक्षुवेशविडम्बनाडम्बरेकमर्मज्ञा
(प) पञ्चवटी । (सादरम्) ।—

विश्वामित्रमखद्विषे च वपुषा चित्रेण पत्युर्मुखा-
दप्याकृष्टाविदेहराजतनयानेत्रारविन्दाय च ।

मारीचाय नमो नमः किमपरं यस्मै कुले रक्षसां

ह्यो वारो विभुनाऽपि दाशरथिना चक्रे ततज्यं धनुः ॥ ८७ ॥

(सीता लज्जते) ।

(न) मारीचति ।—मारीचस्य तदाख्यस्य रावणानुचरस्य, शरीरमव देह एव,
उपहारः उपठौकनं, तेन रक्षितः वातः, आत्मा स्वं, शरीर इत्यर्थः येन तथोक्तास्य ।
“आत्मा पुंसि स्वभवे च...शरीर-ब्रह्मणोरपि” इति मेदिनी ।

(प) कपटेति ।—कपटेन मायाकल्पितेन, भिक्षुवेशेन परिव्राजकनेपथ्येन, या
विडम्बना वचना, तस्या डम्बरस्य विस्तारस्य, एका अद्वितीया, मर्मज्ञा साराभिज्ञा,
तत्त्वज्ञेति यावत् ; यद्वा—कपटेन यः भिक्षुवेशः, तस्य विडम्बनम् अनुकरणं, तस्य
आडम्बरः समारम्भः, आयोजनमित्यर्थः, “आडम्बरः समारम्भे गजगर्जित-तूय्यथोः”
इति मेदिनी ; तस्य एका मर्मज्ञा रक्षज्ञा, रावणकृतकपटभिक्षुवेशधारणस्य
अभिप्रायाभिज्ञा इत्यर्थः, अत्रैव तथाविधवेशपरिग्रहादिति भावः ।

विश्वामित्रेति ।—विश्वामित्रस्य मखः यज्ञः, तं होष्टं दिनस्तीति तथोक्ताय च,
विश्वामित्रस्य यज्ञविघ्नकारिणे, चित्रेण अद्भुतेन, विस्मयजनकनेपथ्येन, वपुषा शरीरेण,
काञ्चनमयेनेति भावः, पत्युः भर्तुः, रामस्येत्यर्थः, मुखादपि वदनादापि, मुखं परि-
त्याजयित्वाऽप्येत्यर्थः, असाध्यमेतदित्यपि-शब्दाद्यर्थः, आकृष्टम् आचिप्तं, विदेहराजतनयायाः
सीतायाः, नेवारविन्दं नयनकमलं येन तथाभूताय च, सीता पतिविरहिण्यै कृतवते
इति भावः, मारीचाय तदाख्यराक्षसाय, नमः नमः, अस्तु इति शेषः, पुनः पुनस्त
प्रक्षमामोत्यर्थः, किम् अपरम् अन्यत्, वक्तव्यमिति शेषः, रक्षसां निशाचराणां, कुले
वंशे, विभुना प्रभुणा, दाशरथिनाऽपि रामेणापि, यस्मै मारीचाय, यद्वचनार्थमित्यर्थः,
ह्यो वारो, यद्वा—यस्मै यदर्थं, यन्निमित्तमित्यर्थः, यस्य मारीचस्य कार्यवशादिति
भावः, विभुनाऽपि प्रभुणाऽपि, एकेनैव वारिण राक्षसकुलविनाशाय समर्थेनापीति
भावः, दाशरथिना रामचन्द्रेण, रक्षसां कुले निशाचरवंशविनाशायेत्यर्थः, ह्यो वारो

राम । (प्रसवणाचलं दर्शयन् सीतानपवायं) । देवि !—

नक्तं रत्नमयूखपाटलमिलत्काकोलकोलाहल-

वस्यत्कौशिकभुक्तकन्दरतमाः सोऽयं गिरिः स्मर्यते ।

यत्राकृष्टकुवांशुके मयि रुषा वस्त्राय पत्राणि ते

चिन्वन्त्या वनदेवतास्तरुलतामुच्चैर्व्यधुः कौतुकात् ॥ ८८ ॥

वारद्वयं, खर-दूषणादिविनाशाय दण्डकारण्ये वारमेकं, रावणादिविनाशाय खड्गायां वारमेकमित्यर्थः, धनुः शरासनं, तता विस्तृता, आकृष्टा इत्यर्थः, ज्या गुणः यत्र तादृशं, चक्रे कृतम् अतिसत्त्ववान् महामाययासौ सर्वेषु राक्षसेष्विति पुनः पुनर्नमस्कारणीय इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

नक्तमिति ।—नक्तं रात्रौ, रत्नानां मण्योनां, मयूखाः किरणाः, तेषां पाटलः श्वेतरक्तगुणः, “श्वेतरक्तस्तु पाटलः” इत्यमरः ; तथा मिलता सङ्गच्छता, काकोलानां द्रोणकाकानां, “द्रोणकाकस्तु काकोलः” इत्यमरः ; कोलाहलः कलरवः ताभ्यां, वस्यतिः विव्यञ्जि, कौशिके, पेषके, पर्वतोपरद्वयप्रभया दिवसभ्रमेण काकशब्देन च पेषकानां वास इति भावः, यदा—रत्नानां मयूखाः किरणाः, तेषां पाटलेन श्वेतरक्तगुणेन, श्वेतरक्तप्रभयेत्यर्थः, मिलता सङ्गच्छताम्, अरुणोदयकालिष्वप्रभातम् आरक्तमणिप्रभया रुषा समागता इति भ्रमेण एकत्र सङ्गतानामिति भावः, काकोलानां द्रोणकाकानां, पेषकशब्दमूषामिति भावः, कोलाहलेन ‘का का’ इति कलकलेन, विव्यञ्जि कौशिके, उलूकेः, पेषकरित्यर्थः, “मन्दगुगुलूलूक-व्यालयादिषु कौशिकः” इत्यमरः ; भुक्तं सेवितम्, आश्रितमित्यर्थः, कन्दरतमः गुहास्थं तिमिरं यस्य तथाभूतः, सः पूर्वदृष्टः, अयम् एषः, गिरिः पर्वतः, प्रसवणः इति यावत्, स्मर्यते स्मरणविषयोक्रियते, मर्यते शेषः, यदा—स्मर्यते ? स्मरणविषयोऽक्रियते ? त्वयेति शेषः यत्र गिरौ, मयि आकृष्टम् आश्रितम्, अपसारितमित्यर्थः, कुशयोऽनयोः, तवेति शेषः, अशुकं वसनं येन तथाभूते सति, रुषा कोपेन, वस्त्राय वसनाय, कुचाच्छादनाय इति भावः, पत्राणि वृक्षाणां पत्राणि, चिन्वन्त्याः सङ्गृह्यन्त्याः, त तव, वनदेवताः अरण्याधिष्ठात्राः देव्यः, कौतुकात् नर्कणः, कौतुकं कर्तुं नित्यर्थः, तरुलता तरुलितां लताम्, उच्चैः ऊर्ध्वं, व्यधुः विहितवत्यः, ऊर्ध्वं मोतवत्य इत्यर्थः, यथा त्वया पदं चेतुं न शक्यते तथा कृतवत्य इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

सीता । (स्मयमाना कपोतहस्तं (फ) कृत्वा) । भगवदीशो जण्डाण-
देवदाओ ! एसा बी परिचारिआ जाणई पणमदि । *

रामः । अन्यतो दर्शयन्) । देवि ! वन्दस्व भगवतीमितो (व)
गोदावरीम् । (जनान्तिष्ठम्) ।—

एतस्याः पुलिनोपकण्ठफलिनौकुञ्जोदरेषु स्रजं
कृत्वा किंशुककोरकैरकरजक्रीडासहिष्णुस्तने ।
दत्त्वा वक्षसि ते मयि प्रहसति प्रौढापराधे तदा
कौमारव्रतभङ्गरोषितमपि स्मेरं तवासीन्मुखम् ॥ ८८ ॥

(सीता सखज्ज-स्मितं मुखमवनमयति, नमति च गोदावरीम्) ।

* भगवत्यो जनस्नानदेवता । एसा वः परिचारिका जानकी प्रणमति ।

(फ) कपोतहस्तं कपोतवत् हस्तः तं कृत्वा, शिरसि अञ्जलिं वदेत्यर्थः ;
यदा—कपोतहस्तः हस्तवन्धविशेषः, उक्तञ्च सङ्गीतसर्वस्वे—“पार्श्वद्वयसमाश्लेषात्
कपोतः सर्वशोषके । विनयोपगमे शीते भये सम्भाषणे गुरोः । वक्षःस्थलगतो ह्येषः
कल्पितस्तु कपोतवत् ॥” इति तम् ।

(व) इतः अस्मात् स्थानात्, आस्मिन् पार्श्वे वा ।

एतस्या इति ।—एतस्याः अस्याः, गोदावर्याः इत्यर्थः, पुलिनं जलमध्यादुत्थितः
पटभागः, “तीथोल्लितं तत् पुलिनम्” इत्यमरः ; तस्य उपकण्ठे समीपे, “समीपे
निष्कटासन्न-सन्निगृहसमीडवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा—” इत्यमरः ; यः फलिनौकुञ्जः
प्रियकुलतावेष्टितस्थानं, “प्रियकुः फलिनी फलो” इत्यमरः ; तस्य उदरेषु अभ्यन्तरेषु,
किंशुककोरकैः पलाशकलिकाभिः, “पलाशे किशुकः पर्यः” इति, “कलिका कोरकः
पुमान्” इति चामरः, स्रजं माला, कृत्वा विरच्य, अकरजक्रीडा मुखचतं, तत्सहिष्णु
होढं चनौ न भवत इति अकरजक्रीडासहिष्णु रतिक्रीडाया मुखघातवेदना सोढु-
मन्वमौ, स्तनौ कुचौ यत्र तादृशे, ते तव, वक्षसि उरसि, दत्त्वा निधाय, प्रौढः कृतः,
अपराधः येन, यदा—प्रौढः प्रवृद्धः, प्रकर्षे प्राप्त इत्यर्थः, अपराधः आगः यस्य तथाभूते,
“प्रवृद्धं प्रौढमेष्टितम्” इत्यमरः ; मयि प्रहसति हास्यं कुर्वति सति, किंशुककलिका हि
वक्ररूपा मुखचताकारा भवति, तथा च, यथा तवेयं स्तनोपरि किंशुककलिका शोभते,
तथा मम मुखचताङ्गि शोभते इति धिया हास्यकरणेन अपराधिनि सूतीति यावत्,

रामः । (परिवृथाबलीकृतकेन सखेदम्) । देवि !—

अस्मिन् माल्यवतस्तटीपरिसरे कादम्बिनीडम्बरः

स स्थूलङ्गरणो मदश्रुपयसामासीदवर्षन्नपि ।

यद्वारावलितैर्न शाखिभिरपि त्वत्पालितैर्मा तथा

दृष्ट्वा कन्दलितं न केकिभिरपि प्रारम्भि सङ्गीतकम् ॥१००॥

सीता । (मन्युगद्गदकण्ठयन्त्रिलस्वरा (भ) पुष्पकं प्रति) । विमाणराग्न !

।दा तस्मिन् समये, कौमारव्रतस्य कुमारिकाया व्रतस्य, ब्रह्मचर्यावलम्बनरूपस्य नियमस्य वा, सुरतसम्भोगवर्जनरूपस्येति भावः, भङ्गेन खण्डनेन, रोषितं कोपित-
मपि, तव मुखं वदनं, स्मरं मन्दहसितम्, आसीत् अभूत् । आर्द्वविक्रीडितं
वृत्तम् ॥८८॥

अस्मिन्निति ।—माल्यवतः तदाख्यगिरिः, अस्मिन् परिदृश्यमाने, तटीपरिसरे
तटस्य पर्यन्तभूमौ, पार्वत्यभूभागस्य प्रान्तदेशे इत्यर्थः, “पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः ;
सः पुष्पानुभूतः, कादम्बिनीडम्बरः मेघमालायाः समारम्भः, मेघमालासञ्चार इत्यर्थः,
“कादम्बिनी मेघमाला” इत्यमरः ; अवर्षन्नपि वृष्टिमकुर्वन्नपि, मम अश्रुपयसां
नेत्रजलानां, स्थूलङ्गरणः अस्थूलं स्थूलं क्रियते अनेनेति तथोक्तः, अत्यर्थं वृद्धिकारणः
इत्यर्थः, आसीत् अभूत्, मेघमालादर्शनेन त्वद्विरहार्तस्य मम मृगानश्रुपातः समभव-
दिति भावः, मा तथा प्रवृत्ततया अश्रु विमुच्यन्त, दृष्ट्वा अवलोक्य, रुदन्तं दृष्ट्वेत्यर्थः,
यस्य कादाम्बिनीडम्बरस्य, धाराभिः आसारैः, अविच्छिन्नवर्षणैरित्यर्थः, बलितैः बर्हिषितैः,
तथा त्वया भवत्या, पालितैः परिपोषितैः, शाखिभिरपि वृक्षैरपि, न कन्दलितं
न पल्लवितं, “कन्दल स्यात् पल्लवे च नवाङ्गुरे” इति विश्वः, केकिभिः मयूरेरपि,
सङ्गीतकं केकारवमित्यर्थः, न प्रारम्भि न प्रारब्ध, न कृतमित्यर्थः, मम विरहार्तस्य
दुःखेन अचेतना वृत्त्याः सचेतनाक्षिप्यञ्चोऽपि दुःखिता आसन्निति भावः । आर्द्व-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

(भ) मन्युगद्गदेति ।—मन्युना दैन्येन, पूर्ववृत्तान्तस्मरणजनितविषादेन इत्यर्थः ;
“मन्युर्दैन्ये कर्तौ क्रुधि” इत्यमरः ; यद्वा—मन्युना शोकेन, प्रियस्य शोकविह्वलावस्था-
श्रवणजनितेनेति भावः, “मन्यु-शोकौ तु शुक् स्त्रियाम्” इत्यमरः ; गद्गदे जाड्यश्रुते,
कण्ठे गलदेशे, यन्त्रिजः यन्त्रियुक्तः, रुद इति भावः, स्वरः ध्वनिः यस्याः
तथाभूता ।

सीदन्ति, (म) ण दलदि क्खेव वज्जमअं मे हिअअं, तथा वि
तुवरेहि, एसा अंतरीअदु (य) दंडआरसुविच्छोली । *

रामः । (विमानवेगनाटितकेन सीता प्रति) । देवि ! इदमग्रे
महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डनं (र) कुण्डिनं नाम नगरम् ।
इह हि—

अनन्यक्षुष्यश्रीर्मलयवनजन्माऽयमनिलो

निपीय स्वेदासु स्मरमकरसम्भुक्तविभवम् ।

विदर्भीणां भूरिप्रियतमपरीरम्भरभस-

प्रसङ्गादङ्गानि द्विगुणपुलकसञ्चि तनुते ॥ १०१ ॥

* विमानराज ! सीताऽस्मि, न दलत्येव वज्जमयं मे हृदयं, तथाऽपि त्वरस्व,
एसा अन्तरीयता दण्डकारण्यपङ्क्तिः ।

(म) सीताऽस्मीति ।—सीताशब्दः लाङ्गलपङ्क्तौ वर्तत, सा च प्रायशः काठना
तिष्ठति, अहञ्च तदुत्पन्नत्वात् काठिनप्रकृतिरेवेति भावः ।

(य) दलति विदीर्यते । त्वरस्व त्वरितो भव, शीघ्रमितः प्रतिष्ठस्व इति भावः ।
अन्तरीयताम् अतिक्रम्यताम्, एतद्दर्शनम् अतोव शोककारणमिति भावः ।

(र) महाराष्ट्रेति ।—महाराष्ट्रश्च देशभेदस्य, एकं केवलम्, अद्वितीयमित्यर्थः,
मुख्यं वा, “एके मुख्यान्त्यकेवलाः” इत्यमरः ; मण्डनं भूषणम्, अलङ्कारभूतमित्यर्थः ।

अनन्येति ।—अनन्यक्षुष्यश्रीः न अन्येभ्यः परेभ्यः, क्षुष्या विदलिता, विकृतेति भावः,
श्रीः समृद्धिर्यस्य तथाभूतः, अन्यसङ्गरहित इति भावः, मलयजन्मा मलयपर्वतीयः,
अयम् एषः, अनुभूयमानः इत्यर्थः, अनिलः वायुः, विदर्भीणां विदर्भदेशभवाना नारीणां,
स्मरस्य कामस्य, मकरेण रजध्वजस्थेन जलजन्तुविशेषरूपेण चिह्नेन, सम्भुक्तः कृतीप-
भोगः, अनुभूत इति यावत्, विभवः सम्पत्, आतिशय्यमिति यावत् यस्य तथोक्तं,
आमावेशजनितसत्त्वोदयात् समुद्भूतमिति भावः, स्मरसाहचर्यात् मकरेणापि अनुभूत-
सुरतामर्दनजनितस्वेदाधिक्यमिति वा भावः, स्वेदासु घर्मजल, निपीय पीत्वा, शोषयि-
त्वेति यावत्, अङ्गानि अवयवाः, भूरिबहुज, प्रियतमस्य अभीष्टतमस्य, भर्तुर्नायकस्य
वा इत्यर्थः, परीरम्भेण आलिङ्गनेन, यः रभसः हर्षः, “रभसो वेग-हर्षयोः” इत्यमरः ;
तत्प्रसङ्गात् तद्वशात्, द्विगुणाः द्विरावृत्ताः, पुलकान्येव रोमाश्च एव, स्रजः माला
येषु तथोक्तानि, यद्वा—द्विगुणानि द्विरावृत्तानि, अधिकाधिकानीति यावत्, पुलकानि

किञ्च—

विभ्रतों कौशिकीं वृत्तिं सौरभोद्गारिणीं गिरः ।

दूराध्वानोऽपि कवयो यस्य रौतिसुपासते ॥ १०२ ॥

विमोक्षणः । (दक्षिणतो दर्शयन्) । देव ! प्रणम्यतामयमम्भु-
विषयलक्ष्म्याः सप्तगोदावरहारकलापैकनायको (ल) भगवान्
भोमेश्वरः (व) । अयं हि—

तत्कालारभटीविजृम्भणपरित्रासादिव भ्रश्यता

वामार्द्धेन तदेकशेषचरणं विभ्रदपुर्भैरवम् ।

एव स्रजः माला येषु तानि, तनुते विस्तारयति, करोतीत्यर्थः । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ १०१ ॥

विभ्रतोमिति ।—दूराध्वानोऽपि दूरमार्गवर्तिनोऽपि, विभिन्नदेशीया अपि इत्यर्थः,
कवयः काव्यकर्तारः, कौशिकीं तदाख्यां, वृत्तिं रचनावृत्तिं, विभ्रतों दधानां,
सौरभोद्गारिणीं सुष्ठु सौन्दर्यशालिनोमिति यावत्, यस्य महाराष्ट्रस्य, गिरः वाचः, रौतिं
पदसङ्घट्टनाविशेषम्, उपासते सेवन्ते, आश्रयन्तीत्यर्थः । कौशिक्यादिलक्ष्यमुक्तं दर्पणे
—“ना शृङ्गानेपथ्यविशेषचित्ता स्त्रीसङ्कला पुष्कलनृत्यगोता । कामोपभोगप्रभवोपचारा
सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥ शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वचारभटी पुनः । रसे
रौद्रे च बीभत्स वृत्तिः सर्वत्र भारतो ॥” इति । “चतस्रा वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य
मातृकाः ॥ पदसङ्घट्टना रौतिरङ्गमंस्याविशेषवत् । उपकर्त्तुं रसादोना सा पुनः
स्यासत्तुर्विधा ॥ वेदभीं चाथ गौडो च पाञ्चालो लाटिका तथा । माधुर्य्यञ्जकैर्वर्णै
रचना ललितात्मिका । अष्टात्तरल्यवृत्तिर्वा वेदभीं रौतिरिष्यते ॥” इति ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०२ ॥

(ल) अन्धेति ।—अन्धो नाम विषयः दक्षिणात्यजनपदविशेषः, तस्य लक्ष्योः
श्रीः तस्याः । गोदावर्यः नदीविशेषः, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरं,
तदेव हारकलापः हारश्रेणी, तस्य एकः अद्वितीयः, नायकः स्वामी मध्यमणिवर्मा ।

(व) भोमेश्वरः भोमो नाम ईश्वरः शिवः ; यद्वा—भोमो नाम कश्चित् राजा,
तत्प्रतिष्ठितत्वात् तस्य ईश्वरः ।

तत्कालेति ।—तत्काले नृत्यसमये, या चारभटी तदाख्यवृत्तिविशेषः, तल्लक्ष्यमुक्तं
दर्पणे—“नायेन्द्रगालसङ्ग्राम-कोषोद्गानादिवोद्धतेः । संयुक्ता वध-वन्धाद्यैरुद्धता-

तुल्यं चास्थिभुजङ्गभूषणमसौ भोगीन्द्रकङ्कालकै-

र्विभ्राणः परमेश्वरो विजयते कल्पान्तकर्मान्तिकः ॥ १०३ ॥

रामः । (कताञ्जलिः) ।

नृत्यारम्भपरितमद्गिरिसुतारिक्ताङ्गसम्पूतये

निर्व्यूढममिविभ्रमाय जगताभीषाय तुभ्यं नमः ।

यश्चूडभुजगेश्वरप्रभृतिभिस्तादृग्भ्रमन्तोर्दिशः

पश्यद्विभ्रमघूर्णमाननयनैः शान्तोऽपि न श्रद्धये ॥ १०४ ॥

ऽऽरभटी मता ॥ वस्तूत्यापन-सम्फटी रुद्धिप्तिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वारः
आरभट्याः प्रकीर्तिताः ॥ मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते । सम्फटस्तु समाघातः
क्रुद्ध-सत्वरयोर्द्वयोः ॥ रुद्धिप्तिरवपातनाः शल्यैरितरथाऽपि वा । रुद्धिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च
नेतुर्नेत्रन्तरादः ॥ प्रवेशवासन्निष्क्रान्ति इर्षाविद्वेषसम्भवम् । अवपातनमत्युक्तम्—“इति ;
आरभटी आरम्भो वा, यद्वा—तत्काले कल्पान्तसमये इत्यर्थः, या आरभटी नाट्य-
विशेषः, लहामताण्डवविशेष इत्यर्थः, तस्या विजृम्भणं स्फुरण, रुद्धिरिति यावत्, तस्मात्
यः परिव्रासः भयं तस्मादिव, अश्रयता खञ्जता, अर्द्धाङ्गात् च्यवमानेनेत्यर्थः, वामार्द्धेन
गौरीरूपेण अर्द्धांशेन हेतुना, तत् एकशेषः एकमात्रावशिष्टः, वामार्द्धेन गौरीचरण-
भङ्गनादिति भावः, चरणः पादः, दक्षिण इति भावः, यस्य तथाभूतं, भैरवं भीषणं,
वपुः शरीरं, विभ्रत् दधानः, भोगीन्द्रस्य वासुकेः, कङ्कालकैः अस्थिभिः, तुल्यं समम् ;
यद्वा—भोगीन्द्रस्य कङ्कालैः देहास्थिभिः, सास्थिदेहैरिति भावः, तुल्यं समं, सहेत्यर्थः,
अस्थि-भुजङ्गमयम् अस्थि-संपरुषं, भूषणम् आभरणं, विभ्राणः चारयन्, कल्पान्ते
सृष्ट्यवसाने, कर्मान्तिकः कर्मकृतां, संहारक इति भावः, असौ कवितप्रकारः,
परमेश्वरः भीमेश्वरः शङ्करः, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । शर्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १०३ ॥

नृत्यारम्भेति ।—नृत्यारम्भे ताण्डवोपक्रमे, परितमस्य चत्वार्ये भोतया, नृत्य-
व्यापारस्य उत्कटत्वचरणादिति भावः, गिरिसुतया गौण्या, रिक्तस्य होत्रस्य,
भयात् परितमस्येत्यर्थः, अर्द्धस्य वामार्द्धाङ्गस्य, सम्पूतये सम्यक् पूरणाय,
पुनर्गौरीदेहसङ्गमायेति भावः, निर्व्यूढः त्यक्तः, असमाप्तयेव निवारितः इति यावत्,
अमिर्गण्डलिकया समणं, तेन विभ्रमः विव्वासो येन तथाभूताय, जगता रंजनानाम्,
ईषाय अधिपतये, महेश्वरायेत्यर्थः, तुभ्यं नमः, यस्त्वं, चूडायां मुकुटे, चूडाशूटरूपे

अपि च—

क्रीडानटस्य प्रलयाम्बुकारैः

कण्ठे निपीते तव नीलकण्ठ ! ।

पृथक् कबन्धं पृथगुत्तमाङ्गं

नृत्यझयादैक्षत कालरात्रिः ॥ १०५ ॥

(सर्वे नमन्ति) ।

रामः (अन्यतो दर्शयन्) । देवि ! द्रविडमण्डलभौलिमण्डन-
माणिक्यमणिस्तवकम् (श) इदं काञ्चीनामधेयमायननं मीन-
केतनस्य (घ) । (सीतामपवाच्यं) । इह हि—

इति यावत्, स्थिता ये भुजगेश्वरप्रभृतयः वासुकिप्रमुखाः तैः सह, तादृक् तथैव,
पूर्ववदेवेत्यर्थः, भ्रमन्तोः घूर्णमानाः, दिशः पश्यद्भिः अवलोकयद्भिः, अत एव भ्रमेण
घूर्णनेन, चक्रवत् भ्रमणेनेत्यर्थः, घूर्णमानानि भ्राम्यन्ति, मयनानि नेत्राणि येषां तैः,
शान्तोऽपि त्यक्तनृत्योऽपि, न शङ्के न विश्वसे, नृत्यात् निवृत्त इति विश्वसितं नैव
शक्यते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०४ ॥

क्रीडेति ।—नीलकण्ठ । हे शम्भो । प्रलयाम्बुकारैः कल्पान्ततिमिरैः, क्रीडा-
नटस्य लीलानर्तकस्य, मन्दारलीलया नृत्यं कुर्वाणस्येत्यर्थः, तव कण्ठे गलदेशे, नील-
वर्णे इति भावः, निपीते यमिते इत्यर्थः, आच्छादिते इति यावत्, कण्ठस्य नीलत्वेन
अम्बुकारे अदृश्यत्वादिति भावः, कालरात्रिः महाभैरवी, यद्वा—कालरात्रिः यम-
भगिनी, कल्पान्तनिशा इति यावत्, भयात् वासात्, पृथक् नृत्यत् नृत्यं कुर्वन्, कबन्धं
शिरःशून्यं दंष्ट्रं, पृथक् उत्तमाङ्गं शिरः, एवम् दृष्टवती, प्रलयकाले मन्दारप्रवृत्तस्य
सुहृदामं नृत्यतो महेश्वरस्य रजतधवलाङ्गं तथा मल्लकञ्च अन्वतमसि परिस्फुटं दृश्यते,
किन्तु विषज्वालया कृष्णवर्णस्य कण्ठदेशस्य अदृश्यमानत्वात् शिरसो दृष्टं, पृथागिव
प्रतीयते, एवञ्च उत्तमाङ्गस्य कबन्धस्य च पृथक् नर्तनं बोध्यम् । उपजाति-
वृत्तम् ॥ १०५ ॥

(श) द्रविडेति ।—द्रविडमण्डलस्य द्रविडदेशस्य, भौलिमण्डनं शिरोभूषणभूतं,
माणिक्यमणिस्तवकं मणिमुक्तापारिषत्पुष्पगुच्छतुल्यं मनीषरम् ।

(घ) आयतनं स्थानम् । मीनकेतनस्य कामस्य ।

स्नेदजलपिच्छिलाभिस्तनुभिर्यूनां च शिथिलमश्लेषम् ।

विपुलं पुलकशलाकापटलं भटिति प्रतिकरोति ॥ १०६ ॥

अपि च—

अभिमुखपतयालुभिर्ललाट-

श्रमसलिलैरवधूतपत्रलेखः ।

कथयति पुरुषायितं वधूनां

मृदितहिमद्युतिनिर्मलः कपोलः ॥ १०७ ॥

सूर्योऽयः । (कामतो दशंयन्) । इयमितः शृङ्गारदेवतागर्भ-
गृहमवन्तिविषयसीमन्तमौक्तिकम् (स) उज्जयिनीनाम
राजधानी ।

स्नेदेति ।—यूनां तरुणानां स्त्री-पुंसानां, विपुलं महत्, पुलकशलाकापटलं
रीमाश्लक्ष्णशलाकासमूहः, स्नेदजलैः घर्माभ्योभिः, पुच्छ-स्नेदजलयोः सत्त्वोद्रेकात्
उद्भूत इति बोद्धव्यं, पिच्छिलाभिः विज्जलाभिः, क्षामिताभिरिति यावत्, तनुभिः
शरीरैः, अश्लेषम् अलिङ्गनं, भटिति सदृशा, शिथिलं श्लथम्, अट्टमित्यर्थः,
प्रतिकरोति जनयतीत्यर्थः । आर्या उक्तम् ॥ १०६ ॥

अभिमुखेति ।—अभिमुखे सम्मुखे, निम्नदेशे इत्यर्थः, मुखं वदनम्, अभि लघोऽङ्गत्वात्
अभिमुखम् इत्यर्थो वा, पतयालुभिः पतङ्गः, चरद्भिरित्यर्थः, ललाटश्रमसलिलैः भास्व-
निस्तस्नेदजलैः, अवधूता विलुप्ता, पत्रलेखा पत्रावलीरचना यस्मात् तन्नाभूतः, मृदितः
विशुद्धः इति यावत्, निष्कलङ्क इति भावः, यो हिमद्युतिश्चन्द्रः, तद्वत् निर्मलः शुभः,
यद्वा—मृदितः दलितः, यः हिमः तुषारः, तस्य द्युतिवत् प्रमेव, निर्मलः स्वच्छः,
वधूनां सीमन्तिनीनां, कपोलः गच्छदेशः, पुरुषायितं रतौ पुरुषवत् आचरितं, विपरीत-
रतमित्यर्थः, कथयति प्रकटयतीति यावत् । पुष्पिताया उक्तम् ॥ १०७ ॥

(स) शृङ्गारेति ।—शृङ्गारस्य उज्जयिनिरसम्, देवता आविष्टावतीत्यर्थः, कामदेव
इति यावत्, तस्याः गर्भगृहम् अभ्यन्तरस्थप्रकोष्ठम्, अन्तःपुरमश्लेषमिति यावत् ।
अकन्तीति ।—अवान्तरेव विषयः जनपदः, तस्य सीमन्ते केशरचनायां, विधा
विभक्तकेशस्य मध्यवर्तिस्थाने इत्यर्थः, मौक्तिकं मुक्ताश्लक्ष्णम्, अतीव रम्यदर्शन-
मिति भावः ।

इह हि—

कामितुरभिसृत्वरीणां गौराङ्गीणामिहेन्दुगौरीषु ।

उड्डयमानानामिव रजनिषु परमीक्ष्यते छाया ॥ १०८ ॥

अपि च—

अधस्तात् सौधानामिह हि चरतामिन्दुकिरणान्

घनोदञ्चच्चपुटनिहितनेत्रा युवतयः ।

चकोराणां ज्योत्स्नारसकुतुपकौतूहलकृता-

मुदीक्षन्ते नश्यन्तिमिरविशदाभोगमुदरम् ॥ १०९ ॥

अपि च—

इह युवतिवदनकान्तिभिराप्यायिततुन्दपरिमृजः श्रुते ।

भुक्तापभुक्ताहिमरुचिमरीचिरन्तःपुरचकोरः ॥ ११० ॥

कामितुरिति ।—इह उज्जयिन्याम्, इन्दुगौरीषु चन्द्रकिरणोज्ज्वलासु, रजनिषु रात्रिषु, कामतुः कामिनः, सकाशे इति शेषः, अभिसृत्वरीणाम् अभिसरन्तीनां, गौराङ्गीणां युष्माक्यवानां, गौरवर्णाणां नायिकाणामिति यावत्, उड्डयमानानामिव पक्षिणामिव, परं केवलं, छाया प्रतिबिम्बं, न तु शरीरमिति भावः, ईक्ष्यते दृश्यते, जनेरिति शेषः, यतो गौराङ्गीणाञ्चन्द्रकिरणैरपङ्गुता इति भावः । आय्यां वृत्तम् ॥ १०८ ॥

अधस्तादिति ।—इह उज्जयिन्या, युवतयः तरुण्यः, सौधानां इन्दुगौरीणां, अधस्तात् अधोभागे, इन्दुकिरणान् चन्द्रमयूखान्, चरतां सेवमानानां, पिवतानिति यावत्, यदा—इन्दुकिरणान् चरता गच्छतां, चन्द्रकिरणान् पातुं विचरतामित्यर्थः, ज्योत्स्ना एव चन्द्रिका एव, रसः द्रवविशेषः, तस्य कुतुपः चर्मनिर्मिताल्पस्नेहपात्रं, तैलघृतादि-
रक्षार्थं चर्मनिर्मितचुद्रपात्रमित्यर्थः, “कुतूः कृतेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान्” इत्यमरः ; तस्मिन् कौतूहलं कौतुकम्, अभिलाषमिति यावत्, कुर्वन्तीति तद्योक्तानां, चकोराणां पक्षिभेदानां, घनं बारंवारं यथा तथा, उदञ्चात् विकसति, यदा—
उद्विष्यति, व्याप्तीभवतीत्यर्थः, चपुटे पुटाकारौष्ठद्वये इत्यर्थः, निहितं निवेशितं, नेत्रं नयनं याभिः तद्योक्ताः सत्यः, नश्यत् अपगच्छत्, तिमिरम् अन्धकारं अस्मात्
तथाभूतः, विशदः निमलः, आभोगः पारपूर्यता यस्य तादृशम्, उदरं जठरं,
चकोराणांमिति पूर्वेष्वन्वयः, उदीक्षन्ते पश्यन्ति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १०९ ॥

इति ।—इह उज्जयिन्याम्, अन्तःपुरचकोरः अन्तःपुरवर्ती चकोराण्यपक्षि-
विशेषः, भुक्ता अपभुक्ताः वा पोताः अर्द्धपोता वा इत्यर्थः, हिमरुचयन्द्रस्य, मरीचकः

विभीषणः । इहैवायमलकायाः शाखानगरगौरवभाजि
त्रिपुरदहनाधिष्ठानप्रतिष्ठो भगवान् महाकालनाथः (ह) ।

अयं हि—

उद्दामभ्रमिवेगविस्तृतजटावल्लीप्रणालीपतत्-
स्वर्गङ्गाजलदण्डिकावलयितं निर्माय तत्पञ्जरम् ।

सम्भ्राम्यद्भुजदण्डपक्षपटलदन्धेन हंसायित-

स्त्रैलोक्यव्ययनाटिकानयनटः स्वामी जगत्त्रायताम् ॥ १११ ॥

रामः । (प्रञ्जलि.) ।—

नमस्तुभ्यं देवासुरमुकुटमाणिक्यकिरण-

प्रणालीसम्भेदस्त्रपितचरणाय स्मरजिते ।

किरणाः येन तथाभूतोऽपि, युवतीना तरुणानां, वदनकान्तिभिः, मुखशोभाभिः,
आप्याधितः स्फोटः, परितृप्त इत्यर्थः, अत एव तुन्दपरिमृजः अलसः सन्, “मन्दस्तुन्द-
परिमृज आलस्यः शीतकोऽलसीऽनुणः” इत्यमरः, शीते स्वपिति । आप्यां वृत्तम् ॥ ११० ॥

(ह) अलकायाः कुबेरनगर्याः । शाखानगरस्य मूलनगरादन्यस्य पुरस्य,
अलकायाः समीपवर्तिनगरान्तरस्थेत्यर्थः, “—अन्यत्तु यत् मूलनगरात् पुरम् ।
तच्छाखानगरम्” इत्यमरः ; गौरवं समादरं, भजते प्राप्नोतीत्यर्थः, इति
तथोक्तायाम् । त्रिपुरेति ।—त्रिपुरदहनस्य हरस्य, अधिष्ठानेन आविर्भावेण, प्रतिष्ठा
गौरवं यस्य तथोक्तः । महाकालनाथः तदाख्यशिवमूर्तिः ।

उद्दामेति ।—उद्दामा उच्छृङ्खला, या भ्रमिः भ्रमण, गर्जनमिति भावः, तस्याः
वेगेन आतिशयेन, विस्तृता प्रसारता, विमुक्ता इति यावत्, जटावल्ली एव लतेव लम्ब-
मानरुच्यतकेशराशिरेव, प्रणाली पथसः पदवी, जलनिर्गमपथः इत्यर्थः, “इयोः
प्रणाली पथसः पदव्याम्” इत्यमरः ; तस्याः पतन्तो स्रवन्तो, या स्वर्गङ्गा मन्दाकिनी,
तस्या जलान्येव सलिलान्येव, दण्डिकाः शलाकाः, ताभिः बलयितं वेष्टितं, तत्पञ्जरं
तस्मा हंसस्य, पञ्जरं पिञ्जर, पञ्जरस्वरूपमिति भावः, निर्माय रचयित्वा, सम्भ्राम्यत्
सञ्चलत्, इतस्ततो विक्षिपदित्यर्थः, भुजदण्ड एव बाहुयष्टिरेव, पक्षपटलदन्धं पक्षसमूह-
युगलं, तेन हंसायितः हंसवत् आचरितः, तथा त्रैलोक्यस्य जगत्त्रयस्य, व्ययः नाश
एव, नाटिका नाट्यं, तस्या नये अभिनये, नटः अभिनेता, स्वामी प्रभुः, महाकालः
इति यावत्, जगत् भुवनं, त्रायतां रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १११ ॥

महाकल्पस्वाहाकृतभुवनचक्रेऽपि नयने

निरोद्धुं भूयस्तत्प्रसरमिव कामं हुतवते ॥ ११२ ॥

किञ्च—

वेगादगात् देव ! तव त्रिनेत्र !

युग्मेतरस्मान्नयनात् कशानुः ।

कामे तु सम्मोहनशस्त्रहस्ते

स्वाहामनुध्याय विरं जडोऽभूत् ॥ ११३ ॥

(सर्वे नमन्ति) ।

सीता । (विहस्य) । अहो ! तत्प्रभवदो ससहरसेहरस्म

नम इति ।—देवासुराणां सुरदानवानां, मुकुटेषु किरीटेषु, यानि माणिक्यानि रत्नविशेषाः, तेषां किरणा एव अंशव एव, प्रचालोसन्नेदाः पद्मपदवीस्फुटनं, विदोर्ध्वजलनिर्गमपथनिःसृतपथानीति भावः, “सन्नेदः स्फुटने सङ्गे” इति मेदिनी ; तैः स्रपितौ अभिषिञ्चितौ, आद्रौर्जतौ इत्यर्थः, प्रचालितौ इति यावत्, चरणौ पादौ यस्य तथोक्ताय, महाकल्पे महाप्रलये, “संवर्तः प्रलयः कल्पः अयः कल्पात् इत्यपि” इत्यमरः ; स्वाहाकृतं हुतं, भुवनचक्रं जगन्मण्डलं यस्मिन् तादृशेऽपि, नयने नेत्रे, तृतीये इति शेषः, भूयः पुनः, तस्य नयनस्य, भस्मीकृतभुवनस्येति भावः, प्रसरं विजृम्भणं, यद्वा—तस्य भुवनचक्रस्य, प्रसरं विस्तारं, पुनः सृष्टिमिति भावः, निरोद्धु-
मिव प्रातडन्तुमिव, कामं मदनं, हुतवते होमविषयं कृतवते, स्मरजिते कामारये, ब्रह्मराय इत्यर्थः, तुभ्य नमः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११२ ॥

वेगादिति ।—हे देव । त्रिनेत्र । हे त्रिलोचन । तव भवतः, युग्मेतरस्मान् अयुग्मात्, तृतीयादित्यर्थः, नयनात् लोचनात्, कशानुः अग्निः वेगात् सवेगम्, अगात् निरगच्छत्, त किन्तु, सम्मोहनं नाम शस्त्रं पञ्चबाणान्तर्गः बाणविशेष, हस्ते पादौ यस्य तथोक्ताभूते, कामे अनङ्गे, स्वाहा निजपत्नीम्, अनुध्याय स्मृत्वा, विरं दीर्घकालं, जडः मन्यरः, निष्क्रिय इति यावत्, अभूत् अजायत, कामबाणविद्धः सन् पत्नीं स्वाहा स्मरन् विमूढ आसीदिति भावः, अथ च कामं दग्ध्वा विरेण शान्तिमनुभवतेति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११३ ॥

कवलितचतुर्दशभुवनस्य (क) वि ण पलाइदा अक्खिबुभुक्खा,
(ख) जेण भगवं मअणो वि विआलिअगासीकिदो * (ग) ।

(सर्वे हसन्ति) ।

शामः । (सविमर्शम्) । अस्य हि भगवतः,—

बाणोभूतपुराणपुरुषधृतिप्रत्याशया धाविते
विद्राति स्फुरटाशुशुक्षणिकणक्लान्ते शकुन्तेश्वरे ।
नम्रोन्नम्रभुजङ्गपुङ्गवगुणव्याकृष्टबाणासन-
क्षिप्तास्त्रस्य पुरद्रुहो विजयते सन्धानसीमाश्रमः ॥ ११४ ॥

* अहो ! तव भवतः शशधरशेखरस्य कवलितचतुर्दशभुवनस्यापि न पलायिता
अक्खिबुभुक्खा, येन भगवान् मदनोऽपि विकालिकयासीकृतः ।

(क) शशधरशेखरस्य चन्द्रचूडस्य । कवलितेति ।—कवलितानि यस्त्वितानि,
चतुर्दश भुवनानि जगन्ति येन तादृशस्य ।

(ख) पलायिता निवृत्ता । अक्खिबुभुक्खा दृष्टिचुषा ।

(ग) विकालिकयासीकृतः विकाले असमये भवः विकालिष्ठः असामयिकः,
स चासौ यासः कवलयेति विकालिकयासः, अविकालिकयासो विकालिकयामः कृत
इति तथोक्तः, अथवा—मध्याह्ने कृताहारस्य विकाली यथा यत्किञ्चित् स्वल्पभोजनं,
तथा देवस्यापि सर्वजगत भक्षितवतः कामटेऽहपक्ष्यद्रव्यभक्ष्यमिति भावः ।

बाणोति ।—बाणोभूतस्य शरस्वरूपस्य, पुराणपुरुषस्य नारायणस्य, धृतौ धारणे,
वाहने इति यावत्, या प्रत्याशा आकाङ्क्षा, तथा धाविते चलिते, किन्तु स्फुरद्भिः
स्वलङ्घिः, आशुशुक्षणेः अग्नेः, जेवानलस्येति यावत्, “आग्नेर्वैश्वानरो वाङ्मर्वीतिहोमी
वनञ्जयः ।...शिक्षावानाशुशुक्षणिः ॥” इत्यमरः ; कणैः स्फुलिङ्गैः, क्लान्ते शान्ते,
दहनभयात् आर्ते इति भावः, शकुन्तेश्वरे पक्षिराजि गरुडे, नारायणस्य वाहने इति
भावः, विद्राति अपगच्छति सति, दूरमपसरति सतीत्यर्थः, नम्रः नतः, आनत-
मस्तक इत्यर्थः, गरुडापातभयादिति भावः, उन्नम्रः उन्नतमस्तकः, गरुडापगमनादिति
भावः, यो भुजङ्गपुङ्गवः सर्पराजः वासुकिः, स एव गुणः भौर्वी, तेन व्याकृष्टं
विशेषेणाकृष्टम्, आकर्णाकृष्टमित्यर्थः, यत् बाणासनं शरासनं, चतुरित्यर्थः, तेन क्षिप्तं
घातितम्, अस्त्रं बाणो येन तथाभूतस्य, पुरद्रुहः त्रिपुरारिः, सन्धानं शरसंयोगनं,
तदेव सीमा पर्यन्तः यस्य तथाभूतः, अमः आघातः, रोषानलैर्नेव त्रिपुरभस्मीकरणात्

(अन्यतो दर्शयन्) । इयं च कलचुरिकुलनरेन्द्रसाधारणग्रमहिषी
(घ) माहिषती नाम चेदिमण्डलमुण्डमाला (ङ) नगरी ।
इह हि—

आश्लेषचुम्बनरतोत्सवकौतुकादि-

क्रीडादुरोदरपणप्रतिभूरनङ्गः ।

भोगस्तु यद्यपि जये च पराजये च

यूनोर्मनस्तदपि वाञ्छति जेतुमेव ॥ ११५ ॥

शरसन्धानाय अममावः जातः, न तु शरनिक्षेपाय इति भावः, यदा—सन्धानाय
शरयोजनाय, या सीमा स्थितिः, आलोढ-प्रत्यालोढभावेनावस्थानमित्यर्थः, “सीमा-
ऽऽघाटस्थितिचेद्वेषणकोषेऽपि च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ; तथा अमः तज्जन्यश्रान्तिः,
विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्धते । त्रिपुरदाहे विष्णुः शरः वासुकिश्च गुणो वृत्त इति
पुराणवाचां । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११४ ॥

(घ) कलचुरीति ।—कलचुरिकुलं तदाख्यं चवियकुलं, तत्र ये नरेन्द्रा
राजानः, तेषां साधारणी सामान्या, सर्वभोग्या इत्यर्थः, अग्रमहिषी ज्येष्ठा महिषी,
परिचयात् प्रागेव राजधान्या पतित्वेनाङ्गीकारादिति भावः ।

(ङ) चेदिमण्डलस्य चेदिराज्यस्य, मुण्डमाला मुण्डस्य मस्तकस्य, माला माण्य-
स्वरूपिणीत्यर्थः, शिरोभूषणभूतेति यावत् ।

आश्लेषेति ।—अनङ्गः कामः, आश्लेषः आलिङ्गनं, चुम्बनम् अधरपानं, रतोत्सवः
सुरतहृपानन्दजनकव्यापारः, तेषु कौतुकम् अभिलाषः, इषी वा, “कौतुकत्वभिलाषे
स्यादुःसवे नर्ग-इर्धयोः” इति मेदिनी ; एते आदयो यस्याः तादृशी, या क्रीडा
केलिविशेषः, सैव दुरोदरस्य द्यूतक्रीडायाः, पणः ग्लहः, “वाणी” इति भाषा,
द्यूतक्रीडाया जय-पराजययोः शुल्कमित्यर्थः, “दुरोदरो द्यूतकरे पणे द्यूते दुरोदरम्”
इति “पणोऽर्त्तुषु ग्लहः” इति आनरः ; तस्य प्रतिभूः लयकः, विश्वासस्थानमिति
यावत्, “गामिन्” इति भाषा, “स्युर्लयकाः प्रतिभुवः” इत्यनरः ; यद्यपि जये च
विजयलाभे च, पराजये च पराभवे च, भोगः सुख, यूनोरुभयोरेव उभयसङ्गजनित-
मिति भावः, “भोगः सुखे स्थादिभूतावद्वैश्व फण-काययोः” इत्यनरः ; तु अक्व-
धारणाग्रंक्रमव्ययम्, तदपि तथाऽपि, यूनोः तरुणयोः, स्त्री-पुंसयोरिति यावत्, मनः
चित्तं, जेतुमेव आयतोऽर्त्तुमेव, न तु पराजितुमिति भावः, अन्योऽन्यमिति शेषः,
वाञ्छति अभिलषति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११५ ॥

(विमानवेगं दपयित्वा) । देवि !—

देव्या भूमेर्मृगमदमसीमण्डनं सिद्धसिन्धोः
सध्रीचीयं जयति यमुना या तटैकाग्रवृत्तीन् ।
प्रेमोत्कर्षादिव पितृपतेर्भ्रातुराच्छिद्य हस्ता-
दस्ताबाधं गमयति पितुर्मण्डनं चण्डभानोः ॥ ११६ ॥

लक्षणः । (दूरमद्भुत्या दर्शयन्) ।

विपुरहरकिरीटक्रीडितैः क्रीडयद्भि-
र्भुवनममृतभानोर्बालमित्रैः पयोभिः ।
सगरसुतचितायाः पावनी तोयराशे-
रियमियमघमग्रे जाह्नवी निह्रुते न ॥ ११७ ॥

देव्या इति ।—भूमेर्देव्याः चित्तिदेवतायाः, स्रगमदः कसूरौ एव, मसी तथा मण्डनं भूषणम्, आभरणस्वरूपमित्यर्थः, यमुनाजलस्य गाढरूपवर्णत्वात् तत्र पृथिव्याः मसी-भूषणत्वारोप इति भावः, सिद्धसिन्धोः स्वयद्या, यदा—सिद्धानां मुक्तानां, मुमुक्षूणा-मिति भावः, “सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न-मुक्तयोः” इति हैमः, सिन्धोः नद्याः, मुक्तिदायिन्याः नद्याः, गङ्गायाः इत्यर्थः, सध्रीची सहचरी, इयं पुरतः प्रवहमाणा, यमुना कालिन्दी, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, या यमुना, तटैकाग्रवृत्तीन् तटे तोरभूमौ, एकाया ऐकान्तिकी, वृत्तिः व्यापारः, चित्तस्याकर्षणमिति यावत् येषां तादृशान्, एकाग्रमनसा तटवर्तिनः, जनानिति शेषः, प्रेमोत्कर्षादिव स्नेहातिशयादिव, भातः सीदरस्य, पितृपतेः यमस्य, सभयोरेव सूर्यात्मजत्वादिति भावः, “धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् । कृणान्तो यमुनाभाता शमनो यमराट् यमः ॥” इत्यमरः ; हस्तात् करात्, आच्छिद्य आकृष्य अस्ताबाधम् अस्त दूरीभूतः, आबाधः पीडा, विघ्न इति यावत् यत्र तद्वयथा तथा, निर्विघ्नं यथा तथा इत्यर्थः, पितुः जनकस्य, चण्डभानोः सूर्यस्य, मण्डनं विस्त्रं, लोकमिति भावः, गमयति प्रेरयति, गङ्गा यमुनयोः सङ्गमे मृतानां यमयातना नास्ति, प्रत्युत सूर्यलोकप्राप्तिरिति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ११६ ॥

विपुरेति ।—विपुरहरस्य शम्भीः, किरीटे मुकुटे, मुकुटरूपायां जटायामित्यर्थः, क्रीडितैः क्रीडनेः, कृण-क्रीडेरित्यर्थः, शम्भुना शिरसा गङ्गाया जलवेगधारणादिति भावः, अमृतभानोः सुधाकरस्य, चन्द्रस्य इत्यर्थः, बालमित्रैः बाल्यबन्धुभिः, चन्द्रस्य बलत्वादिति

रामः। (सङ्घर्षम्)।—

गौरीविभज्यमानार्द्धसङ्कीर्णहरमूर्धनि ।

अम्ब ! द्विगुणगम्भीरे ! भागीरथि ! नमोऽस्तु ते ॥११८॥

(सीतां प्रति) । देवि ! वन्दस्व—

देवस्याम्बजसम्भवस्य भवनादम्बोधिमागामुका

सेयं मौलिविभूषणं भगवतो भर्गस्य भागीरथी ।

भावः, भुवनं जगत्, कोडयद्भिः प्रोचयद्भिरिति यावत्, जलस्य जीवनत्वादिति भावः, पयोभिः सलिलैः, सगरसुतानां षष्टिसङ्क्रान्तां सगरतनयानां, चिता शबदाहनचुम्बो, कपिलकोपानलेन दहनस्थानमिति यावत् तथाभूतायाः, तोयराशेः समुद्रस्य, सागरगर्भे एव कपिलकोपानलेन तेषां भस्मीभवनादिति भावः, पावनी पवित्रताकारिणी, स्वस्याः सङ्क्रदानात् गङ्गासागरसङ्गमस्य पवित्रतीर्थत्वादिति भावः, अग्रे पुरतः, अवस्थितेति शेषः, इयम् इयम् एषा एषा, सम्भ्रमे विरक्तिः, जाङ्गवी गङ्गा, नः अस्माकम्, अघं पापं, निङ्गुते नाशयति । पुरा सगरेण राज्ञा अश्वमेधे प्रकान्ते देवेन्द्रस्यैवाश्वं हत्वा पाताले कपिलसन्निधौ स्थापयामास । सगरपुत्रैश्च तदन्वेषणपरैः पृथिवीं खनयित्वा भोऽश्वः कपिलसन्निधाने दृष्टः । ततश्च तैस्ताडितो मुनिस्तान् कोपानलेन ददाह । अथ सगरस्य वृद्धप्रपौत्रेण भागीरथेन बहुभस्मपोभिर्गङ्गां समानीय तान् प्रापतामहान् सगरसुतान् सद्धारति पुराणवाक्तां । मालिनी वृत्तम् ॥ ११७ ॥

गौरीति ।—अम्ब ! हे मात ! भागीरथि ! गङ्गे ! गौर्यां पार्वत्या, विभज्यमानम् अंगीक्रियमाणं, द्विधा कृत्वा गृह्यमाणमित्यर्थः, अर्द्धम् एकांशं अस्म्य तादृशे, अत एव सङ्कीर्णं खल्वीभूते, वामार्द्धस्य गौरीमस्तकत्वादिति भावः, हरस्य शिवस्य, मूर्धनि शिरसि, अर्द्धनारीश्वरमूर्तेरौश्वरभागस्य शिरसीत्यर्थः, दक्षिणार्द्धे इति भावः, द्विगुणं द्विरावृत्तं, गम्भीरं गम्भीरता यस्यां तत्सम्बुद्धौ, सङ्कीर्णं प्रदेशे हि नद्यः स्वल्पपरिसराः, किन्तु समधिकगम्भीरा भवन्तीति भावः, ते तुभ्यं, नमः अस्तु, त्वां प्रणमामित्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११८ ॥

देवस्येति ।—अम्बजसम्भवस्य पद्मयोनेः, देवस्य ब्रह्मण इत्यर्थः, भवनात् आवासात्, ब्रह्मलोकादित्यर्थः, ब्रह्मकमण्डलुतः गङ्गायाः भूमौ आगमनादिति भावः, अम्बोधिं समुद्रम्, आगामुका आगमनशीला, भगवतः षडैश्वर्यसम्पन्नस्य, भर्गस्य हरस्य, “हरः हरहरी भर्गः” इत्यमरः ; मौलिविभूषणं शिरोभूषणभूता, सा जगत्पावनीत्यर्थः,

उद्धातानपहाय विग्रहमिह स्रोतःप्रतीपानपि
स्रोतस्तीव्रतरत्नरा गमयति द्राक् ब्रह्मलोकं जनान् ॥ ११९ ॥

स्रोता । (कृताञ्जलिः) । अह्नि णिअस्स्रोतसिंखलासंदाणिदं
तिहुअणे ! (च) संदाइणि ! वंदिज्जसि । *

(सर्वे नमन्ति) ।

सञ्ज्ञः । (अन्यतो दर्शयन्)—

धनाधिनाथप्रणयानुरोधा-

दभग्नकैलासनिकेतनस्य ।

देवस्य कल्पान्तकपालप्राणे-

वाराणसी नाम पुरी पुरस्तात् ॥ १२० ॥

रामः । (सहस्रंमवलोक्य) ।—

* अयि निजस्रोतःशृङ्खलासन्दानितविभुवने । मन्दाकिनि । वन्द्यसे ।

भागीरथी गङ्गा, इयम् एषा, इह भागीरथ्या, विग्रह कलेवरम्, अपहाय त्यक्त्वा,
उद्धातान् ऊर्ध्वं गतान्, परलोकं प्रस्थितान् इत्यर्थः, अथ च उच्चप्रदेशं गतान्,
यस्या दिशो गङ्गा आगच्छति तस्यामेव दिशि गन्तुं प्रवृत्तानित्यर्थः, अत एव स्रोतसः
जलवेगस्य, प्रतीपानपि प्रतिकूलानपि, विपरीतगामिनोऽपि इत्यर्थः, जनान् लोकान्,
स्रोतसो निम्नगामित्वात् ऊर्ध्वगमनमसम्भवमिति विरोधान्नङ्कारः, ऊर्ध्वं परलोकमिति
तत्परिहार इति बोध्यं, स्रोतसः अपि जलवेगादपि, तीव्रतरा अतीव तीव्रा, अत्यर्था
इत्यर्थः, त्वरा वेगिता यस्याः तथाभूता सती, द्राक् भटिति, “द्राक् भटित्यञ्जसा-
ऽङ्गाय” इत्यमरः; ब्रह्मलोकं ब्रह्मरूपं लोक, चतुर्मुखस्य आवासस्थानमिति वा,
गमयति नयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११९ ॥

(च) निजिति ।—निजस्रोत एव स्वकीयजलवेग एव, शृङ्खला निगडः, लौह-
वज्जुरित्यर्थः, तथा सन्दानितं बद्धं, विभुवनं त्रैलोक्यं यथा तथोक्ता, मन्दाकिनी-अलङ्का-
रान्दा-भोगवतीरूपेण भुवनत्रयं व्याप्य स्थिता इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ ।

धनाधिनाथेति ।—धनाधिनाथस्य कुवेरस्य, धनाधिनाथे वा यः प्रणयः प्रेम, स्नेह
इत्यर्थः, तस्य अनुरोधात् अनुवर्तनात्, प्रणयवशादित्यर्थः, अभग्नम् अलङ्कितम्,
अत्यक्तमित्यर्थः, कैलास एव तदाख्यपर्वत इव, निकेतनं गृहं येन तथाभूतस्य,
कल्पान्ते प्रणयकाले, कपालमेव तत्पर एव, पाशौ इति यस्य वचोक्तस्य, देवस्य शम्भोः,

प्लवमानैरपारोऽयं जनैः संसारसागरः ।

द्वीपे वाराणसीनाम्नि विश्रान्तैरिह तीर्थ्यते ॥ १२१ ॥

अपि चैनां नित्यमध्यास्ते (क) भगवान्—

कण्ठच्छायनिपीतपन्नगफणारत्नौघमावस्थितौ

हारे निर्भयपावेतीभुजलतावन्धोऽक्षसत्कम्बरः ।

तत् सर्वाङ्गविरामवामनतमैरेव स्वरैः सामगं

विभ्रत् ब्रह्मशिरः शिवाय जगतामिणाङ्गचूडामणिः ॥ १२२ ॥

वाराणसी नाम पुरो नगरो, पुरस्तात् अयतः, दृश्यते इति शेषः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ १२० ॥

प्लवमानैरिति ।—अयम् एषः, संसार एव अविद्याजन्यसंस्काररूपवासना एव, पुनः
पुनः कर्मजन्यदेहपरिग्रह एव वा, सागरः समुद्रः, प्लवमानैः सन्तराङ्ग, संसारसागरे
एवेति भावः, जनैः जीवैरित्यर्थः, अपारः पारयितुमशक्यः, तर्पुमशक्य इति यावत्,
किन्तु इह अस्मिन्, वाराणसीनाम्नि द्वीपे अन्तरीपे, असि-वरुणयोर्नद्योः मध्यभागे
अवस्थितत्वात् वाराणस्याः द्वीपत्वमवगन्तव्यं, विश्रान्तैः कृतविश्रामैः, अध्युषितैरिति
भावः, जनैरिति शेषः, तीर्थ्यते तर्पुं शक्यते, वाराणसी मुक्तिक्षेत्रमिति भावः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२१ ॥

(क) एना वाराणसीम् । अध्यास्ते अधितिष्ठति ।

कण्ठच्छायेति ।—हारे हारस्वरूपे वासुकौ इत्यर्थः, कण्ठस्य गलदेशस्य, क्वावा
कान्तिः, प्रभा इत्यर्थः, कण्ठच्छाय कालकूटमद्यणात् गलदेशस्य नीलाभा इत्यर्थः, तेन
निपीतः निःशेषेण कवलितः, सम्यग्रूपेण नीलवर्णतामापादितः इत्यर्थः, पन्नगस्य
भुजङ्गस्य, वासुकैरिति भावः, फणारत्नाना सहस्रफणासु अवस्थिताना सहस्रमणीनाम्,
औघः समूहः, तन्मात्रेण कण्ठस्य नीलकान्तिमावेष्टेत्यर्थः, अवस्थानं स्थितिः यस्य
तथाभूते सति, केवलं हाररूपेण, न तु वासुकिरूपेण प्रतीयमाने सतीत्यर्थः, निर्भयाया
मयविहीनायाः, पार्श्वत्वाः गौर्याः, भुजलतावन्धेन बाहुवल्लीवेष्टनेन, अक्षसन्तौ
शोभमाना, कम्बरा यौवा यस्य तथोक्तः, अन्यदा शिरोरत्नदोम्रा वासुकीसङ्कावज्ञानेन
मयमिति भावः, सर्वेषां निखिलानाम्, अङ्गानाम् अवयवानां, शिरोव्यतिरिक्तानामन्येषां
मवयवानामित्यर्थः, विरामेण चयेण, अभावेनेत्यर्थः, रुद्रेण ब्रह्मणः एकं शिरांश्छित्त्वा स्वयं
धारणादिति भावः, वामनतमैरेव अतिह्रस्वैरेव, अतिचीपैरेवेत्यर्थः, स्वरैः उदात्तादौ-

(अन्वतो दर्शयन् सोता प्रति) । देवि ! दृश्यतामितः,—

नवोन्मीलन्मौर्वीकिणनिकरकाकेश्यसदय-

प्रवृत्तस्त्वत्पाणौ किमपि निविडं पौडयति मे ।

कृतार्थोऽयं यस्या समजनि करः सैव पुरतः

पुरौ पूर्वेषा ते नयनमियमालानयति नः ॥ १२३ ॥

सोता । (साक्षतानुरागं साचोक्तताचो (ज) रामं पश्यन्तो पुरीं प्रति) ।

अं व मिहिले ! बंदिज्जसि । गुरुजणे वि बंदणं मे विस्सुवेसि ।*

रामः । (सुग्रीव-विमोषणौ प्रति) । वयस्यौ ! इयं सा जानकी

प्रजायमानाया (भू) भगवत्या भूमेररिष्टमन्दिरं (ज) मिथिला ।

* अस्व मिहिले । बन्द्यसे । गुरुजनेऽपि बन्दनं मे विज्ञापयिष्यासि ।

नामन्यतमैरित्यर्थः, सामगं सामवेदगायनं, तत् प्रसिद्धं, ब्रह्मणः चतुरागनस्य, शिरः
मुण्डं, स्वेनैव । कृष्णमिति भावः, विभक्तं दधानं, एषाडचूडामणिः मृगाडशेखरः
चन्द्रशेखरः शिव इत्यर्थः, जगतां लोकानां, लोकवयनिवासिनामिति यावत्, शिवाः
मङ्गलाय, अस्त्विति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२२ ॥

नवेति ।—यस्या पृथ्या, नवं नूतनं यथा तथा, उन्मीलन् उद्भवन्, मौर्वीकिणनिकर
मौर्वी हरधनुर्गुणः, तस्याः किणनिकरः शुक्लमासपान्थिसमूहः, मौर्वीधर्षणजाना
इति भावः, तस्य कार्कश्यात् काठिन्यात्, सदयं सक्तपं यथा तथा, नृदु यथा तथेत्यर्थः
प्रवृत्तः उद्यतः, त्वत्पाणि यद्गीतुमिति शेषः, मे मम, अयम एवः, करः पाणिः, त
याचौ करे, किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा, निविडं दृढं, पौडयति निष्प्रेषयति
सति, कृतार्थः कृतकृत्यः, सफल इत्यर्थः, समजनि सञ्जातः, सैव तादृशी एव, इय
एषा, ते तव, पूर्वेषा पूर्वपुरुषाणां, पुरौ नगरी, मिथिलेति यावत्, पुरतः अगतः, *
अस्माकं, नयनं नेत्रम्, आलानयति बध्नाति, तत्र दृष्टिर्लभतीति भावः । शिख
रिणो वृत्तम् ॥ १२३ ॥

(ज) साचोक्तताचो साचोक्ते तित्येक्कते, वक्रभावेन विनिहिते इत्यर्थः
“तित्येगर्थे साचि तिरोऽपि” इत्यमरः ; अक्षिणो नयने यथा तादृशी ।

(भू) प्रजायमानायाः प्रसूयमानायाः, जनयन्त्याः इत्यर्थः, अन्तर्भूतस्यार्थोऽ
प्रयोगः ।

(ज) अरिष्टमन्दिरं सूतिकागृहम्, “अरिष्टं सूतिकागृहम्” इत्यमरः ।

सुयोध-विभीषणौ । (सकौतुक-स्मितम्) । यत्र भगवतः पार्वती-
जीवितेश्वरस्य धनुर्धनुरन्तेवासिनावजगव-भार्गवौ भञ्जतो भवतः
सहपाशुक्रोडादीघसखीयं वीरलक्ष्मीः ? (ट) ।

रामः । सलज्ज-स्मितमन्यतो दशमं सीतां प्रति । देवि ! इयं पुन-
स्ततोऽपि पुरस्ताच्चम्पा नाम गौड़ानां विनयमधुरशृङ्गारविभ्रम-
रमणीया मकरकेतनकुमारव्रतचर्यातपोवनमिव (ठ) राजधानी ।
(अपवायं च) । इह हि—

रोमाञ्चोच्छ्रसदङ्गसन्धिनिविडैरालिङ्गनैर्यामिनी

शेषीकृत्य विवृण्वते निजरहस्यातुर्यमेणौदृशः ।

याष्टस्थे सपाद प्रदीपमुकुले दग्ध्वा दशां मल्लिका-

तैले प्रज्वलति स्तृणाति वसतोऽर्यन्नाभिदघ्नं तमः ॥ १२४ ॥

(ट) पार्वतीजीवितेश्वरस्य गौरीनाथस्य । धनुरात ।—धनुश्च शरासनश्च,
धनुरन्तेवासो च धनुर्देवाग्रथश्च तौ । अजगवति ।—अजगव पिनाकः, “पिनाकोऽजगवं
धनुः” इत्यमरः, भार्गवः परशुरामः तौ, भञ्जतः भग्नौ कुर्वतः, भवतः तव,
सहपाशुक्रोडायां सहधूलखिलने, परस्परं मिलित्वा बाल्यक्रोडाभित्यर्थः, दीघसखी
धिरसहचरो । वीरलक्ष्मीः वीरयो, वीर्यशुल्का भाव्या इत्यर्थः ।

(ठ) गौड़ानां गौडदेशवासिनाम् । विनयेति ।—विनयेन शिष्टाचारैश्च, अनु-
रागव्यञ्जकव्यवहारैश्चेति भावः, मधुरः मनोहरः, यः शृङ्गाराय सुरताय, सुरतक्रोडार्थ-
मित्यर्थः, विभ्रमः विखासावशेषः, तन रमणीया मनोहारिणी । मकरकेतनेति ।—
मकरकेतनः काम एव, कुमारः शिशुः, अरूढ इति भावः, तस्य व्रतचर्यायाः
नियमागुष्ठानस्य, कुमारव्रतोदयापनस्येति भावः, तपोवनमिव तपश्चरणाद्यमरस्य-
निव, विनयमधुरशृङ्गारावभ्रमशालित्वादिति भावः ।

रोमाञ्चेति ।—एणौदृशः मृगनयनाः कामिन्यः, रोमाञ्चेन लोमहर्षेण, सच्छ्रसता
सदृशता, स्फूर्तो गच्छता इत्यर्थः, अङ्गसन्धिना अवयवानां संयोगस्थानेन, निविडैः
घनैः, सुदृढैरिति भावः, आलिङ्गनैः आश्लेषैः, यामिनीं रमणीं, शेषीकृत्य अतिवाहयित्वा,
विशिष्टवाग्रहा कृतेति यावत्, गजं स्वकीयं, रहस्यातुर्यं निगूढनिधुवनवैदग्ध्यं, विवृण्वते
प्रकटयन्ति, यत् यत्, सपादि भट्टिति, याष्टस्थे प्रदीपाधारदण्डवर्तिनि, प्रदीपमुकुले
प्रदीपकीरके, कालकाकारप्रदीपापमुखे इत्यर्थः, दशां वाक्ते, दग्ध्वा भस्मैकतः,

लक्षणः । (अग्रे दशमं) । एते भगवत्यौ भूमिदेवानां मूलाय-
तनमन्तर्वेदीं पूर्वेण कृष्णागुरु-मलयजमयमङ्गरागमिवान्योऽन्यस्य
(ड) कुर्वाणो कलिन्दकन्या-मन्दाकिन्यौ (ढ) सङ्गच्छेते—

हिमालयोत्सङ्गसदाधिवासतो

जातेव पाण्डुः प्रतिभाति जाङ्गवी ।

निदाघभानोः पितुरङ्गलालनात्

कृतेव कालो यमुना च दृश्यते ॥ १२५ ॥

मल्लिकातैले रुक्मिकापुष्पवासितगन्धतैले इत्यर्थः, प्रज्वलति सति दीप्यमाने सति,
ज्वलितुमारब्धे सतीत्यर्थः, तनः चम्पकारः, नाभिद्वयं नाभिप्रमाणं सत्, वसतीः
वेश्मनि, “वसती रात्रि-वेश्मनीः” इत्यमरः; स्तणोति आच्छादयति, नाभि-
प्रमाणोवृताधारदण्डीपरिस्थदीपस्य दशा यावत् तैलसिक्ता आसीत्, तावत् प्रदीपाय-
भागे प्रज्वलितायास्तस्या आलोकेन सर्वे गृहं समुद्भासितमासीत्, ततः सर्वा
निशा व्याप्य प्रज्वलनेन तैले निःशेषिते प्रज्वलिताग्रदशाभागः क्रमशः भस्मीभूय
दीपगर्भे अवस्थाय ईषत्त ज्वाला, तेन च गृहाभ्यन्तरे दण्डायमानस्य कश्चित्
नाभिपथ्यन्तः गृहोत्सेधः तमसाऽऽवृतोऽभूत्, एवञ्च गृहाभ्यन्तरे उपरिभागे एव
आलोकः, अधोभागे पुनरन्धकार इति समस्तरजनी व्याप्य कानिना क्रीडाचातुर्ये
प्रकटितमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२४ ॥

(ड) भूमिदेवानां ब्राह्मणानां, मूलायतनं मूलस्थानम्, आदिनिवासम् इत्यर्थः ।
अन्तर्वेदीं हरिहारमारभ्य प्रयागपर्यन्तं “शशस्थली” “ब्रह्मावर्त” इति च ख्यातं प्रदेशं,
पूर्वेण इति योगे द्वितीया, अस्य च प्रदेशस्य पृथिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव । अत्र तु
अन्तर्वेदी-शब्देन प्रयाग एव लक्षितव्यः, गङ्गा-यमुनयोः सङ्गमस्थलत्वेनोक्तत्वात् ।
कृष्णागुरु कृष्णार्थम् अगुरु गन्धद्रव्यविशेषः, मलयजं श्वेतचन्दनं, तन्मयं तदात्मकम्,
अङ्गरागम् अङ्गविलेपनं, यमुनासलिलस्य कृष्णवर्णत्वात् गाङ्गीदक्षस्य च शुभ्रवर्णत्वा-
दिति भावः । अन्योऽन्यस्य परस्परस्य ।

(ढ) कलिन्देति ।—कलिन्दकन्या कलिन्दः सूर्यः, तस्य कन्या यमुनेत्यर्थः,
मन्दाकनी गङ्गा, ते ।

हिमालयति ।—जाङ्गवी गङ्गा, हिमालयस्य हिमाचलस्य, उत्तरे कोङ्गे, सदा
जितम्, आधवासतः अवस्थानात्, पाण्डुः शुभ्रा सती, जातेव प्रादुर्भातेव, प्रतिभाति

(विभाव्य च) ।

बलिहिषः पादनखांशुराजिभिः
स्मरारिमौलोन्दुमरीचिवीचिभिः ।
हिमाद्रिनिःस्यन्दरसैः पदे पदे
विवर्द्धते वेबुधसैन्धवी रुचिः ॥ १२६ ॥

अपि च—

प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यस्तीर्थमुच्चैस्तरामयम् ।
संसारार्धे परं पारमिहस्थैरवलोक्यते ॥ १२७ ॥

रामः । (लादरम्) । किमुच्यते—

प्रतीयते, लक्षिता भवतीत्यर्थः, यमुना बालिन्दो च, पितुः जनकस्य, निदाघभागीः
लण्डरश्मेः, सूर्यस्येत्यर्थः, चङ्गे क्षोडे, लालनात् प्रतिपालनात् हेतोः, पित्रा सञ्जेहं
प्रतिपालितत्वाद्धेतोरित्यर्थः, कालो कृष्णवर्णः, लतेव जातैवेत्यर्थः, दृश्यते लक्ष्यते,
अनवरतसूर्यकिरणमत्तापात कृष्णत्वमिति भावः । वंशस्थविलं वृत्तं—“वदन्ति वंशस्थ-
विलं ज-तौ ज-रो” इति तल्लक्षणात् ॥ १२५ ॥

बलिहिष इति ।—बलिहिषः दैत्याधिपतेः बलिराजस्य बन्धनकर्तुः वामनदेवस्य,
पादनखाणां चरणनखगणानाम्, अतीव शुभाणामिति भावः, अंगुराजिभिः किरणसमूहैः,
गङ्गायाः विष्णुपादसमुद्भूतत्वादिति भावः, तथा स्मरारिर्हंसस्य, यः भौलीन्दु शिरोभूषण
चन्द्रः, तस्य मरीचिराजिभिः मयूखनिचयैः, शङ्करशिरोनिवासत्वादिति भावः, तथा
हिमाद्रेः हिमगिरिः, निःस्यन्दः प्रस्रवणं, सुशुभतुषारस्रावः इति यावत्, तस्य रसैः
द्रवैः, यथा—रसैः रागैः, शुभप्रभाभिरिति यावत्, “शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणे
रागे द्रवे रसः” इत्यमरः; पदे पदे प्रतिपदं, वेबुधसैन्धवी देवनदीसन्ध्विनी,
गङ्गायाः स्वर्णदीप्तादिति भावः, रुचिः कान्तिः, शुभता इति भावः, विवर्द्धते वृद्धिं
गच्छति ॥ १२६ ॥

प्रयाग इति ।—अयं परिदृश्यमान एषः, प्रयागः तन्नामा त्रिवेणीतीर्थः, सर्व
तीर्थेभ्यः सर्वेभ्यः पुण्यत्वेन च, उच्चैस्तराम् अतिशयेन उच्चैः, प्रधानमित्यर्थः, तीर्थं
शुद्धिव्यापवित् स्थानम्, इह प्रयागे तिष्ठतीति तथोक्तेः जनैः, संसारार्धे भव
सागरस्य, परम अपरं, पारं तीरम्, अवलोक्यते दृश्यते, प्रयागक्षेत्रे कृतवस्तुतये
जनाः विमुक्ता भवन्तीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२७ ॥

सत्यमेव प्रयागोऽयं मोक्षद्वारमुदीर्यते ।

देव्यौ यस्याभितो गङ्गा-यमुने वहतः श्रियम् ॥ १२८ ॥

(सीतां प्रति) । देवि ! प्रणम्यतामितः,—(ण)

श्यामो नाम वट सोऽयमेतस्याद्भुतकर्मणः ।

क्वायामप्यधिवास्तव्यैः परं ज्योतिर्निषेव्यते ॥ १२९ ॥

(सर्वे प्रणमन्तः) ।

रामः । (विमानवेगमाटितकेन सहर्षम्)—

यूपाङ्गुप्रकरदन्तुरतौरलेखा-

सङ्क्रायमानमनुमन्ततिसप्ततन्तुः ।

सत्यमिति ।—अयम् एषः, प्रयागः मोक्षस्य निर्वाणस्य, मुक्तिलामस्येत्यर्थः, द्वारम् उपायस्वरूपम्, उदीर्यते कौर्त्यते, विहङ्गिरिति शेषः, सत्यमेव यथायमेव, देव्यौ गङ्गा-यमुने भागीरथी कालिन्दी च, यस्य प्रयागस्य, अभितः उपरि, श्रियं शोभा, वहतः गच्छतः, यदा—देव्यौ गङ्गा-यमुने अभितः साकल्येन, सर्वतोभावेन इत्यर्थः, यस्य श्रियं वहतः धारयतः, सम्पादयत इत्यर्थः, यदा—देव्यौ यस्य अभितः अन्तिके, समीपे इत्यर्थः, “अभितः शोभन्नाकल्य-सम्मुखोभयतोऽन्तिके” इति मेदिनी, श्रियं वहतः प्राप्नुतः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२८ ॥

(ण) प्रणम्यतामित्यस्य “श्यामो नाम वटः” इति वक्ष्यमाणश्लोकस्यवाक्ये-
नान्वयः । इतः अस्मात् स्थानात्, अस्या दिशि इत्यर्थो वा ।

श्याम इति ।—सः प्रसिद्धः, अयम् एषः, श्यामो नाम वटः “श्यामवटः” इति “अक्षयवटः” इति वा नाम्ना प्रसिद्धः वटवृक्षः, दृश्यते इति शेषः, यदा—सोऽहं श्यामो नाम वटः, प्रणम्यतामिति गद्यस्थेनान्वयः, अद्भुतम् आश्चर्यं, कर्म कार्यं यस्य तथोक्तम्, एतस्य अस्य वटस्य, क्वायामपि निम्नस्थानस्थानात्प्रदेशमपि, अधिवास्तव्यैः अधिवासिभिः जनैः, परम् उत्कृष्टं, ज्योतिः तेजः, ज्योतिर्मयं परब्रह्म इत्यर्थः, निषेव्यते प्राप्यते, क्वायानिषेवणेन श्रेष्ठप्राप्तिर्भवति, अत्र तु तेजःप्राप्तिरिति विरोधाच्छङ्कारः, अत एवाश्चर्यकर्मत्वमस्य, ब्रह्मप्राप्तिरिति परिहार इति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२९ ॥

यूपाङ्गुरेति ।—यूपाः यज्ञीयपशुवस्त्रनदाकविशेषाः, ते एव अङ्गुराः परोडा, अङ्गुर-
वत् भूपृष्ठे उन्नततया अग्रास्थानादिति भावः, तेषां प्रकरेण समूहनं, दन्तुरा उद्गतदन्ता
इव, वाः तौरलेखाः तटसीमानाः, रेखावत् परिदृश्यमानतटपदेशा इत्यर्थो वा,

इच्छाकुराजमहिषीपदपट्टनक्ष्मी-

देव्या भुवो भगवती सरयूरियं नः ॥ १३० ॥

इयं च भगवत्ययोध्या—

गगनगतास्मदुदौक्षणकुतूहलोत्तानपृथुलनिःस्पन्दैः ।

उन्नालम्ललकुवलयवनमिव जनलोचनैः क्रियते ॥ १३१ ॥

(सर्वे नमस्यन्ति) ।

सुषीव-विभीषणौ । (निर्वर्ण्य)—

वृन्तैरिव क्रतुसहस्रभुवां फलाना-

मालोक्य यूपनिकरैर्मधुरामयोध्याम् ।

यद्वा—यूपाङ्गुरप्रकरदन्तुरं यत् तोरं, तव याः लेखाः श्रेण्य, यूपश्रेण्य इत्यर्थः, ताभिः सङ्क्रायमानाः एकदिव्यादिगणनाविषयोक्रियमाणाः, मनुसन्ततीना मनुवंशीय-नृपतीनाम्, इच्छाकुरप्रभृतीनामित्यर्थः, सप्ततन्तव, यज्ञाः यस्याः यव वा तथोक्ता, “यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः ; भुवः पृथिव्याः देव्याः, इच्छाकुराजमहिषीपदस्य इच्छाकुरवंशीयनृपतीना महिषीरूपस्य पदस्य अधिकारस्य, महिषीव्यपदेशेन परिचयदानस्त्यर्थः, इच्छाकुरवंशीयनृपतीना पृथिवीपतित्वादिति भावः, पट्टनक्ष्मी पट्टवसनश्रीः, यद्वा—पट्ट राजदत्तशासनपत्रावशेषः, तदात्मिका नक्ष्मीः सम्पत्, राजदत्तशासनपत्रवलेन प्राप्तसम्पत्स्वरूपिणीत्यर्थः, “पट्टः पेषणपाषाणे ब्रह्मादीनाञ्च बन्धने । चतुष्पद्ये तु राजादि-शासनान्तर-पोठयोः ॥” इति मेदिनी ; इयम् एषा, भगवती पूजनीया, नः अस्माकं, सरयू तन्नाम नदी, दृश्यते इति शेषः । वसन्ततिलकं वसन्तम् ॥ १३० ॥

गगनेति ।—गगनगतानाम् अन्तरोक्षे स्थितानां, विमानवर्तिनामिति भावः, अस्माकम् उदौक्षण ऊर्ध्वनिरोक्षणे, यत् कुतूहलं कौतुकम्, आसङ्ग इत्यर्थः, तेन उत्तानानि उत्तमितानि, पृथुलानि विस्फारितत्वात् विशालानि, यद्वा—पृथुलानि बहुलानि, निःस्पन्दानि निश्चलानि च तेः, जनानाम् अयोध्यावासिनां लोकानां, लोचनैः नेत्रैः, उन्नालानाम् उद्गतदण्डानां, म्ललकुवलयानां स्थलीयनोलोत्पलानां, वनमिव जगन्मिव, क्रियते सम्पद्यते इत्यर्थः, अयोध्या इति गद्यस्य पदमत्र कर्मकारकम् ॥ १३१ ॥

वृन्तैरिति ।—क्रतुसहस्रभुवां यज्ञसहस्रसम्भूतानां, “यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तु-र्मखः क्रतुः” इत्यमरः, फलानां लाभानां, व्युटीनां वा, समृद्धीनामित्यर्थः, यस्यानाञ्च,

राज्ञामिह प्रवसतां च विचिन्त्य सिद्धिं

देवः शचीसहचरोऽपि न रोचते नः ॥ १३२ ॥

रामः । (तौ प्रति) । वयस्यौ !—

ईदृशाः प्रागजायन्त राजानो यदिहान्वये ।

तद्वशिष्ठचरोरैन्द्रा-वार्हस्पत्यस्य वैभवम् ॥ १३३ ॥

(पुरोऽवलोक्य सहर्षोद्भासम्) । कथं, स एवायं भगवान् प्रकल्पितास्म-

दभिषेकसम्भारो भरत-शत्रुघ्नाभ्यां सह वशिष्ठो मां प्रतीक्षमाणः

(त) तिष्ठति !! (पुष्पकं प्रति) । विमानराज ! समवतीर्यतामस्यां

ककुत्स्थकुलोपकारिकायाम् (थ) ।

(सर्वे विमानावतारणं नाटयन्ति) ।

(ततः प्रविशति पटाक्षेपेण (द) वशिष्ठो भरत-शत्रुघ्नौ च) ।

“फलं जातोफले शस्ये हृतूये व्युष्टि-लाभयोः” इति मेदिनी ; वृत्तेरिव प्रसववन्धनेरिव, यूपनिक्षरेः यज्ञीयपशुवन्धनदारुसङ्घैः, मधुरां मनोहारिणीम्, अयोध्यां तदाख्यां जगरीम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, तथा इह अयोध्यायां, प्रवसतां कृतवसतोनां, राज्ञां नृपाणाम्, इच्छाकुवंशीयानामिति शेषः, सिद्धिं साफल्यम्, ऐश्वर्यमिति यावत्, विचिन्त्य च कृत्वा च, शचीसहचरः शचीपतिः, देवः इन्द्रोऽपि, नः अस्मभ्य, न रोचते अस्माभिर्न बहु मन्वते इत्यर्थः, न तं कृतार्थं गच्छाम इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३२ ॥

ईदृशा इति ।—इह अस्मिन्, अन्वये वंशी, यत् ईदृशाः एवंविधाः, महात्मान इति भावः, राजानः भूपालाः, प्राक् पूर्वम्, अजायन्त समुदपद्यन्त, तत् इन्द्रश्च देवराजश्च, वृहस्पतिश्च देवगुरुश्च तौ इन्द्रा-वृहस्पती, तौ देवते अधिष्ठातारौ यस्य तथाभूतस्य, वशिष्ठचरोः वशिष्ठस्य अस्माकं कुलपुरोहितस्य, चरोः मन्त्रसंस्कार-पायसविशेषस्य, वैभवं सामर्थ्यं, वशिष्ठस्य मन्त्रप्रभावेणैव मत्पूर्वजाः महतीं सिद्धिं प्राप्नुवन्ति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३३ ॥

(त) प्रकल्पितेति ।—प्रकल्पिताः विरचिताः, सङ्गृहीता इत्यर्थः, मम अभिषेकाय राज्याधिकारप्राप्तये माङ्गलिकानुष्ठानविशेषाय, सम्भाराः द्रव्याणि येन तादृशः । प्रतीक्षमाणः प्रतिपालयन्, मदागमनमपेक्षमाण इत्यर्थः ।

(थ) ककुत्स्थकुलेति ।—ककुत्स्थकुलस्य ककुत्स्थवंशस्य, उपकारिका राज-सदनं तस्मात्, “सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका” इत्यमरः ।

(द) पटाक्षेपेण पटस्य जवनिकायाः, चाक्षेपेण अपसारणेन ।

वशिष्टः ।—

चक्रे लङ्केश्वरपरिभवच्छेदनिष्णातदोष्णा
यदुवत्सेन विजगदभयं तन्न चित्रीयते नः ।
बालेनाजौ विगलितवतो वीर्यनिर्यासराशे-
र्यत् पिण्याकः स मुनिरमुना निर्मितो जामदग्न्यः ॥ १३४ ॥
(राममवलोक्य सङ्घम्) ।

भङ्गावलूनदशकन्धरकण्ठपीठ-
सौमासमाप्तभुजविक्रमकर्मकाण्डः ।
दिष्ट्या जगद्विजयमाङ्गलिकैर्यशोभिः
सोऽयं पुनर्नयनवर्त्मनि रामचन्द्रः ॥ १३५ ॥

चक्रे इति ।—लङ्केश्वरस्य रावणस्य, परिभवः पराजयः, छेदः छेदनं, न केवलं
परिभवः विनाशश्चेति भावः ताभ्यां, यदा—लङ्केश्वरस्य परिभवेण अनादरेण, अव-
हेत्तया इत्यर्थः, “अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया” इत्यमरः ; यः छेदः विनाशः,
तेन निष्णातः निपुणः, अस्त्रविद्याया कुशलित्वेन विज्ञात इत्यर्थः, “प्रवीणे निपुणाभिज्ञ-
विज्ञनिष्णातशिक्षिताः” इत्यमरः ; दोषाहुयस्य तथाभूतेन, “भुजबाहू प्रवेष्टौ दोः”
इत्यमरः ; वत्सेन पुत्रस्यानौयेन, रामेण राघवेण, विजगत विभुवन, यत् अभयं
भयशून्यम्, “अगदम्” इति पाठे—अगदं रोगशून्यं, चक्रे कृतं, तत् नः अस्मान्, न
चित्रीयते न चमत्करीति, बालेन शिशुना, अमुना रामेण, आजौ युद्धे, सः एकविंशति-
कृतः अवियान्तकारी, मुनिः जामदग्न्यः परशुरामः, विगलितवतः चरितवतः,
वीर्यनिर्यासराशेः वीर्यसारसमूहस्य, यत् पिण्याकः कल्कः, निर्मितः कृतः, निर्वीर्यः
कृत इति भावः, तत् परं चित्रीयते इत्यन्वयः । मन्दाक्रान्ता वृषम् ॥ १३४ ॥

भङ्गेति ।—भङ्गेन अस्त्रविशेषेण, अवलूनं छिन्नं, यत् दशकन्धरस्य रावणस्य,
कण्ठपीठं गलदेशरूपमासनं, पीठवत् कठिनविस्तृतगलदेश इत्यर्थः, तस्य सौमा
अवसानं, तथा समाप्तः शेषता गतः, भुजयोः बाह्वोः, विक्रमस्य सामर्थ्यस्य, बलस्ये-
त्यर्थः, कर्मकाण्डः क्रियासमूहः यस्य तथाभूतः, जगता भुवनानां, विजयेन परा-
भवेण, विजगदां विजयिरावणविनाशेनैव रामचन्द्रस्य जगद्विजयित्वं बोध्यम्, अतः
एव माङ्गलिकैः मङ्गलमयैः, यशोभिः कीर्तिभिः उपलक्षित इति विशेषणे तृतीया,
रावणकृतपीडननिवारणात् यशसः माङ्गलिकत्वमवगतव्यं, स महावीरः, अयम् एषः,

रामः । (ससम्भ्रममुपसृत्य वशिष्ठपादावुपगच्छ च) ।

रघुब्रह्मक्रियाऽऽचार्य्यं पुराणब्रह्मवादिनम् ।

ब्रह्मर्षिं ब्रह्मजन्मानमेष रामोऽभिवादये ॥ १३६ ॥

वशिष्ठः । (सादरमालिङ्ग्य) । वत्स रामभद्र ! का तुभ्य-

माशीः ? (ध)—

आदाय प्रतिपक्षकीर्त्तिनिवहान् ब्रह्माण्डमूषान्तरे

निर्विघ्न धमता नितान्तमुदितैः स्वैरेव तेजोऽग्निभिः ।

तत्ताटक्पुटपाकशोधितमिव प्राप्तं गुणोत्कर्षिणा

पिण्डस्य च महत्तरं च भवता निःक्षारतारं यशः ॥ १३७ ॥

रामचन्द्रः दिष्ट्या भाग्येन, पुनः भूयः, गयनयोः चक्षुषोः, बर्त्मनि पद्भिः, वत्संते इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३५ ॥

रघ्विति ।—रघूणां रघूवंशप्रसूतानां ब्रह्मक्रिया वैदिककर्मगुणानं, तस्या आचार्य्यः गुरुः तं, पुराणब्रह्मवादिनं प्राचीनं वेदविदं, ब्रह्मज्ञानसम्पन्नं वा, ब्रह्मजन्मानं ब्रह्मणः पुत्रं, ब्रह्मर्षिं ब्रह्मसदृशम् ऋषिं, वेदस्मार्त्तारम् ऋषिं वा, वशिष्ठमित्यर्थः, एष अहं, रामः अभिवादये प्रणमामि । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३६ ॥

(ध) आशीः आशीर्वादः, प्रयुज्यते मयेति शेषः ।

आदायेति ।—ब्रह्माण्डमेव भुवनकोष एव, मूषा आवर्त्तनघटिका, सुवर्णादिधातु-द्रावणपात्रविशेष इत्यर्थः, “तेजसावर्त्तनी मूषा” इत्यमरः, तस्या अन्तरे मध्ये, प्रतिपक्षाणां शत्रूणां, कीर्त्तिनिवहान् यशोराशोन्, आदाय गृहीत्वा, संस्थाप्य इत्यर्थः, नितान्तम् अत्यर्थम्, उदितैः उद्गतेः, प्रवृद्धैरित्यर्थः, स्वैरेव निजैरेव, तेजोऽग्निभिः प्रतापानलैः, निर्विघ्नम् अन्तरायविहीनं यथा तथा, धमता पूरयता, उद्गासयता वा, गुणोत्कर्षिणा गुणोत्कर्षशालिना, उत्तमगुणवता इत्यर्थः, भवता तत् प्रसिद्धं, ताटक् तथाविधं, पुटपाकः पुटे सृष्टिकादिनिर्मित-सावरणपात्रविशेषे, पाकः पचनं, तेन शोधितमिव द्रवोक्तस्य उज्ज्वलोक्तमिव, पिण्डस्यम् एकोभूतञ्च, महत्तरञ्च अतिमहत्, निःक्षार-तारं निःक्षार निर्दोषं, तारम् उद्गटञ्च, यशः कीर्त्तिः, प्राप्तं लब्धम्, अतः का तुभ्यम् आशीः ? इति गद्योक्तेरान्वयः, का नाम आशीः तुभ्यं प्रदीयते, आशिषां सर्वस्यैव फलस्य भवता प्राप्तत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३७ ॥

अपि च—

त्रिजगदङ्गनलङ्घनजाङ्घिकै-
स्तव यशोभिरतोव पवित्रिताः ।
प्रथमपार्थिवपुङ्गवकीर्त्तयो
त्रिबुधसिन्धुजलैरिव सिन्धवः ॥ १३८ ॥

तथाऽपीदमस्तु—

जगदालोकधीरेयो सूर्या-चन्द्रमसाविव ।
पुत्रौ गोत्रस्य गोप्तारौ जनय स्त्रभुजाविव ॥ १३९ ॥

(सीता मुनिं वन्दते) ।

वशिष्ठः । वत्से ! जनकवंशसुवासिनि ! (न) युवयोः साधारणीमेव रामस्य वयमाशिषमबोचाम ।

विजगदिति ।—विजगत । भुवनमेव, अङ्गनम् अङ्गिर, तस्य लङ्घने अतिक्रमणे, जाङ्घिके. जङ्घाकरिकैः, प्रथमजङ्घाव इत्यर्थः, द्रुतगानिभिरिति यावत्, “जङ्घाकरिक-जाङ्घिकौ” इत्यमरः; तव भवतः, यशोभिः कीर्तिभिः, त्रिबुधानां देवानां, सिन्धुः सरित्, नदीत्यर्थः, मन्दाकनोति यावत्, तस्या जलैः सलिलैः, सिन्धवः अश्वव इव, समुदा इव इत्यर्थः, “देशे मन्दाविशेऽश्वो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः; प्रथमपार्थिवानाम् आदिनृपतीनां, पुङ्गवाः श्रेष्ठाः, यदा—प्रथमे आदौ, पूर्वजा इत्यर्थः, यै पार्थिवपुङ्गवाः नृपतिश्रेष्ठाः, सगरादयः इत्यर्थः, तेषां कीर्त्तयः यथासि, अतोव अतिमात्रं, पवित्रिताः पवित्राः कृताः, उज्ज्वरीकृता इत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं—“द्रुतविलम्बितमाह न-भो भ-रौ” इति तल्लक्षणात् ॥ १३८ ॥

जगदिति ।—जगतां भुवनानाम्, आलोकं प्रकाशने, धीरेयो धुरन्धरो, समर्था इत्यर्थः, “धूर्द्धे धुर्य-धीरेय-धुरीणाः सधुरन्धराः” इत्यमरः; सूर्या-चन्द्रमसाविव दिनकर-निशाकराविव, तथा स्त्रभुजाविव निजबाहुदयनिव, स्त्रभुजबाहुवीर्यशालिनौ इति भावः, गोवत्स कुलस्य, गोप्तारौ रक्षितारौ, पुत्रौ जनयद्वयं, जनय उत्पादय । अमुष्टुप् व्रतम् ॥ १३९ ॥

(न) जनकेति ।—जनकवंशे सीरध्वजजनकान्वये, सुवासिनी सुष्ठु वासवधारिणी, तत्सन्नुद्धौ, यदा—जनकवंशस्य सुवासिनि ! सुवासजननि ! वयःसीरमप्रदायिनि ! इत्यर्थः । युवयोः भवतोः, तव रामस्य चेत्यर्थः, साधारणीमेव समानानीव, रामस्य

सीता । (सहर्षमात्मगतम्) । अम्नो ! निस्सावत्तत्रं (प) मे
अज्जउत्तस्स घरणित्तणं हुविस्सदि । *

लक्ष्मणः । सगरगोत्रगुरो ! मैत्रावरुणे ! सौमित्रिरभिवादयते ।

वशिष्ठः । वत्स लक्ष्मण ! आशिषां विषयमतिक्रम्य वर्त्तसे—

वीरमिन्द्रजितं जित्वा दिक्ष्या वर्द्धयतो जगत् ।

अभये दक्षिणीयस्ते गीर्वाणग्रामणीरपि ॥ १४० ॥

तथाऽपि यूयं सर्वेऽपि द्वौ द्वौ जनयतात्मजौ ।

यैरादिराजवंशोऽयमष्टशाखः प्ररोहति ॥ १४१ ॥

रामः । (सहर्षं कृताञ्जलिः) । भगवन् ! परमनुगृहीतमिच्छाकु-
कुलम् ।

भरतः । (रामं प्रति) । आर्य्य ! शून्यभवनप्रकोष्ठेकरक्षा-
पदातिः (फ) भरतः प्रणमति ।

* अम्नो । निःसापत्न्यं मे आर्य्यपुत्रस्य गृहिणीत्वं भविष्यति ।

आशिषं युवयोः साधारणीमेव वयम् अवीचाम इत्यन्वयः, वयं रामाय यामाशिषं
कृतवन्तः, सा न केवलं रामस्य, परन्तु तवापि सम्बन्धे इत्यर्थः ।

(प) निःसापत्न्यं निःशत्रुकं, सपत्नीदोषशून्यमित्यर्थः ।

वीरमिति ।—वीरं वीर्य्यवन्तम्, इन्द्रजितं मेघनादं, जित्वा पराभूय, विनाश्य
इत्यर्थः, दिक्ष्या भाग्येन, जगत् भुवनं, वर्द्धयतः आप्याययमानस्य, जगतः अभ्युदयं
सम्पादयत इत्यर्थः, जगत् निर्दिष्टं कुर्वत इति यावत्, ते तव, गीर्वाणानां देवानां,
ग्रामणीः श्रेष्ठः, अवीचरः इत्यर्थः, इन्द्र इति यावत्, “ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे
ग्रामाधिपे त्रिषु” इत्यमरः ; अभये भयराहित्ये, दक्षिणीयः उदारतासम्पन्नः, दत्ताभय-
दक्षिणः इति यावत्, तव अभयविधाने देवराजोऽपि सदा जागृक इति भावः ।
अनुष्टुप् छन्दः ॥ १४० ॥

तथाऽपीति ।—तथाऽपि भरतः आशीर्विषयातिक्रम्योऽपीत्यर्थः, यूयं भवन्तः,
सर्वेऽपि भ्रातृबलुष्टयेऽपीत्यर्थः, द्वौ द्वौ आत्मजौ पुत्रौ, जनयत उत्पादयत, येः आत्मजैः,
अयम् एषः, आदिराजस्य प्रथमनृपस्य, मनोरित्यर्थः, वंशः कुलम्, अष्टौ अष्टसङ्ख्याकाः,
शाखा विभागाः यस्य तथाभूतः, अष्टधा विभक्तः सन्नित्यर्थः, प्ररोहति प्रवर्द्धते ।

अनुष्टुप् छन्दः ॥ १४१ ॥

(फ) शून्येति ।—शून्यं रिक्तं, भवता विरहितमिति भावः, यत् भवनं गृहं, तस्य

रामः । (सहर्षमाविष्टः) । वत्स भरत !—

आत्मानमिन्दुकरमेदुरचन्द्रकान्त-

स्तम्भोज्ज्वलं वितर मे हृदि निर्वृणोमि ।

न भ्रातृसङ्गमसुखासिकया जहाति

विष्णोः सकौस्तुभमुरश्चपलाऽपि लक्ष्मीः ॥ १४२ ॥

भरतः । (सीता प्रति) । देवि ! प्रणमामि ।

सीता । वच्छ भरत ! उण्णकरकिरणणिउरंवचुंविअ-
कमलखंडं विअ चिरं मे णअणं आणंदेहि * (व) ।

* वत्स भरत । उण्णकरकिरणनिकुरम्बुन्मितकमलप्रण्डमिव चिरं मे नयन-
मानन्दय ।

प्रकीर्णः बाह्यप्रदेशः, दारसन्निहितोपवेशनस्थानमिति यावत्, यद्वा—प्रकीर्णः राज्ञ
कचविशेषः, यस्मिन् कचे सिंहासन मणिरत्नादिकं वा विद्यते स इति यावत्, “प्रकीर्णो
मणिवन्धस्य कूपरस्थान्तरेऽपि च । भूपकचान्तरेऽपि स्यात्” इति मेदिनी ; तस्य एका
केवला, रक्षा रक्षणं, तस्याः तदर्थं वा पदातिः सैन्यविशेषः, रक्षिसैन्यविशेष इत्यर्थः ।

आत्मानमिति ।—इन्दोश्चन्द्रस्य, करेण किरणेन, मेदुरः सान्द्रास्त्रिगुणः, अत्यर्थं
विक्रम इत्यर्थः, “सान्द्रास्त्रिगुणस्तु मेदुरः” इत्यमरः, यस्य चन्द्रकान्तस्तम्भः चन्द्रकान्तमणि-
निर्मितस्थूणा, तद्वत् उज्ज्वलं निर्मलं, काकुष्यलेशशून्यमिति यावत्, आत्मानं
शरीरं, हृदि हृदिस्थित्यर्थः, “आत्मा पुत्रि स्वभावे च...शरीरवद्गणोरपि” इति मेदिनी ;
मे मम, हृदि वक्षसि, वितर अर्पय, निर्वृणोमि निर्वृतिं प्राप्नोमि, सुखोभवासौत्यर्थः,
“निर्वृतिः स्वस्थितावस्थं गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ; तथाहि, लक्ष्मीः
कमला, चपलाऽपि चञ्चलाऽपि, अस्थिरप्रकृतिरपीति भावः, भ्रातृसङ्गमसुखासिकया
धावा सीदरेण, कौस्तुभेनेति भावः, सङ्गमः मेलनं भ्रातृसङ्गमः, तेन या सुखासिका
सुखावस्थानं, सुखानुभव इति यावत् तथा हेतुना, विष्णोर्नारायणस्य, सकौस्तुभं
कौस्तुभाख्यवभूषितामित्यर्थः, उरः वक्षःस्थलं, न जहाति न त्यजति, कौस्तुभस्य
लक्ष्म्या भ्रातृत्वमेकसमुद्रसमुद्भूतत्वादिति भावः । भ्रातृसङ्गमादधिकं सुखकरं किमपि
नस्तीति तात्पर्यम् । वैधर्म्येण दृष्टान्ताखण्डारः ; तदुक्तं दर्पणे—“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति । वसन्ततिलकं उत्तमम् ॥ १४२ ॥

(व) उण्णकरेति ।—उण्णकरस्य सूर्यस्य, किरणनिकुरम्बेन मणूखनिषयेन,

(कञ्जो भरतं वन्दते) ।

भरतः ।—

वत्स लक्षण ! सोत्कण्ठं चिरात् परिरभस्व माम् ।

अङ्गालुभ्रातुरङ्गानि चन्दनेष्वप्यरोचकी ॥ १४३ ॥

(निर्भरं (म) परिरभ्य) । वन्दते ! रघुवंशग्रन्थस्तडागयूपदण्डेन (म)
लक्ष्मणबाहुना (ऽ) परिशिष्यमाण (य) चिरैव शीतलीकृतोऽस्मि ।—

इन्दोः कलाकलापेन पङ्क्तिक्रमनिवेशिना ।

सर्वदुःखापनोदाय सोदर्याणां भुजाः कृताः ॥ १४४ ॥

पुनितं सृष्टं, कमलपङ्क्तिमिव पञ्चमूढमिव, यथा सूर्यदर्शनेन जननमाभन्दमनुभवति,
तथा मम नेत्रत्वदर्शनेनेति भावः ।वत्सेति ।—हे वत्स लक्षण ! सोत्कण्ठम उत्कालिकाकुलं, त्वदालिङ्गनोत्पुष्पमिति
भावः, मां चिरात् बहुकालात् परं, दीर्घकालं व्याप्य वा, यदा—चिरात् दीर्घकालं
यावत्, सोत्कण्ठं मांसियन्वयः, परिरभस्व आलङ्कृतं, भ्रातृ, सोदरस्य, अङ्गानि गात्राणि,
“अङ्गानि” इत्यत्र “अङ्गेषु” इति पाठः सुगमायंभः, अङ्गालुः अङ्गायुक्तः, अङ्गवानः
इत्यर्थः, अनुरागेण दधान इति यावत्, जनः इति शेषः, चन्दनेषु अपि मलयजेष्वपि,
अतोऽसुख-शीतलस्य शेषोऽपीति भावः, अरोचकी अनभिलाषी, भवतीति शेषः, भ्रातुरङ्ग-
अङ्गं च चन्दनरसस्य शोऽपि सुखकरत्वादिति भावः । अङ्गुष्ठोऽङ्गुष्ठम् ॥ १४३ ॥

(म) निर्भरं प्रगाढम् ।

(म) वन्दते । रघुवंशेति ।—रघुवंशस्य रघुकुलस्य, यत्र एव कीर्तिरेव,
तद्वानः सरोवरं, तस्य यूपदण्डः यज्ञममांससूचकस्य विशेयः, तडागप्रतिष्ठासूचकदाह-
स्य विशेय इत्यर्थः “रंकाठ” इति प्रसिद्धः तेन ।(व) परिशिष्यमाणः आवेष्टमानः, आलङ्कृतमान इति यावत् । “लक्ष्मणबाहुना
परिशिष्यमाणः” इत्यत्र “लक्ष्मणबाहुनाऽपरिशिष्यमाणः” इति सूत्र-प्रकारपरिहृत्यना
समीचीना ; परिशिष्यमाण इत्यस्य वेष्टनार्थकत्वस्य अप्रसिद्धत्वात् कुवाप्यदर्शनाच्च ;
अपरिशिष्यमाणः अत्यज्यमानः, आलङ्कृतमान इति यावत्, आलङ्कृतमान इति भावः ।इन्दोरिति ।—पङ्क्तिक्रमेण श्रेणीक्रमेण निविशति स्थापयतीति तथोक्तेन,
इन्दोऽन्दस्य, कलाकलापेन कलासमूहेन, पौड्यभरेव कलाभिरित्यर्थः, सर्वेषां
निखिलानां, दुःखानां क्लेशानाम्, अपनोदाय निराकरणार्थं, सोदर्याणां भ्रातृणां,

शत्रुघ्नः । (रामं प्रति) । आर्य्य ! पादुकाभृत्यानुभृत्यः (र)
शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः । (गाढमालिङ्ग) । कथम्, आहृत्या लक्ष्मणमनुभवामि !!
(ल) । (अपवार्य्य सीतायै दर्शयन्)—

एतत्तदेव मुखमक्षतचन्द्रविम्ब-
संवावटूकमवलोकय लक्ष्मणस्य ।
ग्रीर्वाणवारणकरार्गलकर्कशी मां
तावेव लक्ष्मणभुजौ न परिष्वजाते ? ॥ १४५ ॥

(शत्रुघ्नः सीतां प्रणमति) ।

सीता । तैल्लोक्यसल्लुङ्घरणगौरविदेहिं चरिदेहिं लक्ष्मणसरिसौ
होहि । वच्छ सत्तुङ्घण ! अज्जाजणो कहिं ? * (व)

* तैल्लोक्यशल्लुङ्घरणगौरवितैश्चरितैर्लक्ष्मणसदृशी भव । वत्स शत्रुघ्न । आर्य्यांगनः
कुत्र ?

भुजाः बाहुवः, कृताः निर्मिताः, विधावेति शेषः । अत्र विमादृजानामपि सीदरत्नेनाभि-
धानं निरतिशयसौभावद्योतनायेति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४४ ॥

(र) पादुकेति ।—पादुकाभृत्यः उपानद्वाराकः सेवकः, मरत इति यावत्, तस्य
अनुभृत्यः कनिष्ठसेवकः इत्यर्थः ; यदा—पादुकाभृत्यादपि अनुभृत्यः हीनः दासः,
अतीव क्षुद्रसेवक इत्यर्थः, “अनु हीने सदार्थे च” इति मेदिनी ।

(ल) आहृत्या आवर्त्तनेन, पुनरपीति यावत् । शत्रुघ्नस्य लक्ष्मणानुगत्वेन
लक्ष्मणालिङ्गनमिव शत्रुघ्नालिङ्गनमिति भावः ।

एतदिति ।—एतत् पुरतः परिदृश्यमानं, तदेव बहुशो दृष्टमेव, अक्षतं परिपूर्णं,
यत् चन्द्रविम्बं चन्द्रमण्डलं, तस्य संवावटूकम अनुवृत्तं, लक्ष्मणस्य मुखम आगमनं,
अवलोकय पश्य, यादृशी लक्ष्मणस्तादृश एव शत्रुघ्न इति भावः, ग्रीर्वाणवारणस्य
देवहस्तिनः, ऐरावतस्य इत्यर्थः, करः गुण्ड एव, अर्गलं विष्कम्भः कवाटप्रभरश्च-
प्रतिबन्धार्थं लौहमयः काष्ठमयो वा दण्डविशेषः इत्यर्थः, तद्वत् कर्कशी कठिनौ, तावेव
लक्ष्मणस्य भुजौ बाहु, मां परिष्वजाते नु ? आलिङ्गतः किम् ? वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १४५ ॥

(व) तैल्लोक्येति ।—तैल्लोक्यस्य त्रिभुवनस्य, यत् शल्लुङ्घरणं पीडादायकास्त्र-

शत्रुघ्नः । कृतमङ्गलोपचारो मध्यमास्त्राभवने (श) भवतीं प्रतीक्षते । (उपसृत्य लक्ष्मणं प्रणमति) ।

लक्ष्मणः । (सहस्रं नमस्कृत्य) । वत्स ! दिष्ट्या दीर्घायुषि त्वयि दीप्यमाने न वयमेकाकिनम् (ष) आर्यभरतं परित्यज्य गताः ।

रामः । (मुनिं प्रति) । भगवन् ! एतौ लङ्का-किष्किन्धयोरधिपतौ विभीषण-सुग्रीवौ भगवन्तं प्रणमतः ।

वशिष्ठः । विकर्त्तन-पुलस्त्यकुलकीर्त्तितोरणमालाऽवलम्बन-स्तम्भाविमौ चिरस्य भूयास्ताम् । (स)

रामः । (भरतं प्रति) । वत्स ! वन्दस्व महात्मानावेतौ पौलस्त्य-सावित्री (ह) ।

(भरत-शत्रुघ्न-विभीषण-सुग्रीवा मिथो यथोचितमाचरन्ति) ।

वशिष्ठः । (सहस्रं नमस्कृत्य) । दिष्ट्या चतुर्दशभिः परिवत्सरैः पुनः समुदयमानं दशरथकुटुम्बमीक्षामहे (क) । (सविमर्श-स्मितम्) (ख) —

विशेषोत्पाटनम्, इन्द्रजिदादिशत्रुसंहरणमिति यावत्, तेन गौरवितैः सर्वलोकादृतैः ।
आर्या-जनः शत्रु-जनः ।

(श) कृतेति । —कृतः अनुष्ठितः, मङ्गलोपचारः माङ्गलिकव्यवहारः, मङ्गलाय देवाराधना वा येन तदाभूतः । मध्यमा अम्बा माता, केकथी इत्यर्थः, तस्या भवनं गृहं तस्मिन् ।

(ष) दीप्यमाने विभाति, स्वदीप्यमाने च दृष्टासमाने इत्यर्थः, विद्यमाने इति भावः । एकाकिनम् असहायम् ।

(स) विस्मर्त्तनेति । —विकर्त्तनः सूर्यः, पुलस्त्यः देवर्षिविशेषः, तयोः कुलयोः वंशयोः, कीर्त्तिरेव यत्र एव, तोरणमाला वहिर्द्वारसूक्, तस्या अवलम्बनाय धारणाय, स्तम्भौ तत्स्वरूपावित्यर्थः, विकर्त्तनकुलतोरणस्तम्भः सुग्रीवः, पुलस्त्यकुलतोरणस्तम्भो विभीषण इति भावः । चिरस्य भूयास्ता चिर जीव्यास्ता, चिरजीविनौ भूयास्ता-मित्यर्थः ।

(ह) पौलस्त्य-सावित्री पौलस्त्यः पुलस्त्यपौत्रः विभीषणः, सवितुः सूर्यस्त चपत्यं पुमान् सावितः सुग्रीवः तौ ।

(क) समुदयमानं सम्यक् वर्द्धमानम् । दशरथकुटुम्बं दशरथस्य पोष्यवर्गं, परिव्रजवर्गमित्यर्थः । ईक्षामहे पश्यामः ।

जीतारं दशकन्धरस्य जितवानेवार्जुनं भार्गव-

स्तं रामो यदि काकपक्षकधरस्तत् पुरितेयं कथा ।

ऊर्ध्वं कल्पयतस्तु बालचरितात्तत्प्रक्रियागौरवा-

दन्येयं कविता तथाऽपि जगतस्तोषाय वर्त्तिष्यते ॥ १४६ ॥

(रामं प्रति) । वत्स ! माङ्गलिकलग्नमतिक्रामति (ग) ।—

तदिदं रघुसिंहानां सिंहासनमलङ्कुरु ।

राजन्वन्तः प्रतन्वन्तु मुदमुत्तरकोशलाः ॥ १४७ ॥

(रामस्तथा करोति । वशिष्ठ ऐन्द्रेण (घ) महाभिषेकेण मन्त्रपूर्वकमभिविच्यति ।

(ख) सविमर्श-स्मितं किञ्चित् बितर्क-हास्याभ्यां सहितम् ।

जीतारमिति ।—भार्गवः परशुरामः, दशकन्धरस्य रावणस्य, जीतारं परा-
भवितारम्, अर्जुनं कार्तवीर्यार्जुनं, जितवानेव पराभूतवानेव, काकपक्षकधरः
शिखण्डकधारी, बालाचितशिखाविशेषधारौच्यं, शिशुरिति भावः, “काकपक्षः
शिखण्डकः” इत्यमरः ; रामः यदि तं दशकन्धरविजयिकार्तवीर्यविजयिणं भार्गव-
मित्यर्थः, जितवानिति पूर्वेषान्वयः, तत् तदा, इयम् एषा, कथा आलापनं, विजयवार्ता
इति भावत, पुरिता समाप्तिं गता, परशुरामजदेव रावणादीनां सर्वेषां जयस्य
सिद्धत्वादिति भावः, तथाऽपि कथायाः पुरितत्वेऽपि, बालचरितात् शैशवकालिका-
चरणात्, तस्य रावणवधादेः, प्रक्रियायाः प्रकरणस्य, गौरवात् गुरुत्वात्, ऊर्ध्वम्
अग्रे, आगामिनि काले इत्यर्थः, कल्पयतः रचयतः, रावणवधादिकमिति भावः,
कवेरिति शेषः, अन्या अपरा, इयम् एषा, कविता कुन्दोनिबद्धा कविभारती, जगतः
भुवनस्य, लोकानामिति भावः, तोषाय सन्तुष्ये, वर्त्तिष्यते भविष्यति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४६ ॥

(ग) माङ्गलिकलयं शुभसमयम्, अभिषेकस्येति शेषः । अतिक्रामति अतिगच्छति ।

तदिति ।—तत् तस्मात्, रघुसिंहानां रघुश्रेष्ठानाम्, इदं समुखे स्थापितं, सिंहासनं
मणिकाञ्चनमयं राजासनम्, अलङ्कुरु मृषय, अधिष्ठानेनेति भावः, उत्तरकोशलाः
कोशलाख्यजनपदस्य उत्तरविभागाः, राजन्वन्तः सुराजपालिताः, प्रशस्तराजयुक्ताः
सन्तः इत्यर्थः, “सुराणि देशे राजन्वान्” इत्यमरः ; मुदम् अमन्दं, प्रतन्वन्तु
विचारयन्तु, महोत्सवादिकं कुर्वन्त्विति भावत । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४७ ॥

(घ) ऐन्द्रेण इन्द्रसम्बन्धिना, इन्द्रो यथाऽभिषिक्तः तथेति भावः ।

अन्ये तूद्यावचमभिषेकं (ङ) नाटयित्वा पञ्चाङ्गपुण्ड्रितभूमयः (च) प्रचमन्ति ।

नेपथ्ये मङ्गलगोतिर्गान्दीवाद्यानि च) ।

अग्निष्टः । (सङ्घर्षम्) । वत्स रामभद्र ! सम्प्रति—

उदयदुदयधर्मस्कन्धे धुरं त्वयि विभ्रति

क नु परिभवौ दृष्टादृष्टौ प्रजाः परिचिन्वते ? ।

अपि खलु यथा जीवात्मानः प्रभोः परमात्मनो

दिशि दिशि दिशामष्टौ नाथास्तवैव विभीषिकाः ॥ १४८ ॥

(ङ) उद्यावचम् अनेकविधम्, “उद्यावचं नैकमेदम्” इत्यमरः । अभिषेकम् अभिषेकायमनुष्ठानमित्यर्थः ।

(च) पञ्चाङ्गेति ।—पञ्चभिः अङ्गैः इत्युदय-पदद्वय-मूर्द्धभिरित्यर्थः, पुण्ड्रिता स्पृष्टा, भूमिः, मृत्तिका येः तथाभूताः ।

उदयादिति ।—उदयम् उदयन् अतिशयेन वृद्धिं गच्छन्नित्यर्थः, धर्म एव स्कन्धः कायः यस्तु, यदा—धर्मकायः धर्मसमूहः, धर्म्याः क्रिया इत्यर्थः यस्मात् तस्मिन्, “स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च” इति हेमः ; त्वयि भवति, धुरं राज्यभारं, विभ्रति वहति सति, प्रजाः जनाः, “प्रजा स्यात् सन्तती जने” इत्यमरः ; दृष्टादृष्टौ दृष्टः स्व-परचक्रजः, स्वचक्रजातः शत्रुचक्रजातश्च इति यावत्, अदृष्टः बह्नि-तोयादिरूपः, अनलानावृष्ट्यादिसमुद्भवः इति यावत् तादृशी, “अदृष्टौ बह्नि-तोयादि दृष्ट स्व-परचक्रजम्” इत्यमरः ; परिभवौ तिरस्कारौ, दुःखे इति यावत्, क नु कुत्र खलु, परिचिन्वते ? जानन्ति ? नेव कुत्रापि जानन्तीत्यर्थः, तथाहि, प्रभोः निग्रहानुग्रहसमर्थक, परमात्मनः ईश्वरस्य, जीवात्मानः जीवभृशजबद्धात्मानः, यथा, तथा दिशि दिशि प्रतिदिशं, दिशाम् अष्टानां काष्ठानाम्, अष्टौ नाथाः अपि अधिपतयोऽपि, इन्द्रादयो दिक्पाला अपि इत्यर्थः, प्रभोः तवैव भवत एव, विभीषिकाः खलु लोकानां भयप्रदर्शनानि एव, परमात्मा यथा लोकानां पुण्य-पापादिकं द्रष्टुं पापेभ्यो भयं प्रदर्शयितुश्च जीवात्मनो देहि नियोजितवान्, अत एव ते लोकानां विभीषिकाः, एवं भवानपि इन्द्रादीन् अष्टौ लोकपालान् लोकानां पुण्यपापादिकं द्रष्टुं पातकिनः शसितुश्च अष्टसु दिक्षु संस्थापितवान् इति भावः, यदा—विभीषिकाः खलु प्रपञ्चा एव, यथा परमात्मनः प्रपञ्चा जीवाः, तथा इन्द्रादयो दिगोश्वरास्तत्रैवांशरूपास्त्वत्कायमेव जगद्रक्षणं कुर्वन्तीति भावः, अतः तव राज्ये न दृष्टादृष्टभयावकाश इति पर्यवसितम् । इति चोक्तम् ॥ १४८ ॥

(रामो लज्जते) ।

विभीषणः । (कृताञ्जलिर्जानुभ्यां प्रक्षिपत्य) । दैव !—

लङ्का च पुष्पकमिदं च विमानमाख्यात्

यक्षेश्वरादपहृतं दशकन्धरेण ।

एकां भवानदित मङ्गलमथेदमन्य-

दाज्ञापय द्रुतमुपैतु पतिं निधीनाम् ॥ १४८ ॥

रामः । (वशिष्ठेनानुज्ञातः पुष्पकं प्रति) । विमानैराज ! प्रथमं स्वामिनं प्रथमपौलस्त्यम् उपतिष्ठस्व । (छ)

वशिष्ठः । (सङ्घर्षं प्रसादम्) । रामभद्र ! किं ते भूयः प्रियं करोमि ?

रामः । भगवन् ! किमतः परमपि प्रियमस्ति ? भगवत्-प्रसादात्—

ताताज्ञामधिभौलि भौक्तिकमणिं कृत्वा महापोत्रिणी

दंष्ट्राविन्ध्यविलासपत्रशखरी दृष्ट्वा भृशं मेदिनी ।

लङ्केति ।—दशकन्धरेण रावणेन, आख्यात् पूज्यात्, ज्येष्ठमातुरिति यावत्, ।क्षेत्रात् कुबेरात्, लङ्का च इदं परिदृश्यमानं, पुष्पकं पुष्पकाख्यं, विमानस्य व्योम-यानस्य, अपहृतम् वल्गात् गृहीतमित्यर्थः । पूर्वं धनपतिः लङ्कायामधिराज्यमकरोत्, एतच्च रावणेन तं ज्येष्ठमातरं पराजित्य दूरोक्त्य च श्रयं लङ्का तदीयं पुष्पकसाधिकाव-निति पुराणवार्ता । भवान् एकां लङ्कामिति यावत्, मङ्गलमदित दत्तवान्, अथ इदम् एतत्, अन्यत् अपरं, पुष्पकमित्यर्थः, द्रुतं शीघ्रं, निधीनी पतिं धनेश्वरम्, उपैतु माप्नीतु, आज्ञापय आदिश । वसन्ततिलकं उत्तमम् ॥ १४८ ॥

(छ) प्रथमस्वामिनं पूर्वोधिकारिणम् । प्रथमपौलस्त्यं ज्येष्ठं पुलस्त्यनन्दम्, पुलस्त्यस्य ज्येष्ठपौत्रं कुबेरमित्यर्थः । उपतिष्ठस्व सेवस्व, वङ्गादिकर्मणा चाराच-रित्यर्थः ।

ताताज्ञामिति ।—तातस्य पितुः, आज्ञाम आदेशम्, अधिभौलि भौली, मिरसीत्यर्थः, विभक्तार्थेऽव्यथोभावः, भौक्तिकमणिं भौक्तिकस्य मुक्ताहारस्येति यावत्, मणिं रत्नं, मुक्ताहारवदितमन्विदिति यावत्, कृत्वा विधाय, धृत्वा इत्यर्थः, मुक्तामाखानिष महीत्येति यावत्, महापोत्रिणः महापराङ्मुखः, “वराहः शूखरो दृष्टिः कोपः पोषी